

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK POLITOLOGIJA

**IDEOLOŠKI AGONIZAM LJEVICE I DESNICE U
SAVREMENOJ POLITICI: ATRIBUCIJE, KONTRADIKCIJE I
INTENCIJE
-master rad-**

Kandidat:
Benjamin Redžić

Mentor:
prof. dr. Elvis Fejzić

Sarajevo, februar 2019. godine

SADRŽAJ

Uvod.....	4
1. Teorijsko-metodološki okvir istraživanja.....	6
1.1. Problem i predmet istraživanja.....	6
1.2. Kategorijalno-pojmovni sistem.....	7
1.3. Ciljevi istraživanja.....	12
1.4. Sistem hipoteza.....	13
1.5. Metode i postupci istraživanja.....	13
1.6. Vremensko-temporalna dimenzija istraživanja.....	14
2. Teorijsko poimanje <i>ljevice</i> i <i>desnice</i> u političkim ideologijama.....	15
2.1. Tradicionalna i savremena politička <i>ljevica</i>	17
2.2. Rana i moderna politička <i>desnica</i>	30
2.3. <i>Ljevica</i> , <i>desnica</i> i političko vođstvo.....	43
3. Odnos <i>ljevice</i> i <i>desnice</i> prema politici egalitarizma.....	68
3.1. Ideja jednakosti unutar socijalističkog svjetonazora.....	71
3.2. Politika egalitarizma u percepciji konzervativizma.....	83
4. Ideologija i aksiologija slobode.....	92
4.1. Socijaldemokratija i model „pozitivne slobode“.....	93
4.2. Neoliberalizam i koncepcija „negativne slobode“.....	96
5. Identitetsko profiliranje <i>ljevice</i> i <i>desnice</i> u doba neoliberalne globalizacije.....	100
5.1. Nova desnica kao konzervativni odgovor na globalizaciju.....	102
5.2. Treći put kao socijaldemokratski odgovor na globalizaciju.....	106
6. Futurističke naracije o ideologijama savremene <i>ljevice</i> i <i>desnice</i>.....	110
6.1. Da li je moguća retradicionalizacija ideoloških svjetonazora?.....	110
6.2. Da li ulazimo u epohu ideološkog monizma?.....	114
Zaključak.....	118
Bibliografija.....	120

UVOD

Blagostanje u kojem je uživala evroatlantska civilizacija do posljednjeg berzovnog sloma na Wall Streetu, totalitarizmi iz prethodnog vijeka i politički pragmatizam su relativizirali razlikovanje između *ljevice* i *desnice* u savremenosti. Mnogi su ubjedeni da više nije prihvatljiva podjela na *ljevicu* i *desnicu*. Istovremeno, ideologija je pojam koji se u svakodnevenoj konverzaciji sve učestalije spominje u deskripciji i eksplanaciji političkih procesa i pojava. Dojam je da je decenijska recesija u globaliziranom svijetu reaktuelizirala ideologiju. Tvrđnja da su ideološke podjele anahrone, s jedne strane, i upotreba pojma ideologija navodi na pitanje: da li je prihvatljiva podjela na *ljevicu* i *desnicu* odnosno da li postoji ideološki agonizam *ljevice* i *desnice* u savremenoj politici? Odgovor koji će se ispitati u ovom istraživanju je da postoji agonizam suprotstavljenih političkih polova. Manifestacije ideološkog agonizma u 21. vijeku nisu intenzivne kao u prošlosti, ali to ne znači da ne postoje. Ovdje je riječ o agonizmu ili svojevrsnom demokratskom takmičenju ideoloških protagonisti, a ne antagonizmu ili njihovoj potpunoj isključivosti. Politički agonizam u demokratskim društvima implicira konvergenciju između pokreta i stranaka do određene mjere. To je jedan od razloga zašto vulgus liberalnodemokratskih država teško, a ponekad nikako ne uočava divergenciju između *ljevice* i *desnice*. Nerazumijevanje šta su *ljevica* i *desnica* danas značajno doprinosi tome da se oni percipiraju kao istovjetnim, što djelimično participira u izbornoj apstinenciji i dilemi građana kome dati povjerenje na izborima. Neosnovano poistovjećivanje *ljevice* i *desnice* je motiv za ovo istraživanje.

Postmodernističko ubjedjenje o beznačajnosti ideologija i nepostojanju ideološke konfrontacije je razlog po sebi da se isto kritički ispita u ovom istraživanju. Ovakvo ubjedjenje proizilazi iz nepoznavanja *ljevice* i *desnice*, primjetno u učestalim tematizacijama i problematizacijama političkih identiteta u Bosni i Hercegovini i šire, što ovo istraživanje čini potrebnim i opravdanim: diskusije, najčešće u medijskom i svakodnevnom govoru, o ideologijama karakteriziraju pojednostavljenе, redupcionističke, jednostrane, jednoznačne i pogrešne interpretacije. Dešava se da su rasprave na ovu i slične teme ideološki motivirane i ideološki tumačene. Ne zna se i zaboravlja se da su postojeća *ljevica* i *desnica* drugačije u odnosu na vrijeme njihovog nastanka. Kroz historiju su se one mijenjale da bi danas figurirale u nekoliko ideoloških izražaja. Cilj je provjeriti stajalište da svojevrsni kompromis između *ljevice* i *desnice* po određenim pitanjima i temama ne implicira to da su one jedno te isto. Otuda se preispituje njihov stvarni odnos prema fundamentima demokratije u 21. vijeku – političkom vođstvu, jednakosti, slobodi i globalizaciji. To podrazumijeva referiranje na djelatnu ili praktičnu politiku kao argumentaciju teorijskih zapažanja: referiranje je u funkciji

razumijevanja ideološkog agonizma. Posebno je važno obratiti pažnju na *ljevičarsko* i *desničarsko* shvatanje jednakosti i slobode kao uslova za emancipaciju i progres čovjeka. Zbližavanje *ljevice* i *desnice* je bilo osjetno do 2008. godine kada su berzovni indeksi u minusu značili mnogo više od prijelomne vijesti u medijima. To je bio prijelomni trenutak za znantno drugačiji odnos političkih aktera prema zbilji. Divergentna rješenja za probleme, za koje je okidač bio kapitalizam u zamisli čikaških momaka, izražavaju rastući ideološki agonizam *ljevice* i *desnice*.

1. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Naučni pristup atribucijama, kontradikcijama i intencijama ideološkog agonizma *ljevice* i *desnice* u savremenoj politici podrazumijeva teorijsko-metodološki okvir istraživanja koje je interdisciplinarno: tvrdnja da postoji agonizam između *ljevice* i *desnice* u savremenoj politici će biti provjerena u kontekstu politologije, sociologije, ekonomije i psihologije. Predstojeća potpoglavlja će biti posvećena: problemu i predmetu istraživanja, kategorijalno-pojmovnom sistemu, ciljevima istraživanja, sistemu hipoteza, metodama i postupcima istraživanja, te vremensko-temporalnom određenju istraživanja. Problem istraživanja će biti definiran u upitnoj formi, dok predmet istraživanja konkretizira sadržaj istraživanja. Kategorijalno-pojmovni sistem će obuhvatiti analizu pojnova i sintagmi sadržanih u problemu i predmetu istraživanja. Ideologija, agonizam, *ljevica*, *desnica* i savremena politika su pojmovi i sintagme koji će biti razmatrani analizom. Identificirat će se naučna i društvena opravdanost istraživanja kao i ciljevi istraživanja. Generalna hipoteza kao odgovor na problem istraživanja i pomoćne hipoteze činit će sistem hipoteza. Koristit će se pet metoda istraživanja koje će biti posebno objasnjenе: metoda prikupljanja podataka, metoda kritičke analize sadržaja, metoda deskripcije, komparativna i historijska metoda.

1.1. Problem i predmet istraživanja

Problem istraživanja je: Da li postoji ideološki agonizam *ljevice* i *desnice* u savremenoj politici? Odgovor na problem istraživanja će biti provjeren ili testiran kroz poglavlja koja su predmet istraživanja. Predmet istraživanja će činiti: Teorijsko poimanje *ljevice* i *desnice* u političkim ideologijama, što obuhvata tradicionalnu i savremenu *ljevicu*, ranu i modernu *desnicu*, te kakvo je njihovo gledište o političkom vođstvu; iskaz o odnosu *ljevice* i *desnice* prema politici egalitarizma. To će implicirati politiku jednakosti u percepciji konzervativizma i ideju jednakosti u socijalističkom svjetonazoru; kakva je *lijeva* i *desna* perspektiva slobode; profiliranje *ljevice* i *desnice* u neoliberalnoj globalizaciji – treći put kao socijaldemokratski odnosno nova desnica kao konzervativni odgovor na globalizaciju i futurističke naracije o ideologijama savremene *ljevice* i *desnice*. To će podrazumijevati iznalaženje odgovora na dva pitanja: da li je moguća retraditionalizacija ideoloških svjetonazora i da li ulazimo u epohu ideološkog monizma?

1.2. Kategorijalno-pojmovni sistem

Analiza prethodno naznačenih pojmove i sintagmi počet će s pojmom ideologija. Ideologija je živući pojam u diskusijama i diskursima, uprkos ubjeđivanju na postideološku realnost. Riječ grčkog porijekla označava „sistem ideja, predstava, pojmove izraženih u politici klase, partije, pokreta, grupe u nauci, umetnosti, filozofiji, religiji“ (Mićunović, 1988:216) ili skup političkih ubjedjenja i vrijednosti individua i kolektiva. Kao produkt agensa socijalizacije, ideologija pojedinca nije nepromjenjiva. Izložena je manjim ili većim promjenama. Sličnih ili istih ideologija, individue stvaraju kolektive ili organizacije različitih karaktera kako bi pokušale promijeniti stvarnost: kao što je Ljubo Mićunović akcentirao, ideologija nije isključiva osobnost političkih stranaka. Identitet ili ideologija je značajna atribucija političkih stranaka i ideologija je česta asocijacija na političke stranke, ali posmatrati ideologiju samo kroz političke stranke je redukcionizam. Politička i teorija drugih društvenih nauka pledira za proučavanje ideologije u njenoj institucionalnoj i neinstitucionalnoj manifestaciji. Andrew Heywood podsjeća da je ideologija kao pojam nastala koncem 18. vijeka. Pojmovni utezljitelj je Destutt de Tracy koji je ideologiju shvatao kao „nauku o idejama“. Nadao se „da će ideologija steći status nauke kao što su zoologija i biologija“ (Hejvud, 2004:83). Kraj 19. i cijeli 20. vijek je vrijeme nastanka ideologija – socijalizma, komunizma, anarhizma, socijaldemokratije, liberalizma, konzervativizma, feminizma, nacizma, fašizma, ekologizma ili environmentalizma i fundamentalizma. Postoje diferencije u shvatanju ideologije i između ideologija. Razlikuju se negativna, neutralna i pozitivna tumačenja ideologije. Nije rijetkost da su negativna i afirmativna tumačenja nenaučna odnosno da su po sebi ideološka. Destrukcija je zajednički imenitelj negativnih formulacija ideologije.

U historijskom trenutku, koji se karakterizira i kao postmoderni, odbacuje se ideologija: ideologija je negativna, nepoželjna i prevaziđena. Globalno preovladavajuća aksilogija svojstvena evroatlantskim društvima se prezentira kao determinacijom, nerijetko kao prirodnom, za progres. Za protagoniste ove prezentacije je pomenuta determinacija neideološka. Otuda je za njih svaka druga aksilogija ideološka i kao takva neprihvatljiva. Proglas Francisca Fukuyame o kraju historije i ideologije, nakon trijumfa liberalizma odnosno neoliberalizma nad sistemima istočno od Željezne zavjese, je personifikacija prethodno rečenog. Fukuyamin proglas je postpolitički proglas koji je zapravo „više panplanetarna iluzija čija je temeljna svrha da racionalizirajuće sankcione ruke etablirane državne i vandžavne realpolitike liberalizma i kapitalističkih poredaka – što je na djelu s filozofijama postpolitike – ili, pak, da prizivaju realpolitiku u njenim još radikalnijim izrazima i praksama,

čak i protiv liberalne demokratije, njenih institucija, procedura i praksi“ (Zgodić, 2008:259). Paradigmatični postideološki izraz je i „misao kineskog postmaoističkog vođe Deng Sjao Pinga da 'nije važno je li mačka crna ili bijela. Važno je da lovi miševe', koja je bila dugoročno reformistički ozdravljajuća za modernizaciju kineskog društva i uglavnom se tumači kao krunski i iz iskustva izvedeni neoborivi argument protiv ideologije“ (Kalanj, 2010:21). Ideološka je i u funkciji ideologije je Fukuyamina i druge istoznačne tvrdnje jer im je svrha održati postojeći društveno-ekonomski sistem i antagonizirati se sa drugačijim vrijednostima, ubjeđenjima. Rade Kalanj akcentira da posteideologizam transformira u „ideologiju kraja ideologije. I 'kraj ideologije', koji je izведен iz ideoloških razočarenja i jedva dočekane pobjede znanstvene racionalnosti, preobličuje se u ideologiju koaj, kao i svaka druga ideologija, ima svoju realno-pragmatičnu svrhu. Tu perzistentnost ili revanš ideologije Raymond Boudon uzima kao realan i uvjerljiv dokaz protiv teze o njezinom 'kraju'“ (Kalanj, 2010:22). Nije navodni prijezir prema ideologiji samo obilježje epohe visoko razvijenog kapitalizma, već i društava kojima je kapitalizam bio neprijatelj tj. koja su se pokušala ostvariti kao socijalistička odnosno komunistička. Prepostavke realizacije socijalizma odnosno komunizma su predstavljane kao naučnim. To je podrazumijevalo interpretaciju ideologije kao instrumenta vladajuće klase u kapitalizmu, što je antipod jedinom načinu za humaniju stvarnost – socijalizam odnosno komunizam. Razumijevanje ideologije u društvu koje je sebe karakterisalo kao socijalističkim, moguće je pronaći i u *Enciklopedijskom rječniku marksističkih pojmoveva*: „Ideologija ne predstavlja samo iskrivljenu ideologizovanu svijest već i društvenu svijest uopšte kojom se mogu odraziti i rješavati i stvari sukobi i odnosi između ljudi u društvu. Ova dva značenja pojma ideologije nipošto ne protivrječe jedan drugom. Budući da su glavni izvori ideologije (iskriviljene, lažne svijesti) u čovjekovom otuđenom položaju u svijetu, to će se ideološki oblici života razrješavati samo ukidanjem tog otuđenja i ostvarenjem istinskog, realnog humanizma“ (Tubić, 1974:142) – ovakvom definicijom ideologije, marksizam se deideologizira s ciljem da se legitimizira i bude prihvaćen među masama kao jedini, istinski i neupitni put ka društvu podređenom njegovim potrebama.

Sa ideoloških eksplanacija ideologije, potrebno je preći na naučna razumijevanja ideologije. Pa je tako za Esada Zgodića, ideologija „temeljni oblik zastiranja, prikrivanja i onemogućavanja samorefleksije i prosvjetljenja“ (Zgodić, 2008:25). Objasnjava je on kao „korpus koji uključuje u sebe mitologije, epske sublimacije, preferirajuće demagogije, halucinantna uobraženja, opsativne fiksacije, što sve, inače, konstituira ideologiju kao lažnu svijest, ideologija može biti i izvorište masovnih mobilizacija cijelog društva ili, pak,

njegovih partikulariteta“ (Zgodić, 2008:26). Zgodić želi reći da je osobina ideologije kao takve da obećava raj na zemlji, što je snažan motiv individui da politički djeluje. Nadalje, Heywood izdvaja definiciju ideologije Martina Seligera u kojoj su naznačene njene svrhe: „Ideologija je manje ili više jedinstven skup ideja koji daje osnovu za organizovanu političku akciju, bez obzira na to da li je njegov cilj očuvanje, promena ili rušenje postojećeg sistema odnosa moći. Prema tome, sve ideologije (a) daju prikaz postojećeg poretku, obično u vidu 'pogleda na svet', (b) daju model željene budućnosti, viziju Dobrog društva, i (c) označavaju na koji način mogu i treba da se izvrše političke promene. Ali, ideologije nisu hermetički zatvoreni sistemi mišljenja: one su, pre svega, fluidni skupovi ideja koji se u velikom broju pitanja međusobno preklapaju. Na 'osnovnom' nivou, ideologije su slične političkim filozofijama; dok na 'operativnoj' razini dobijaju oblik širokih političkih pokreta“ (Hejvud, 2004:85). S druge strane, Hannah Arendt „polazeći od dvaju elemenata koji tvore tu složenu imenicu (idea i logos), lapidarno zaključuje da je ideologija 'logika jedne ideje'. Naime analizirajući totalitarna iskustva dvadesetog stoljeća i konstatirajući da su 'ideologije vrlo nova pojava, koja je u političkom životu desetljećima igrala zanemarivu ulogu', da ideologije 'znanstveni pristup kombiniraju s filozofski relevantnim rezultatima i predstavljaju se kao znanstvena filozofija', onda zaključuje: 'Ideologija je doslovce ono što joj govori ime: logika jedne ideje'“ (Kalanj, 2010:15). U *Izvorima totalitarizma* ona zapaža dvije stvari. Jedna je da nije svaka teorija imala sposobnost da se transformira u ideologiju i druga je da su savremenu historiju čovječanstva obilježile dvije ideologije – ideologija čija je osnova rasa i ideologija čija je osnova klasa. Arendt u razmišljanjima o ideologiji ističe i sljedeće: „... ideologija se od prostog mišljenja razlikuje po tome što tvrdi da ima ili ključ za istoriju ili rešenje za sve zagonetke kosmosa, ili da do u tančine poznaje skrivene opšte zakone koji, navodno, vladaju prirodom i čovekom. Nekoliko je ideologija zadobilo dovoljno važnosti da prežive tešku takmičarsku borbu ubedivanja, a samo su dve izbile na vrh i u biti pobile sve druge: ideologija koja je tumačila istoriju kao prirodnu borbu klasa i druga koja je istoriju tumačila kao prirodnu borbu rasa“ (Arent, 1998:164). Samoproklamirajući se kao iskonsko rješenje za nedaće čovječanstva – jedno je od obilježja svakog političkog identiteta zajedno sa mobilizacijom na koju ukazuju i Heywood i Zgodić. Manifestacija mobilizacije je u stvaranju i djelovanju tipski različitih organizacija, prije svega političkih. Ideologija političkih organizacija, stranaka ili partija određuje jedno njihovo svojstvo: u njihovoj tipologizaciji se razlikuju sistemske i antisistemske političke stranke – one kojima nije cilj i one kojima je cilj da postojeći društveni sistem učine historijom i konstituiraju drugačiji društveni sistem ili 'bolje društvo'. Sistemske i antisistemske političke stranke postoje u oba politička pola, *ljevici i desnici*.

U naslovu teme istraživanja je riječ agonizam. Kao i ideologija, grčkog je porijekla. Agon je naziv za takmičenje u viteškim igrama antičkih Grka, pa je sinonim za takmičenje, nadmetanje, utakmicu, borbu. Politička *ljevica* i *desnica* nisu grčkog porijekla, već francuskog. S lijeve strane francuske skupštine poslije revolucije 1789. godine se oglašavao pledoaje za afirmaciju *liberté*, *égalité* i *fraternité*, dok se s desne strane mogao čuti ireverzibilni poziv – poziv za monarhističku stvarnost prisutnu prije buržoaske revolucije. U mnogim državama svijeta, prvenstveno evropskim, prihvaćeno je da politički reprezentanti građanstva koji odbacuju status quo sjede na lijevoj strani, a oni kojima je cilj status quo sjede na desnoj strani predstavnicih domova. Ova politička bipolarnost je djelatna i danas, ali ne kao prije. U savremenosti je *ljevica* izraz težnje za promjenom. *Desnica* je izraz za bivstvovanje postojećeg stanja. *Ljevica* i *desnica* su u svojem sadržaju pluralni. Socijalisti, često anarhisti, feministi i environmentalisti, te socijalliberali se definiraju kao *ljevicom*. U socijalističkom svjetonazoru je bazna diferencija između komunista kao revolucionarnih *ljevičara*, demokratskih socijalista i socijaldemokrata kao reformiranih ljevičara. Neusaglašavanje o tome kako ostvariti socijalizam i prihvatanje odnosno neprihvatanje tržišne ekonomije su razlozi njihove podijele, u prošlosti obilježene i smrtonosnim konfliktima. Revolucionarni socijalisti nisu odustali od komunizma kao krajnjeg cilja. Od komunizma nisu odustali ni demokratski socijalisti, ali su odustali od revolucije i prihvatili su parlamentarizam kao metodu za ostvarenje komunizma. Socijaldemokratama nije cilj komunizam, već kroz parlamentarno djelovanje zaštiti interes ugroženih socijalnih grupa u kapitalističkom društvu. Akceptiranje socijaldemokrata da sredstva za proizvodnju budu u privatnom vlasništvu postavlja pitanje: Da li su socijaldemokrati *ljevičari*? Odgovor proizilazi iz komparacije socijaldemokratije sa drugim političkim identitetima. Vjerovatno da za većinu onih koji se deklariraju kao komunistima, oni nisu *ljevičari*. Ako se pita neko drugi, jesu *ljevičari* i sebe doživljavaju kao *ljevičarima*, što je određeno njihovim zagovaranjem socijalne države i kejnzijanizma. Protekcija diskrimiranih društvenih grupa i državnom vlašću regulirana ekonomija čine vrijednosni sistem dijela feministica, environmentalista i liberala. Odnosi se to na anarho-socijaliste, socijalfeministe i socijalliberale. Zato se i smatraju *ljevicom*. Za napomenuti je da različita percepcija o mjeri prisutnosti socijalnog senzibiliteta u društvu stvara distinkciju između socijaldemokrata i socijalliberalaca.

Desnica nije mogla odoliti promjenama koje su uslijedile nakon Francuske građanske revolucije. Njen antagonizam prema političkim, ekonomskim i socijalnim novumima nije bio nedodirljiv. Republički oblik vladavine, ustavna monarhija i kapitalističko privređivanje su postali svojstva i *desnice*. Njena dva izraza su ostala nepromijenjena do danas. Jedan je

sumnjičavost prema promjenama i drugi je pozivanje na prirodnu datost. Sumnjičavost prema promjenama je bila osnova nominovanja ideologije kao konzervativizam. Na latinskom jeziku, konzervativizam je „privrženost očuvanju zastarelih i preživelih društvenih odnosa, običaja i pogleda, suprotstavljanje svemu onom što je u društvu napredno i novo“ (Mićunović, 1988:284). Konzervativizam je sinonim za *desnicu* uvjerene da čovjek ne može svojim ratiom u potpunosti spoznati stvarnost jer je suviše kompleksna. Prirodna datost su konzervativcima mnogi društveni procesi i pojave. Hijerarhija i nejednakost u odnosima između ljudi su prirodni za njih, između ostalog, a ono što je prirodno – nepromjenjivo je. Konzervativizam ili *desnica* je imala i može imati demokratske, autokratske i diktatorske manifestacije, kao i *ljevica*. Nisu joj strane demokratske, a ni totalitarne metode djelovanja koje su bile put ka nacizmu i fašizmu. Utvrđivanjem metoda, načina ili sredstava djelovanja se uočava divergencija u *ljevici* i *desnici*. Mjesto njihovog susreta je biti promicateljem interesa kolektiva, ali ne istih. Naročito je to bilo izraženo do početka globalizacije. Razlog je to da se obje kvalificiraju kao kolektivističkim ideologijama: *ljevica* je glas radnika, a *desnica* je glas nationa, etnosa. Detaljnija eksplanacija aksiologije *ljevice* i *desnice* kroz historiju predstoji u sljedećem poglavljju. *Liberté, égalité i fraternité* su bili okidač za momentum nazvan kao modernim ili savremenim za koji Stjepan Šimić smatra da treba razumijevati dvoznačno: „(1) kao pokušaj kritičke analize ili revalorizacije odnosa između aktualnog stanja političke prakse i političke znanosti, s jedne strane, i teorije, povijesti i tradicije politike, tj. onog što je politologija iznjedrila u takvom svom nastajanju, s druge, i (2) kao nagovor razgovora ili komunikacije između današnje egzistencije političke moderne (hipermoderne ili postmoderne) i načina postojanja sviju dosadašnjih političkih iskustava koja su ponijela ime paradigm, tj. svjetski mjerodavnog bivstva politike“ (Šimić, 1999:27) Politička bipolarnost je jedna od nebrojenih atribucija moderne ili savremenosti koja je „neposredno izjednačena sa industrijalizmom: identifikacija napretka i moderniziranja bila je tako sugestivna da su se akcije političkog otpora protiv njega – bilo kolonijalni ustanci, agrarni revolti, ustanci tkalaca ili populističke borbe – mogli knjižiti uvijek kao 'antimodernistički protest'. U pojam napretka bila je ugrađena dvoznačnost. Kao prvo, pojam je označavao aspekte socijalne emancipacije. Kao drugo, pojam 'napretka' se odnosio na tehničku dimenziju moderniziranja“ (Dubiel, 2006:179-180). Savremenost u aspektu socijalne emancipacije je važna u analizi kategorijalno-pojmovnog sistema. Savremena politika znači emancipaciju čovjeka koji je nosioc suvereniteta u političkoj zajednici: svaka individua, bez obzira na njene identitete, ima pravo da slobodno bira predstavnike u institucijama vlasti, što jeste republikanizam ili ustavna, parlamentarna monarhija u kojima je vlast ustavom ograničena. Političke stranke su akteri kompeticije u nastajanju da dobiju legitimitet za obnašanje vlasti. Kompeticija je

podrazumijevala ideološki agonizam koji je poslije, do sada najveće destrukcije – Drugog svjetskog rata – splasnuo. Postmodernisti bi rekli da je nestao.

Postoji mišljenje da je urušavanjem real socijalizma nesumnjivo skončala moderna i počela postmoderna, pa tako i postpolitika kao „stvarno stanje i tendencijske promjene unutar tradirane politike moderne u doba globalizacije. Općenito, tvrdi se, postpolitika i jeste interesni izraz postmoderne globalizacijske epohe koja planetarno triumfira. Ona, navodno, iza sebe ostavlja za modernu karakteristične ideološke, partijske, socijalno-klasne i nacionalno-državne diferencije što su, kako se tvrdi, tradicionalno ulazile u bit političkog. U osnovi su te razlike – sa procesom globalizacije planetarnog svijeta života i raspadanjem komunističko-kapitalističke bipolarnosti kao nosećeg načela međunarodnog poretku – izgubile svjetsku relevanciju, historijske svrhe i djelatnu vitalnost, te prešle u arheologiju ljudskih iskustava raznorodnih formi i načina političkog bivstvovanja“ (Zgodić, 2008:281). Dakle, postpolitika se predstavlja kao neideološka era gdje su svi politički akteri potpuno posvećeni samo jednom cilju, a to je stvaranje okolnosti za što lakšu i bržu maksimizaciju kapitala i profita. Pri tome, sve historijske tačke sporenja između političkih aktera su navodno naprosto nestale početkom 90-ih godina prošlog vijeka. Slijedeći analizu kategorijalno-pojmovnog sistema, ideološki agonizam *ljevice i desnice* u savremenoj politici podrazumijeva naučnu provjeru hipoteze da postoji demokratska kompeticija aktera, primarno stranačkih, sa različitom političkom, ekonomskom i socijalnom aksilogijom u datim historijskim okolnostima u cilju da realiziraju svoja rješenja za probleme s kojima se suočava društvo.

1.3. Ciljevi istraživanja

Naučni i društveni ciljevi istraživanja ukazuju na njenu opravdanost. Doprinos debati o ideološkom agonizmu *ljevice i desnice* u savremenoj politici je naučni cilj: odgovar na problemsko pitanje će podrazumijevati uočavanje uzroka i izraza konvergencije i divergencije između politički suprotstavljenih polova. Potencirati odnos između *ljevice i desnice* u zajednicama za kojima ovdašnji etnosi gledaju u leđa progrusa je društveni cilj. Potencijalni čitaoc ili korisnik je svako onaj čije je interesovanje u sferi sličnih ili istih tema odnosno problema istraživanja.

1.4. Sistem hipoteza

Shodno problemskom pitanju, generalna hipoteza glasi: Postoji ideološki agonizam *ljevice i desnice* u savremenoj politici, a javlja se zbog različitog razumijevanja države, društva i ekonomije kod *ljevice i desnice*. Pomoćne hipoteze su: postoje razlike između tradicionalne i savremene *ljevice*, kao i rane i moderne *desnice*; *ljevica i desnica* imaju različito shvatanje i različito manifestiraju političko vođstvo. Prva je sklonija demokratskim formama odlučivanja, dok je druga sklonija centralističkim formama odlučivanja; politika egalitarizma ili jednakosti je za konzervativizam manje prihvatljiva nego za socijalistički svjetonazor. Ideja jednakosti je neposredno povezana s idejom slobode: prva uslovljava drugu; ne postoji razlika između trećeg puta kao socijaldemokratskog i nove desnice kao konzervativnog odgovora na neoliberalnu globalizaciju i retraditionalizacija ideoloških svjetonazora je moguća – ona se dešava – i ne ulazimo u epohu ideološkog monizma.

1.5. Metode i postupci istraživanja

Svaka od metoda istraživanja je elaborirana u nastavku teksta. Za istraživanje će u značajnoj mjeri biti korištena metoda prikupljanja podataka. Izvori podataka će biti naučna djela koja se bave društvenim pojavama relevantnim za istraživanje. Prvenstveno se to odnosi na djela fokusirana na pitanje ideologije i ideologija, te onoga što se za njih veže. U okviru analize sadržaja će biti korišteni pisani izvori ili izvori druge vrste koji su ocijenjeni kao vrijedan bibliografski izvor. Obuhvata to knjiška djela, dokumente, stručne publikacije, časopise i internet. To znači da će biti obuhvaćena različita razmišljanja o temi odnosno problemu istraživanja. Deskripcija će biti u funkciji teorijske elaboracije ideološkog agonizma *ljevice i desnice* u savremenoj politici tj. njegovih atribucija, kontradikcija i intencija: na osnovu ove metode će biti interpretiran odgovor na pitanje: da li postoji ideološki agonizam *ljevice i desnice* u savremenoj politici? Komparacijom će biti ukazano na sličnosti i razlike između *ljevice i desnice*. Bit će naglašene sličnosti i razlike koje postoje u *ljevici* i u *desnici*. Za tipologizaciju i klasifikaciju će biti korištena komparacija. Historijskom metodom će biti izvršena retrospektiva o *ljevici i desnici* od njihovog nastanka do danas da bi se jasnije i lakše razumijevala tema istraživanja. Važnost ove metode je i u tome što će njome biti ukazano na potrebu za odbacivanje simplificiranog posmatranja na ideološki agonizam *ljevice i desnice*.

1.6. Vremensko-temporalna dimenzija istraživanja

U narednih šest mjeseci je namjera provjeriti hipotezu da postoji ideološki agonizam između *ljevice* i *desnice* u savremenoj politici. Istraživanjem je obuhvaćen vremenski period od 18. vijeka – uoči, tokom i poslije nastanka ideologija – do 21. vijeka. Prostorno se istraživanje fokusira na evroatlantske države kao države u kojima se ispituje postojanost agonizma između aktera koji su nosioci ideologija suklandno liberalnodemokratskim vrijednostima, ne izuzimajući i preostale države u svijetu. Obzirom da posljednje poglavlje ovog rada problematizira mogućnost retradicionalizacije ideologija odnosno mogućnost ideološkog monizma u skorijoj budućnosti, sadržaj istraživanja implicira i upotrebu političku futurologiju.

2. TEORIJSKO POIMANJE LJEVICE I DESNICE U POLITIČKIM IDEOLOGIJAMA

Tri revolucije koje su oblikovale savremenu politiku su Industrijska, Francuska građanska i Oktobarska revolucija. Industrijska kao dominantno ekonomska revolucija je stvorila okolnosti za Francusku revoluciju. Jedna tehnička inovacija je polučila opšti progres – parna mašina James Watta. Zamijenila je način privređivanja svojstven feudalizmu, industrijskim načinom privređivanja. To je značilo masovnu, serijsku proizvodnju dobara u kojoj su sredstva za rad bivala dominantno u privatnom vlasništvu. Potreba industrijske proizvodnje je bio veliki broj radnika. Radnici i vlasnici proizvodnih pogona su posljedice industrijske revolucije iz 18. i 19. vijeka. To su dvije klase u kapitalizmu kojima je industrijska revolucija bila inicijalna kapisla. Ekonomski imućna klasa dugo nije bila i politički imućna: feudalizam je već u 18. vijeku bio ekonomski prevladan, ali ne i politički. To je bila realnost sve do Francuske i drugih građanskih revolucija u državama na zapadu Starog kontinenta kada monarsi prestaju biti absolutni vladari: „Prema Tokvilu, francuski narod je mrzeo plemstvo kad je ono gubilo vlast više nego što ga je ikad ranije mrzeo, upravo zato što sa brzim gubitkom realne moći kod plemstva nije došlo i do značajnog smanjenja bogatstva. Sve dok je plemstvo držalo neograničenu moć jurisdikcije, narod ga nije samo tpeo nego ga je i poštovao. Kad su plemići izgubili svoje privilegije, između ostalih privilegije eksploracije i ugnjetavanja, narod ih je počeo smatrati parazitima bez ikakve stvarne uloge u upravljanju zemljom. Drugim rečima, ni ugnjetavanje niti eksploracija kao takvi nisu uvek glavni razlog za kivnost; bogatstvo bez vidljive funkcije mnogo je nepodnošljivije jer niko ne može da razume zašto bi se ono tolerisalo“ (Arent, 1998:4). Odbacivanjem legitimite „odozgo“ ili „božanskog legitimite“ je omogućeno da vlast budu oni koji to nikada nisu bili. Primarno se to odnosilo na klasu u čijem su vlasništvu bila industrijska postrojenja. No, tada novootemljeni legitimitet vlasti „odozdo“ karakterističan za republiku ne bi bio izvojevan u građanskim revolucijama bez zajedničkog napora dvije klase kapitalizma. Obje klase su bile svjesne da im revolucija donosi političku emancipaciju.

Njihovoj političkoj emancipaciji se suprotstavljalo plemstvo ili aristokratija koja je vijekovima iz raskošnih dvorova masama krojila sudbinu pozivajući se na navodnu božansku volju. Logično i jasno je da je suprotstavljanje samoproglašenih božjih glasnika na zemlji bilo u cilju očuvanja njihove vlasti. U prethodnom poglavljju je istaknuto da je poziv za očuvanje monarhističkih ili kraljevskih dana, najslikovitije personificiranih u konstataciji Louis XIV da je on država, dolazio sa desne strane političkih predstavničkih skupština, kao izraza legitimite „odozdo“, konstituisanih nakon građanskih revolucija. Imperativ s desne strane

skupštine – aristokratije je bio konzerviranje političkih, ekonomskih i socijalnih vrijednosti svojstvenih periodu do 1789. godine. Također je u prethodnom poglavlju akcentirano da su konzervativci do određene mjere prihvatali revolucionarnu transformaciju. Paradigmatičan primjer za to je Ujedinjeno Kraljevstvo gdje je Benjamin Disraeli „upozoravajući na opasnost“ da ova država „bude podeljena na 'dve nacije: bogate i siromašne', iskazao raširen strah od društvene revolucije. Ovo upozorenje je izgledalo kao poziv priviligovanim da spoznaju svoj interes, jer je bilo neophodno da prihvate da je 'reforma odozgo', bolja od 'revolucije odozdo'. U osnovi ove poruke bilo je pozivanje na načela dužnosti i društvene obaveze ukorenjene u neofeudalnim idejama kao što su noblesse oblige“ (Hejvud, 2004:97). Naime, Disraeli je obraćao pažnju da izostanak djelomične recepcije društvenih promjena koje su uslijedile poslije 1789. godine može doprinijeti revolucionarnom prevratu u Ujedinjenom Kraljevstvu, što bi u tom trenutku bilo krajnje otežavajuće i opasno za aristokratiju. U konzervativizmu kao ideologiji je uočavao obavezu da se aristokratija kao tada vladajući stalež pobrine za one čije bi nezadovoljstvo moglo biti manifestirano u revoluciji.

Ljeva strana skupština jeste bila ujedinjena u cilju političkih sloboda. Ali, sa sveprisutnjim kapitalizmom, čija je osnova privatno vlasništvo, antagonizam između industrijalaca i radnika je bivao intenzivniji. Nehumani uslovi rada su primorali radnike da se bore za svoje dostojanstvo. Život radnika nedostojan čovjeka, s jedne strane, i blagostanje industrijalaca, s druge strane, jesu inspirisali Karl Marx da svoj naučni rad posveti identificiranju uzroka istih. To je podrazumijevalo analizu kapitalizma i predlaganje njegovog nužnog egzekutora, po Marxu – socijalizam odnosno komunizam. Ideologija radnika u 19. i u prvom dijelu 20. vijeka je dominantno bio socijalizam sa različitim interpretacijama koje su nastale nakon Marxovog značajnog kritičkog doprinosa razumijevanju kapitalističkog društva. Osnova kapitalizma – privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju je Marxu bila uzročnik eksploracije radnika koja se može dokinuti samo socijalističkom revolucijom kao put u humano, besklasno društvo, ubjeden je bio njemački mislilac. Prihvatanjem tržišne ekonomije i neprihvatanjem revolucije kao jedinog i isključivog sredstva za „bolje društvo“ kod dijela socijalista, nastala je socijaldemokratija čiji su uteviljitelji Eduard Bernstein i Karl Kautsky: nije Marx bio u krivu tvrdeći da će se desiti, ali je bio u krivu da je socijalistička revolucija izvodiva samo u društvima s razvijenim kapitalističkim odnosima. Naime, u feudalnoj Rusiji je uslijedila Oktobarska revolucija i u feudalnoj Jugoslaviji je antifašistička borba značila i socijalističku revoluciju. U zajednicama bez radničke klase se desila revolucija u njeni ime.

U naredna dva potpoglavlja o ranoj, tradicionalnoj i savremenoj *ljevici* i *desnici* će biti problematiziran ne samo ekonomski, već i filozofski, politički i socijalni aspekt suprotstavljenih političkih polova: obrazložen je i preostali vrijednosni sadržaj ideologija *ljevice* i *desnice*, šta su to tradicionalna ili rana, te savremena *ljevica* i *desnica* i kakva je interakcija između njih koja ukazuje na ranije utvrđeno da se različiti idejni i vrijednosni sistemi poklapaju tj. da su kao takvi pluralni. Prvi svjetski rat – kao jedna od najvećih globalnih kataklizmi prošlog vijeka nakon koje se svijet promijenio – je tačka distinkcije između tradicionalne i savremene *ljevice* odnosno *desnice*. Ideologije *ljevice* i *desnice* su najznačajnija atribucija političkih stranaka i pokreta. Komplementarnost između političkog identiteta i njegove praktične implementacije kod stranaka i pokreta je u mnogome zavisila i zavisi od njihovog vođstva. Potpoglavlje *Ljevica*, *desnica* i političko vođstvo će implicirati formulaciju političkog vođstva, klasičnih i savremenih teorija političkog vođstva, kontekstualizaciju teorija odnosno oblika političkog vođstva s *ljevicom* i *desnicom* od njihovog nastanka do danas i osvrt na populizam odnosno populistički stil u politici koji je sve učestaliji.

2.1. Tradicionalna i savremena politička *ljevica*

Dehumanizacija radnika u kapitalističkom privređivanju s kraja 19. i početka 20. vijeka je bila plodno tlo za nastanak ideologije socijalizma. Iz radničkog organizovanja u obliku sindikata i drugih kolektiva su proizašle socijalističke stranke i pokreti koji su za svoj cilj postavili protekciju interesa radničke klase. Od tada do danas postoji konekcija između radnika i *ligevo* orijentiranih stranaka i pokreta jer je „ideja socijalizma u svojim oblicima ideja organiziranog društva, ljudskih bića koja ovladavaju prirodnim silama i proizvodnjom da bi postigla opću sreću čovječanstva“ (Schwarzmantel, 2005:112). Uljuđivanje stvarnosti kao suštinu socijalizma, John Schwarzmantel objašnjava na sljedeći način: „Socijalistički teoretičari ustvrdili su da je ključ ostvarenja modernističkog obećanja emancipacije racionalna organizacija ekonomije, koja jedino može stvoriti harmoniju i koheziju nužnu za ljudsko dostojanstvo“ (Schwarzmantel, 2005:113). Prethodno rečeno ukazuje da je u socijalističkoj percepciji karakter ekonomskog života preduslov za dignitet čovjeka: u socijalističkim naracijama se akcentira neprihvatljivost ekonomskog privređivanja kojim se osiromašava i obespravljuje većina. Otuda je socijalizam svojevremeno bio u funkciji prava zanatlija, a potom radnika i svih drugih ugroženih socijalnih aktera.

Nije moguće ne primjetiti da su u svom začeću socijalizam i liberalizam (kao političko, ekonomsko, socijalno i filozofsko utemeljenje kapitalizma) bili djelomice podudarni jer su se „socijalisti složili s premisom da je otpočelo novo doba u kojemu je moguće racionalno društvo, u kojemu se može ostvariti ljudska sreća i u kojem je moguća društvena harmonija“ (Schwarzmantel, 2005:113). Ipak, socijalizam je kritika liberalizma odnosno „razlikovali su se po viđenju kako se ti modernistički izgledi imaju ostvariti, kako se mogu ubrati plodovi moderne“ (Schwarzmantel, 2005:113). Zapravo, pojedine vrijednosti su zajedničke socijalistima i liberalima, ali drugačije ih razumijevaju. Drugačije razumijevanje istih vrijednosti postoji i među samim socijalistima ili *ljevičarima*. Socijalističke vrijednosti – jednakost, sloboda, pravda, solidarnost i bratstvo – su opjevane u Socijalističkoj internacionali: *Svud radnik i seljak se budi; Visoko nose crven stijeg; A širom zemlje radni ljudi; Silnika će nagnat' u bijeg; Što nam krv vjekovima su pile; Tih crna ptica skrš'mo let; Kad s lica zemlje sve iščile; Pod suncem nek zablista svijet; To će biti posljednji i odlučni teški boj; Internacionala; Nek bude ljudski rod.* Stihovi Internationale odražavaju kolektivistički duh socijalizma. Jednakost je za *ljevicu* conditio sine qua non za slobodu i pravdu. Slijedi eksplanacija jednakosti kao socijalističkog aksioma.

Jednakost kod *ljevičara* se dvojako razumijeva. Jedni plediraju na „značaj društvene jednakosti, jednakosti rezultata nasuprot jednakosti šansi i veruju da je njen postojanje najvažniji garant društvene stabilnosti i jedinstva, time što podstiče pojedince da se poistovete s drugim ljudskim bićima. Ona takođe čini osnov za uživanje i političkih prava“ (Hejvud, 2004:103). Jednakost prema rezultatima, kao izvorni socijalistički aksiom, implicira da svaka individua mora živiti u materijalnom blagostanju determiniranom njenim egzistencijalnim potrebama, bez čega nisu ostvariva i njena politička prava. Smatrajući jednakost u rezultatima kao teško ili nikako ostvarivo, drugi – reformirani *ljevičari*, pak, plediraju na jednakost šansi ili da „članovi jedne političke zajednice treba da budu tretirani kao jednakci i da država podjednako brine o svojim podanicima i da ih poštuje“ (Swift, 2008:111). Jednak tretman znači „raspoloživost istih mogućnosti, bez predrasuda u vezi s rasom ili polom, koje stvaraju prepreke nastojanjima pojedinaca da napreduju... i ravnopravniju raspodelu dohotka i bogatstva“ (Swift, 2008:112). Jednakost šansi nalaže ulogu države kao protektora ugroženih skupina društva, stvarajući im različitim politikama, prije svega ekonomskim i socijalnim, okolnosti da njihova egzistencija ne bude ugrožena. Protekcionistička odnosno intervencionistička funkcija političke vlasti jeste bit kejnzijanizma, što je uslov i za slobodu.

Sloboda je uslovljena jednakosti, stava su *ljevičari*: šta je sloboda bez jednakosti – pitaju oni. Prije nego što se upusti u obrazlaganje slobode kao vrijednosti socijalizma,

potrebno je naglasiti da Adam Swift podsjeća na postojanje distinkcije između negativne i pozitivne slobode odnosno između „stvarne“ i „formalne“ slobode: „Zagovornici negativne slobode veruju da je suština slobode u oslobađanju od stvari (ograničenja, prepreka i upitanja), dok zagovornici pozitivne slobode smatraju da se ona pre sastoji u slobodi činjenja... Razlika između stvarne i formalne slobode je razlika između moći i sposobnosti delanja na određen način i prostog odsustva mešanja sa strane“ (Swift, 2008:67, 69). Pojednostavljeni kazano, diferencija između dva koncepta slobode je sljedeća: pledoaje negativne ili formalne slobode je da čovjek mora biti lišen bilo koje vrste prepreke u želji da bude slobodan u djelovanju, što insistira na minimalnoj državnoj intervenciji u odnose među ljudima, dok pozitivna ili stvarna sloboda poziva i na državni intervencionizam kojim će se stvoriti uslovi da čovjek bude slobodan. Shodno tome, „levica, pak, smatra da bi ostvarivanje slobode moglo biti opravdanje za aktivniju, intervencionističku redistributivnu državu, koja ima moć preraspodele i davanja ovlašćenja... Sa stanovišta levice, desnica se opredelila za suviše uprošćeno 'negativno' shvatanje slobode, dok je za levicu sloboda 'pozitivniji' pojam... Oni koji podržavaju tu varijantu 'pozitivnog' stava smatraju da siromaštvo, ili odsustvo sredstava, deluje ograničavajuće na slobodu“ (Swift, 2008:70, 71). Socijalistička afirmacija pozitivne slobode je uzrokovana svijesti *ljevičara* da jedinka nije slobodna i ne može biti slobodna ako joj se ne pruži prilika za to ili ako postoje prepreke za to. U te prepreke svakako spadaju nepovoljan materijalni status ili onesposobljenost čovjeka da se skrbi za sebe. Učiniti život svakog pojedinca dostoјnjim je stvar pravde za *ljevicu*.

Pravda je moralna ili etička kategorija koja obavezuje na činjenje dobrog: Pravda se „dovodi u vezu s dužnošću – sa onim što moral zahteva da činimo jedni drugima i jedni za druge, možda zajednički, posredstvom svojih političkih i društvenih institucija. Ne samo ono što je moralno dobro činiti, već sa onim što nam je dužnost da činimo, onim na šta nas moralnost obavezuje da činimo“ (Swift, 2008:21-22). Spoznaja o moralnom je spoznaja o pravednom koja zahtjeva od člana društva da u svom djelovanju ili nedjelovanju pričinjava korist ili zadovoljstvo za sebe na štetu drugog člana društva – kantovski imperativ. Prema socijalističkom shvatanju društva, pravedno je, i samim tim moralno da se politička vlast brine za svoje građane: vlast na djelu mora pokazati pravednost i podsticati građanstvo da bude pravedno. John Rawls je upravo pravdu okarakterisao kao „najvažnijom vrlinom društvenih institucija“, podcrtao je Swift: „Najznačajniji moralni obziri su oni koji se tiču davanja ljudima onoga što im pripada“ (Swift, 2008:22). Zauzimanje vlasti za, primarno, ugroženo stanovništvo i „davanje ljudima onoga što im pripada“ predstavlja socijalnu pravdu. U socijalističkom ethosu ne postoji dilema o socijalnoj pravdi ili „da obdareni, preuzetni

ljudi imaju obavezu da se odriču dijela novca koji zarađuju kako bi pomogli manje uspešne od sebe“ (Swift, 2008:24). Materijalno imućni moraju dio svog bogatstva podijeliti sa onim koji su manje materijalno imućni i situirani – nalog je socijalističkog ethosa koji se naziva solidarnost.

Solidarnost i bratstvo su analogni prethodna tri socijalistička načela: bez solidarnosti i bratstva nisu ostvarivi jednakost, sloboda i pravda. Solidarnost i bratstvo su sročene u sintagmi: *Workers of the world, unite*, *Prolétaries de tous les pays, unissez-vous*, *Proleterios de todos los países, únios*, *Proletarier aller Länder vereinigt euch*, *Proletari di tutti i paesi, unitevi*, *Proleteri svih zemalja, ujedinite se* – ovim sloganom *ljevičari* pozivaju radnike i sve diskriminirane, obespravljenе, marginalizirane, destruirane i deklasirane socijalne grupe na zajedničku borbu za svoja prava. Ova dva socijalistička principa su kontrarna individualizmu i kompeticiji kao principima „civilnog društva i laissez fairea, koji počiva na pogrešnoj pretpostavci da je pojedinačni interes uvijek u skladu općim društvenim interesom“ (Schwarzmantel, 2005:118). Za socijaliste, solidarnost i bratstvo nisu samo razlog javnog izražavanja nezadovoljstva kroz protest, već i osnova funkcionisanja institucija vlasti i društva kojom se treba realizirati zajedničko dobro: „Socijalisti daju prednost saradnji u odnosu na takmičenje, kao i kolektivizmu u odnosu na individualizam. Po tom gledištu, saradnja daje ljudima mogućnost da ujedine svoje kolektivne energije i ojačaju veze u okviru zajednice, dok takmičenje grupa pojedinaca jednih protiv drugih pothranjuje mržnju, sukob i neprijateljstvo“ (Hejvud, 2004:103). Za sljedbenike *ljevičarskih* ideologija je čovjek kao društveno biće, racionalno održivo u interakcijama i međusobnoj saradnji, a ne u sebičnoj isključivosti i robinzonijadi ili individualizmu.

Divergencije u shvatanju socijalizma su producirale nekoliko *ljevičarskih* ideologija. Najznačajnija je razlika između izvornog, revolucionarnog i reformskog izražaja socijalizma. Komunizam kao izvorni ili revolucionarni socijalizam, te demokratski socijalizam i socijaldemokratija kao reformirani socijalizam su dominantni od kraja 19. vijeka, kada nastaju, do danas. Ova tri socijalistička tumačenja društva, zajedno sa anarhizmom su tradicionalne *ljevičarske* ideologije. Socijalfeminizam, socijalliberalizam, treći put i environmentalizam ili ekologizam, koji se utemeljuju i razvijaju nakon Prvog svjetskog rata odnosno Drugog svjetskog rata, su savremene ideologije *ljevice*. Brojne interpretacije socijalizma su uzrokovane diferentnim razumijevanjem egalitarizma, načina realizacije socijalizma i odbacivanjem istog kao kranjeg cilja dijela *ljevice*. Eksplanacija tradicionalne *ljevice* će početi sa ideologijom komunizma. Marxova filozofija, čija je suština „uklanjanje oskudice i ostvarivanje ljudske sreće“ (Schwarzmantel, 2005:115) je teorijsko utemeljenje za

komunizam. Osnova marksizma, kao cjelovitog pogleda komunista na fundamente ljudske egzistencije je materijalistička dijalektika, koja je logički antipod idealističkoj dijalektici Friedricha Hegela. U krajnje pojednostavljenim prezentacijama žargonskog rječnika se objašnjava da je Marx idealizam Hegela „stavio s glave na noge“: hegelijskom idealizmu je suprotstavljen marksistički materijalizam. Idealizam implicira „princip, tako i načelo, zakon jeste nešto unutrašnje, što kao takvo, koliko god je ono u njemu i istinito, nije potpuno zbiljsko. Svrhe, načela itd. u našim su mislima, tek u našoj unutrašnjoj namjeri, ali još ne u zbilji. Što je o sebi, to je mogućnost moć, ali još nije iz svoje unutrašnjosti došlo do egzistencije. Za zbilju mora pridoći još jedan drugi momenat, a to je djelovanje, ostvarivanje, a njihov je princip volja, djelatnost ljudska uopće“ (Hegel, 1951:38). Materijalizam, pak, implicira „filozofsko stajalište koje objašnjava stvarnost kao postojanje prirodnih stvari, predmeta kako se oni prikazuju putem čula, bez obzira na misaonu djelatnost koja se ne ograničava samo na prirodna čula, pristaje na ograničenost nekritičkog naivnog realizma koji je opterećen najraznovrsnijim predrasudama“ (Tubić, 1974:254). Simplifirajuće – idealizam podrazumijeva da umno determinira materijalno ili da ono što je zamislivo i ostvarivo je u stvarnosti, dok materijalizam podrazumijeva da materijalno determinira umno ili da je zamislivo samo ono što već postoji u stvarnosti. Dakle, Marx je tvrdio da je cijelo biće čovjeka u potpunosti refleksija njegovog materijalnog, ekonomskog i socijalnog statusa.

Zahtjev koji marksisti odnosno komunisti postavljaju je da moraju biti zadovoljene čovjekove potrebe kao uslov njegove sreće i sreće društva u cijelini: „Moderna se za Marxa sastojala od ekspanzije potreba, kao i mogućnosti modernih sredstava za proizvodnju da ih zadovolji. Tako je postojanje kapitalizma bilo nužno za polaganje temelja novog socijalističkog poretku, u kojem bi ljudi mogli zadovoljiti svoje potrebe, razvijati ih te usto svjesno kontrolirati društvo i njegov proizvodni aparat“ (Schwarzmantel, 2005:121-122). Respektiranje čovjekovih potreba je komunistima put ka egalitarizmu rezultata. Prema sudu komunista, prepreka za egalitarizam rezultata je privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju koje ukorijenjuje nejednakost i eksploraciju čovjeka: „... u biti se radi o sferi nejednakosti, da duboke podjele između ljudskih bića, ovisne o njihovom statusu vlasnika imovine ili onih koji vlasništvo nemaju, znače da jednakost i građanska prava, proglašena u Američkoj i Francuskoj revoluciji, ne mogu biti ostvarena sve dok postoji klasno-dominantna društvena struktura. Dominirajući odnos bila je eksploracija, i tako se obećanja sistema jednakosti nisu mogla ispuniti u onoj vrsti civilnog društva kakvu je stvorila moderna“ (Schwarzmantel, 2005:114). Komunističko osuđivanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju koje individuu čini neslobodnom je posljedica sljedećeg Marxovog opažanja o

„proizvođenju viška vrijednosti“: Prepostavimo sad da za proizvođenje prosječne količine životnih sredstava potrebnih dnevno jednom radniku zahtjeva 6 sati prosječnog rada. Prepostavimo, zatim, da je 6 sati prosječnog rada opredmećeno u količini zlata ravnoj 3 šilinga. U tom slučaju će 3 šilinga biti cijena ili novčani izraz dnevne vrijednosti radne snage tog čovjeka. Ako bi radio 6 sati dnevno, on bi dnevno proizvodio vrijednost koja bi bila dovoljna da može kupiti prosječnu količinu dnevno potrebnih mu životnih sredstava, odnosno da sebe kao radnika održi u životu. Ali taj naš čovjek je najamni radnik. On stoga mora svoju radnu snagu prodati nekom kapitalistu. Ako je prodaje za 3 šilinga dnevno ili 18 šilinga nedjeljno, on je prodaje po njenoj vrijednosti. Prepostavimo da je on prelac. Ako radi 6 sati dnevno, on će pamuku dnevno dodavati vrijednosti od 3 šilinga. Ta vrijednost koju on dnevno dodaje pamuku bila bi tačan ekvivalent za nadnicu ili cijenu njegove radne snage koju on dnevno prima. Ali, u tom slučaju kapitalistu ne bi pripao nikakav višak vrijednosti ili višak proizvoda“ (Marks i Engels, 1973:142) – ovo je za Marxa jednostavno praktični primjer eksploatacije kapitaliste nad radnikom gdje je uočio uzrok alienacije rada od radnika, predmeta rada od radnika, čovjeka od čovjeka i čovjeka od samog sebe. Način da se odstrane spomenute i druge društvene patologije je Marx vidoio u radničkom samoupravljanju.

Učiniti kapitalizam ili tržišnu privredu historijom je komunistima ili marksistima uslov da čovjek bude istinski slobodan. Marksizam podrazumijeva da čovjek kao radnik, proletar nije slobodan sve dok je životno ovisan o svom klasnom neprijatelju, a to su kapitalisti ili buržoazija koja je vlasnik sredstava za proizvodnju – marksističkim rječnikom kazano: komunisti shvataju kapitalističko društvo kao društvo nepomirljivih klasnih antagonizama između proleta i buržoazije koji će se nužno okončati neupitnim trijumfom proleterijata u revoluciji, čime će se formirati socijalizam kao prelazna faza u komunizam – besklasnu zajednicu u kojoj će odumrijeti država. „Marks je iz čitave historije socijalizma i političke borbe izveo zaključak da će država morati iščeznuti, da će prelazni oblik tog iščezavanja (prelaz od države ka nedržavi) biti 'proleterijat organizovan kao vladajuća klasa“ (Lenjin, 1979:53) tj. viševjekovno očekivanje proleterske ili radničke revolucije kod komunista je determinirano Marxovim opažanjem da je cijela historija čovječanstva obilježena sukobom kao uslovom za opšti progres: robovlasništvo i feudalizam su dokinuti revolucijama u režiji i izvedbi potlačenih, isto će se desiti i kapitalizmu. U marksističkom shvatanju, država kao politička zajednica je odraz interesa i legitimacije interesa kapitalista kao vladajuće klase, što ljudi, radnike čini neslobodnim: „Država nastaje tamo, tada i utoliko gde, kada i ukoliko klasne suprotnosti objektivno ne mogu biti izmirene. I obrnuto: postojanje države dokazuje da su klasne suprotnosti nepomirljive... Po Marksu, država je organ klasne vladavine, organ

ugnjetavanja jedne klase od strane druge; ona je stvaranje 'poretka' koji ozakonjuje i učvršćuje to ugnjetavanje ublažujući sukobe klasa (Lenjin, 1979:12-13). To je razlog da komunisti državu okarakteriziraju kao „nužno zlo“ koje će odumrijeti s nestankom buržoazije – „država je nužno zlo“ u socijalizmu kao prelaznoj fazi ka komunizmu¹ – „diktaturi proleterijata“.

Nepostojanje države je tačka susreta između komunista i anarhista, koji se također karakteriziraju kao *ljevičarima*, ali je razlika u „odumiranju države“ kao marksističkom konceptu i momentalnom urušavanju, ukidanju ili nestanku države kao anarhističkom konceptu. Ideologija anarhizma je nastala nedugo poslije ideologije socijalizma, a njeni rodonačelnici su „Pierre-Joseph Proudhon, Max Stirner, Mikhail Bakunin, Pyotr Kropotkin, William Godwin i Lev Tolstoy“ (Škorić i Kišjuhas, 2014:214). Sinonim za anarhizam je bezvlašće ili nepostojanje autoriteta koji regulira odnose u vulgusu. No, anarhizam kao ideologija ne nalaže prirodno stanje društva, nego „predstavlja grupu doktrina i stavova usredsređenih na verovanje o tome da su država i državna vlast pogubne i nepotrebne, odnosno da je centralna tema anarhizma pobuna protiv države, te institucija, zakona i vlasti. Anarhisti su skloni društvu bez države u kojem slobodni pojedinci upravljaju svojim životima bez prinude ili prisile, odnosno dobrovoljnih sporazuma. Istovremeno, većina anarhistika zaista zagovara ukidanje vlasti i zakona, ali to čini uzdajući se u stvaranje novog, prirodnijeg i spontanijeg društvenog poretka“ (Škorić i Kišjuhas, 2014:213). Dakle, anarhisti vjeruju da

¹ Društveni sistemi istočno od Željezne zavjese su personifikacija pokušaja praktične implementacije marksističke filozofije. Akcentira se pokušaj jer sistemi samodeklarirani kao socijalistički odnosno komunistički su jasan izraz da to nisu bili. Njihov realni politički, ekonomski i socijalni sadržaj se u mnogome konfrontirao marksističkoj filozofiji kao osnovi za „bolje društvo“. Autokompromitacija nominalno socijalističkih odnosno komunističkih režima je uzrokovala njihovu delegitimaciju. Na to je ukazao i jedan od disidenata u socijalističkoj Jugoslaviji, Milovan Đilas u djelu *Nova klasa*: „Kada se kritički analiziraju komunistički sistemi, obično se uzima da je njihova bitna odlika u tome što birokratija, formirana u posebni sloj, gospoduje nad narodom. To je – opšteuzev – tačno. Ali detaljnija analiza mora da otkrije, da samo određeni sloj birokrata, onih koji nisu u stvari administrativni činovnici, čine srž gospodajuće birokratije ili – u mojoj terminologiji – nove klase. To je u svrvari partijska, odnosno politička birokratija“ (Đilas, 1990:46). Umjesto radničkog samoupravljanja u privrednim subjektima, njihov stvarni vlasnik je bila partijska elita ili umjesto „diktature proleterijata“, ukorijenila se diktatura pojedinaca; umjesto besklasnog društva, klasne razlike su se pojačavale; umjesto debirokratizacije, dešavala se panbirokratizacija stvarnosti ili umjesto „odumiranja države“, država je bila sveprisutna; umjesto demokratizacije, uslijedila je totalitarizacija vlasti i društva: nema razlike između eksploracije građanstva od *nove klase* kao partijske elite i eksploracije građanstva od kapitalista, primjetio je Đilas: „Ne radi se, dakle, samo o birokratskoj samovolji, izopačavanjima i parazitstvu, iako komunistički režimi i timobiluju, čak više nego drugi, nego o prisvajanju isključivo za komuniste prava upravljanja i raspodele imovine nacije, što ih čini jezgrom nove klase vlasnika i na čemu se i zasniva njihov totalitarizam“ (Đilas, 1990:60). Nezanemarljiva dehumanizacija je bila konsekvenca autokratskih i totalitarnih država, posebno onih koje su bile pod sovjetskom sferom uticaja, respektirajući sva njihova progresivna dostignuća. Tragom prethodnog konstatiranog, uočljivo je znatna diskrepancija između teorijske i djelatne izvedbe marksizma, što ukazuje da nije prihvatljivo izjednačavati ideju socijalizma odnosno komunizma sa fašizmom, nacizmom i drugim autokratskim i totalitarnim režimima. Prvi je za razliku od drugih, humanističkog karaktera. Razlog neuspješne marksističke realizacije možda treba tražiti i u već istaknutoj opservaciji Marxa da je socijalizam odnosno komunizam samo ostvariv u političkim zajednicama koje su dostignule fazu visoko razvijenog kapitalizma.

čovjeku nije potrebna bilo koja vrsta autoriteta, pa ni ona u obliku političke vlasti, koja će oblikovati odnose među ljudima i pri tom ograničavati njihove slobode, već da su članovi društva po svojoj prirodi u stanju to činiti samostalno. Zbog suprotstavljanja kapitalizmu, kao izrazito hijerarhijskom sistemu, anarhizam se smatra *ljevičarskom* ideologijom: „Anarhizam odlikuje i snažna kritika savremenog društva, tako da odbacuje koncept kontrole ili dominacije bilo koje grupe...“ (Škorić i Kišjuhas, 2014:224). A upravo se u kapitalizmu uspostavljaju subordinirani odnosi između grupa na osnovu ekonomske i socijalne moći. Iz konfrontacije s tržišnom ekonomijom su nastali kolektivistički i komunistički anarhizam, te anarhosindikalizam: „Kolektivistički anarhizam je pre svega povezan sa idejama Mihaila Bakunjina... U organizacionom smislu, kolektivistički anarhizam ističe kolektivizaciju proizvodnih snaga, pri čemu je distribucija organizovana prema kriterijumu rada. S druge strane, komunistički anarhizam (ili anarhokomunizam) se povezuje sa Kropotkinom, koji je posvećen konceptu zajedničkog vlasništva nad proizvodnim snagama, odnosno nad robom, kapitalom, proizvodnjom, stanovanjem itd, a distribucija je organizovana prema potrebama... Centralni element anarhosindikalizma jeste ideja o radničkoj kontroli ili radničkom samoupravljanju. Dakle, radnici bi donosili odluke koje se tiču njihovog rada, a ne upravnici ili menadžeri koji nisu u kontaktu sa stvarnim radom – ukoliko bi radnici kontrolisali proces i uslove rada rezultat bi bila uvećana produktivnost, kao i smanjenje problema alokacije dobra“ (Škorić i Kišjuhas, 2014:234-235). Zapravo, suština kolektivističkog anarhizma, anarhokomunizma i anarhosindikalizma je kolektivno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i kolektivno upravljanje proizvodnjom usklađeno egzistencijalnim potrebama čovjeka – čime se eliminira odnos nadređenosti i podređenosti, a što je konditio za jednakost i slobodu ljudi: potpuno neposredno odlučivanje je anarhističko i komunističko načelo.

Rascjepi anarhizma ne okončavaju se u njegovom kolektivističkom, komunističkom i sindikalističkom obliku. Postoje još dvije anarhističke frakcije ili doktrine koje se, pak, ne situiraju u *ljevičarski* ideoološki spektar. Riječ je o individualističkom i mutualističkom anarhizmu: „Individualistički anarhizam je tipično prisutan kod američkih autora koji se međusobno veoma razlikuju (mnogi od njih su insistirali na na snažnoj odbrani kapitalizma), ali ih sve odlikuje posvećenost suverenosti individue i centralnom značaju individualne slobode... Mutualistički anarhizam vodi poreklo od 'oca anarhije' Pjera-Žozefa Prudona, a njegovi pogledi na anarhiju obuhvataju ideju da političku organizaciju zasnovanu na državi treba zameniti organizacijom zasnovanom na ekonomiji. To znači da vlade i države treba da nestanu, a individue bi se povezale jedne sa drugima putem uzajamnih ekonomskeih ugovora“ (Škorić i Kišjuhas, 2014:234-235). Najveće moguće ekonomske slobode čije je ključno

načelo privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju je uslov istinske slobode individue – stav je individualističkog i mutualističkog anarhizma. Otuda se individualistički anarhizam, koji implicira permanentnu panliberalizaciju ekonomije, nominuje i kao anarhokapitalizmom.

Poteškoće u praktičnoj primjeni revolucionarnog socijalizma primarno nasilnim djelovanjem, što je ishodilo negativnim konsekvenscijama, naiše su na oštricu kritike. Kritika revolucionarnog socijalizma sa potpuno suprotnih ideoloških polova se podrazumijeva, ali nije usamljena. Naime, iz kritike revolucionarnog socijalizma njegovih nekadašnjih zagovornika i sljedbenika su nastali reformski, revizionistički ili evolucionarni izričaji socijalizma – demokratski socijalizam i socijaldemokratija kao tradicionalne *ligeve* ideologije nastale na prelazu iz 19. u 20. vijek. Ključni razlog za nastanak demokratskog socijalizma i socijaldemokratije je odbacivanje i neprihvatanje revolucije kao načina za realizaciju socijalizma. Ideologija demokratskog socijalizma implicira „parlamentarnu demokratiju i odvajanje politike od privrede. U obe sfere, političkoj i privrednoj, trebalo je postići demokratizaciju u korist radnika i zajedničkog dobra. Demokratski socijalizam odnosio se u tom kontekstu na kompleksnu dopunu i međusobni odnos socijalističke privrede sa jakim akterima među radnicima (sindikati, učešće u odlučivanju u preduzećima) i parlamentarne demokratije“ (Blezijus, Dam, Krel i Timpe, 2012:79). Suština demokratskog socijalizma je parlamentarizmom dosegnuti socijalizam. Međutim, socijaldemokratija ne samo da je napustila ideju revolucije, nego je napustila i ideju socijalizma odnosno komunizma kao konačnog cilja. Autorstvo za socijaldemokratiju se pripisuje ranije spomenutim, Eduardu Bernsteinu i Karlu Kautskom: „Nijemac Edvard Bernštajn može se smatrati glavnim teoretičarem revizionalizma. On je vjerovao da socijaldemokratija ne treba da teži revoluciji, ali da treba da forsira reforme u nastojanju da poboljša uslove radničke klase. Termin 'reformizam' je zbog toga često korišten za više praktičan aspekt revizionizma, sa snažnim isticanjem reformi koje se mogu postići kroz postojeći demokratski proces, tj. u parlamentu“ (Boomen, 2001:6). Nadalje, „grupa okupljena oko Karla Kautskog i Avgusta Bebela nadala se da će preko parlamentarne većine i dobro organizovanog radničkog pokreta biti moguće ostvariti prelazak u socijalizam...“ (Blezijus, Dam, Krel i Timpe, 2012:77). Pored odbacivanja revolucije kao isključivog instrumentarija za dekonstrukciju kapitalizma, revizijom teorije izvornog socijalizma je odbačena jednakost rezultata i prihvaćena jednakost šansi jer je „ustanovljeno da neće doći do automatskog kraha kapitalizma već da će kriza u kapitalizmu biti sve manje, a ne više. Jačanjem sindikata i zadruga moglo bi biti realizovane reforme u društvu kako bi se na taj način razvio socijalizam“ (Blezijus, Dam, Krel i Timpe, 2012:76). Zapravo, socijaldemokratama nije neprihvatljiv kapitalizam zato što je Bernstein „tvrdio da

kapitalizam uspešno prevazilazi mnoge svoje slabosti i nedostatke poput masovne nezaposlenosti, preterane proizvodnje i nejednakе distribucije bogatstva, kao i da je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju postalo mnogo difuznije i da više nije koncentrisano u rukama nekolicine. Dok je Marks isticao da će potcenjivanje radničke klase nužno rezultirati u socijalističkoj revoluciji, Bernštajn je navodio i da uspeh socijalizma više neće zavisiti od trajne i sve intenzivnije bede radničke klase, već upravo od eliminisanja te bede. Drugim rečima, on je isticao da se društvene okolnosti i kvalitet života poboljšavaju, te da će sa univerzalnim biračkim pravom glasa radnička klasa imati snage da uspostavi socijalizam odabirom socijalističkih predstavnika“ (Škorić i Kišjuhas, 2014:163). Kapitalizam u zamisli socijaldemokratije podrazumijeva „... humanistički odnos u ekonomskoj sferi... odnosno kapitalizam s licem kao ispravan ekonomski obrazac u sferi privrednih odnosa. Ova politička koncepcija ne prihvata neregulirani kapitalizam i označava ga kao nefunkcionalan ekonomski sistem jer je podložan fundamentalističkom sakraliziranju slobodnog tržišta“ (Fejzić, 2017:10). Poziv za uljuđivanjem tržišne ekonomije ili da neregulirani kapitalizam ne bude čovjekova religija je poziv za socijalnom državom koja počiva na kejnzijanizmu tj. ubjedjenju „da se rast i napredak mogu održati samo sistemom upravljanog, odnosno regulisanog kapitalizma, u kojem bi ključna odgovornost za ekonomiju bila dodeljena državi“ (Hejvud, 2004:93) – iz ovog je moguće zaključiti da reformirani *ljevičari*, za razliku od revolucionarnih *ljevičara*, imaju pozitivan odnos prema državi kao takvoj. Reformirana *ljevica* je napustila izvorno socijalističko poimanje, prema kojem je društvo u kapitalizmu podijeljeno samo na dvije klase: radnike ili proleterijat kao potlačenu klasu i kapitaliste ili buržoaziju kao vladajuću ili tlačiteljsku klasu. Rastuća složenost društva se ne može simplificirajuće eksplanirati kroz distinkciju samo na dvije klase, posebno ne u globalizacijskim uslovima – stava je reformirana *ljevica*. Argument kojim se služi u negaciji distinkcije, trajuće više od jednog vijeka, je njeno ukazivanje na mogućnost vertikalne mobilnosti – kao „tip društvene pokretljivosti, koji se prepoznaje po znatnom poboljšanju ili pogoršanju socioekonomskog položaja pojedinca“ (Kukić, 2004:187) – i horizontalne mobilnosti – koja „podrazumijeva svaki prijelaz pojedinca iz jedne u drugu društvenu djelatnost, obično praćen promjenom vrste zanimanja“ (Kukić, 2004:187) u kapitalističkim društvima. Ipak, revolucionarna *ljevica* ne odustaje od strogo bipolarne podjele društva ukazujući da bez obzira na to što radnici razvijenih država uživaju u relativnom materijalnom blagostanju, ostala je, za njih, činjenica: radnici svoje blagostanje stiču prodajom radne snage kapitalistima, dok kapitalisti još veće blagostanje stiču otuđenim ili eksploratsanim radom od radnika.

Eksplotaciju radnika odnosno radnica problematizira socijalfeminizam ili socijalistički feminismus kao jedna od frakcija ideologije feminizma koja se utemeljila u prošlom vijeku. Slijedeći marksističku filozofiju, socijalfeminizam je kritika izvornog feminizma odnosno radikalnog feminizma, liberalnog feminizma i drugih. Nastao poslije Drugog svjetskog rata – 60-ih godina prošlog vijeka – socijalfeminizam, kao savremena ideologija *ljevice*, uočava da je obespravljen položaj žene u radu stvarni uzročnik njene obespravljenosti u društvu: „Socijalistički feminismus... uključuje sve feministkinje (bilo da se one identifikuju kao takve ili ne) koje vide klasu kao ključni problem, ali koje ne svode odnose moći i povlastice određenih privilegovanih grupa (po pitanju npr. roda, seksualnosti, rasne/etničke pripadnosti) – na klasnu represiju. Umesto toga, socijalističke feministkinje smatraju da su ovi aspekti naših života nerazdvojni i sistemski povezani, te da je glavni zadatak da se pokaže kako taj sklop funkcioniše, a da se potom ta analiza upotrebi za razvoj učinkovitih strategija za okončanje tlačenja žena“ (Brenner i Holmstrom, 2017:41-42). Socijalfeministkinje ukazuju da borba za radnička prava žena najznačajnije, ali ne i jedino polje borbe za emancipaciju žena. Relevantnost socijalfeminističkih ukaza i zahtjeva se ogleda u istraživanjima prema kojima žene trpe diskriminaciju na svom radnom mjestu, zbog svog polnog, rasnog, etničkog ili nekog drugog identiteta, u razvijenim državama, a posebno u nerazvijenim državama svijeta. Među brojnim diskriminacijama žena je i ta da su često manje plaćene od muškaraca radeći isti posao. Također je učestalo da su žene manje plaćene od muškaraca za poslove koji su teži i odgovorniji. Pored insistiranja na nediskriminaciji na radnom mjestu, imperativ socijalfeministkinja je i autonomija žene.

U vremenu poslije fašističke i nacističke pandestrukcije se pojavila još jedna savremena ideologija *ljevice*. Riječ je o socijalliberalizmu ili socijalnom liberalizmu čiji je idejni tvorac John Rawls. Nesagledive i nemjerljive ljudske, materijalne i druge štete koje su uzrokovane djelovanjem osovine zla su preovladavajuće doprinijele nastanku i oblikovanju socijalliberalizma kao distanciranja od izvornog ili klasičnog liberalizma čija je suština maksimalna autonomija individue u njenom djelovanju bilo koje vrste. Socijalliberalizam je bio način kojim su se Evropa i Sjedinjene Američke Države rekonstruisali nakon Drugog svjetskog rata: „Prema socijalnom liberalizmu, među legitimne uloge države spada i bavljenje ekonomskim i društvenim pitanjima poput nezaposlenosti ili zdravstvene zaštite, što nije slučaj sa klasičnim liberalizmom“ (Škorić i Kišjuhas, 2014:92). Iz prethodno rečenog je jasno da je središnja atribucija socijalliberalizma kejnzijanizam ili državni intervencionizam, što je kontrarno minimalnoj državi kao načelu klasičnog liberalizma. Socijalno blagostanje u evroatlantskim državama do 80-ih godina prošlog vijeka, kada se liberalizam

retradicionalizira kroz neoliberalizam, je nesumnjivo zasluga socijalliberalizma kojeg su akceptirali evropske socijaldemokrate. Postulat intervencionizma – države blagostanja je dugo bio i dio aksilogije evropskih konzervativaca, što je konsekvensija i konfesije kao takve kod *desnice* gdje se akcentira zahtjev za zbrinjavanjem ugroženih ljudi. Implementacija socijalliberalizma jeste uslijedila u drugoj polovini prošlog vijeka, ali njegovi korijeni dosežu u vrijeme nedugo poslije ekonomске depresije iz 1929. godine „kada je postalo jasno da ideal samoostvarene individue nije baš ubedljiv. Novi liberali su stoga pokušali da ponude odgovor na ove nove okolnosti i počeli da zagovaraju intervencionizam države, jer su smatrali da jednako pravo na slobodu ne može da se ostvari tako što će se obezbediti da individue jedne druge fizički ne ometaju i činjenicom da su zakoni nepristrasno formulisani i primjenjeni“ (Škorić i Kišjuhas, 2014:97). Iz prethodno rečenog je uočljivo da socijalliberali plediraju na pozitivnu slobodu i da je socijalliberalizam bio odgovor na društvene krize. Distinkcija između socijalliberalizma i socijaldemokratije jeste u tome da se potonja, ipak, zalaže za više jednakosti u društvu.

Globalizacija, koja je u posljednja tri desetljeća neoliberalnog karaktera je uticala na *ljevicu* – treći put u zamisli Anthony Giddensa je socijaldemokratski odgovor na neoliberalnu globalizaciju odnosno reformacija socijaldemokratije kao takve: „Koncept 'trećeg puta'... ne odnosi se na neku vrstu sredine između dvije ekstremne političke filozofije nego na političku debatu koja se javlja kao odgovor na velike promjene koje ubrzano mijenjaju svijet u kojem živimo. A. Giddens ove promjene nalazi u tri značajna područja: globalizaciji savremenog svijeta, njegovim naučnim i tehnološkim promjenama i napuštanju tradicije... Giddens zaključuje da ni tradicionalni reformistički socijalizam i mnoge druge *ligevo* orijentirane političke stranke i koncepti, kao ni političko-ekonomski filozofiji tačerizma, reganizma, dominantna posljednjih decenija, ne obezbjeduje adekvatno reagovanje na prethodno naznačene promjene i zahtjeve aktuelne stvarnosti, odnosno da se nameće neminovna potreba izgradnje nove političke ideologije i političkih programa koji bi to mogli uspješno obezbijediti“ (Šebić, 2000:48, 49). Ipak, treći put kao savremena ideologija *ligevice* se u djelatnoj politici Tonyja Blaira, laburističkog premijera Ujedinjenog Kraljevstva, Gerharda Schrödera, socijaldemokratskog kancelara Njemačke i Billa Clinton-a, demokratskog predsjednika Sjedinjenih Američkih Država pokazala kao radikalno distanciranje od stvarnog vrijednosnog sistema *ligevice*, pragmatično sintetizirajući atribucije oba politička pola. Ocjena je mnogih političkih mislilaca da je treći put koji je s kraja prošlog i početka ovog vijeka prigrlio neoliberalizam uzročnik bivstvujuće krize socijaldemokratije. Otuda se

problematizira klasificiranje trećeg puta – o kojem će biti detaljnije riječi u posebnom potpoglavlju – kao *ljevičarske* ideologije.

U posljednjoj dekadi 20. vijeka je nastala još jedna savremena ideologija *ljevice* kao posljedica pomjeranja od antropocentričnog ka ekocentričnom pogledu na svijet. U teoriji je taj politički identitet imenovan kao environmentalizam ili ekologizam čiji institucionalni akteri do sada nisu imali značajniji uticaj. Primarno se to odnosi na stranke i pokrete koji se prezentiraju i prepoznaju kao ekološkim ili *zelenim*. Međutim, klimatske promjene uzrokovane negativnim ljudskim djelovanjem – što se manifestuje kroz učestale devatirajuće prirodne kataklizme – doprinose relevanciji i akceptiranju environmenalizma u političkom odlučivanju, a posebno je to slučaj kod *lijeko* orijentiranih organizacija. Heywood podsjeća da korijeni environmentalizma „sežu do devetnaestog veka i pobune protiv industrijalizacije. Environmentalizam odražava brigu zbog štete koja se nanosi prirodi ubrzanim ekonomskim razvojem (koja je uvećana u drugoj polovini dvadesetog veka usponom nuklearne tehnologije, kiselom kišom, uništavanjem ozona, globalnim zagrejavanjem itd.). Istovremeno, on iskazuje uzinemirenost zbog pada kvaliteta ljudskog života i, konačno, zabrinutost za osptanak ljudske vrste“ (Hejvud, 2004:123-124). Za environmentaliste je zaštita okoliša, istovremeno i zaštita čovjeka koji je neodrživ bez nekontaminiranih prirodnih resursa koji se hipereksploatiraju. Otuda pozivaju vlasti, multinacionalne korporacije i druge da ulože napore za zaštitu prirodne sredine kroz korištenje modernih i inovativnih tehnologija u proizvodnji, kroz korištenje alternativnih izvora energije, zakonskom standardizacijom normi kojima će se zaštititi okoliš i oštire sankcioniranje onih koji onečišćuju okoliš. Environmentalizam ima svoje umjerene i revolucionarne izričaje. Umjereni izričaji podrazumijevaju osvještavanje ljudi kao uslov zaštite prirodne sredine, dok revolucionarni izričaji insistiraju na radikalnoj transformaciji sistema kao uslov zaštite prirodne sredine, što implicira antisistemsko djelovanje *zelenih* stranki i pokreta.

Od komunizma do ekologizma je put *ljevice* od nastanka do danas. Način na koji *ljevičari* razumijevaju jednakost i razina jednakosti na kojoj insistiraju ih međusobno razlikuju. Jedni su ubjedeni da će se razlike neminovno u potpunosti dokinuti dekonstrukcijom kapitalizma, drugi, pak, odbacuju takvo ubjedjenje i zahtjevaju više jednakosti. Iz neslaganja o teorijskoj sadržini socijalizma su utemeljene njegove reformske frakcije čija je osnova prihvatanje posredne, predstavničke, parlamentarne demokratije i kapitalizma, pri tom zahtjevajući socijalnu državu kao protekciju ugroženih pojedinaca i grupa. Norberto Bobbio izvornu *ljevicu* ili komuniste smatra konzervativnim u odnosu na reformiranu *ljevicu* ili socijaldemokrate jer su prihvatili mnoge postulate moderne kao

produkte kapitalizma. Ali, u svojevrsnoj konzervativnosti izvorne *ljevice* vidi razlog da se ona prihvati kao istinskom *ljevicom* u odnosu na *reformiranu ljeVICU*. Put *ljevice* je put unutrašnjih sukoba, autokompromitacije i pokušaja kontekstualizacije u 21. vijeku. Predstojeće potpoglavlje tematizira nastanak i transformaciju političke *desnice*.

2.2. Rana i moderna politička *desnica*

Evroatlantska stvarnost i stvarnost ostatka globusa je *desničarska* ili konzervativna. Konfrontira se to očekivanju i tvrdnjama da će epoha globalizacije, ne u potpunosti, ali značajno relativizirati konfesionalne, etničke i nacionalne identitete koji su dio konzervativne aksiologije. Suprotno – globalizacija je nezanemarljivo aktuelizirala identitete: globalizacija produkuje lokalizaciju. Osiromašenje, evroatlantska kulturološka monopolizacija, asimilacija i dominacija, uništavanje životne sredine su neki od negativnih globalizacijskih efekata koji osnažuju i ohrabruju *desnicu*, pa i onu radikalnu. Bit konzervativnog ili *desnog* ethosa je ostala nepromijenjen do danas, a Heywood „tradiciju, pragmatizam, nesavršenost čovjeka, organicizam, hijerarhiju, vlast 'odozgo' i svojinu“ identificira kao njegovim sadržajem. Konzervativni vrijednosni sistem je deskribiran i u sljedećoj misli Edmunda Burkea, jednog od rodonačelnika konzervativizma: „Zlo se dogodilo, stvar je u načelu i praktično već učinjena i zato smo prinuđeni da čekamo milost ruke moćnije od naše da tome učini kraj... Sve što sam učinio u prošlosti i sve što će uraditi ubuduće svodi se samo na to da sebe, u svakom pogledu, delanjem i pasivnošću, isključim iz ove velike promene“ (Nisbet, 1999:26). U Burkeovoj prezentaciji se ističe nepovratnost društvenih odnosa karakterističnih vremenu do Francuske građanske revolucije, dok je u njegovom pozivu za „rukom moćnije od naše“ uočljiva doza fatalizma u liku više sile kao jedinog mogućeg spasenja za one koji priželjkaju reinkarnaciju starih vremena. Pri tome Burke insistira na nedjelovanju i djelovanju u svrhu konzervacije viševjekovnih vrijednosti i stavova.

Konzervativizam kao kontrarevolucionarni izričaj plemstva u intenciji da održi poluge političke, ekonomске i socijalne moći je oživotvoren u političkom smislu u Engleskoj 1830. godine, podsjeća Robert Nisbet, američki sociolog. „Međutim, o njegovoj filozofskoj sadržini prvo je progovorio Edmund Berk 1790, u svojoj knjizi *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*. Retko je kad u istorijskoj misli jedan skup ideja bio u toj meri delo jednog jedinog čovjeka, kao što je to bio slučaj sa modernim konzervativizmom Edmunda Berka i njegovom žestokom reakcijom na Francusku revoluciju“ (Nisbet, 1999:9). Upravo su konzervativci u Engleskoj odnosno Ujedinjenom Kraljevstvu bili uzor ideološkim

istomišljenicima u ostatku Starog kontinenta da zbog sebe trebaju djelimično prihvati revolucionarne društvene transformacije s kraja 18. vijeka. Religija, konfesija ili dogma se proteže kroz konzervativizam odnosno predestinira njegov vrijednosni sistem. Živući je to feudalni recidiv koji podsjeća da je vjerovanje u sakralno u apsolutu dizajniralo svakodnevnicu, pa i vlast utjelovljenu u teokratiji. Destrukcija absolutističkih monarhija nije značila obesmišljavanje dogme kao takve kod konzervativaca. Sinergija dogme, kapitalizma i demokratije u konzervativizmu evroatlantskog svijeta je implicirala nastanak današnjih političkih stranaka *desnice* koje se prepoznaju i kao demokršćanske odnosno narodnjačke. Religijsko je dugo afirmiralo jednakost i slobodu kod konzervativaca.

Tradicija je vrijednost s kojom će početi eksplanacija konzervativne aksiologije. Naime, konzervativi viševjekovni način života determiniran božjom voljom je pledoaje *desnice*, pa je tradicija logička implikacija: „Duša desnice sintetički se može izraziti parolom: 'Ništa izvan tradicije ni protiv nje, sve u tradiciji i za nju'“ (Bobbio, 1998:74). U pravilu je to tradicija tj. društveni ambijent nationa kao neupitan vodič za dobar život ili „tradicija odražava sakupljeno znanje prošlosti i ustane i praksi koje su 'izdržale ispit vremena' i zato bi trebalo da budu očuvane za dobro sadašnjih i budućih generacija. Vrednost tradicije je i u tome što podržava stabilnost i bezbednost, dajući ljudima osećaj društvene i istorijske pripadnosti“ (Hejvud, 2004:95). U tradiciji, Nisbet prepoznaje način na koji konzervativci posmatraju historiju kao „ništa drugo do iskustvo“, pa je u njihovom „poverenju u iskustvo nasuprot apstraktnom i deduktivnom razmišljanju u stvarima odnosa između ljudi, i nađena osnova poverenja u istoriju“ (Nizbet, 1999:31). Nastavljujući eksplanaciju tradicije, američki sociolog se opet referira na Burkea: „Društvo je zaista ugovor... Podrazumevajući saradnju u celokupnoj nauci, u svakom poduhvatu, u svemu što je savršeno... on znači partnerstvo ne samo između živih već i između njih i onih koji su umrli i onih koji će se tek roditi“ (Nizbet, 1999:31). Tradicija personificirana u životno iskušanim i poznatim vrijednostima kao pozitivnim je za *desnicu* osnova društvenog ugovora ne samo za prošlost i sadašnjost, već i za predvidljivu, izvjesnu i sigurnu budućnost. To je primarno tradicija utemeljena u kulturi svojstvenoj vjerskoj, etničkoj, nacionalnoj i državnoj zajednici. U slučaju konzervativizma, biti tradicionalista znači biti i pragmatičan.

Pragmatizam se ukorijenio kao vrijednost *desnice* zbog vjerovanja njenih sljedbenika da čovjekov ratio nije dovoljno moćan rezonovati usložnjavanje realnosti, pa je konglomerat iskustava prihvatljiviji od nepoznanica. Nesavršenost čovjeka nalaže racionalnost kao odraz pragmatizma „jer ljudi su moralno iskvareni: uprljani sebičnošću, pohlepom i žeđu za moći. Iz tog razloga se koreni kriminala i nereda nalaze u ljudskoj prirodi, a ne prirodi društva.“

Očuvanje poretku zato iziskuje jaku državu, primenu strogih zakona i kazni“ (Hejvud, 2004:93). U pragmatizmu je „naglasak na čistom razumu, na strogoj dedukciji sličnoj onoj koju nalazimo u geometriji, na individualnom traganju za istinom protiv svega onoga što je zapisano u tradiciji i iskustvu. Za revolucionara je bilo dovoljno da objavi da je neka stvar 'protiv prirode i protiv razuma' pa da ona zauvek bude proterana iz društva i države... Ljudskim bićima je za napredovanje i blagostanje potrebna druga vrsta rezonovanja – onog koje dolazi iz emocija, iz srca i iz dugog iskustva, kao i iz čiste logike“ (Nizbet, 1999:38). Pragmatizam kao aksiom *desnice* ukazuje na njen stav da su devijacije u ponašanju prirodno svojstvene čovjeku i da je razumno rješenje za iste u tradicionalnim normama koje imaju etičko i dogmatsko uteviljenje. Zbog toga pojedini konzervativci vide ulogu države i u spriječavanju i sankcioniranju ponašanja koje se kosi sa moralnim i drugim prihvaćenim normama. Posebno je ovakvo viđenje funkcije države karakteristično za izvorni ili autoritarni konzervativizam i neokonzervativizam. Pesimistično shvatanje čovjeka kao takvog interpretira još jednu konzervativnu vrijednost – organicizam.

Organicizam – prema kojem konzervativci shvataju realnost – je uzročnik kvalifikacije čovjeka kao nesavršenog stvorenja: „Istorija je za konzervativca bila u mnogome slična onome što je sila prirodne selekcije za evolucionistu-biologa. Ne postoji niti je ikad postojao pojedinac koji bi raspolagao silama odlučivanja kojima se stvaraju vrste. Stvaranje određuje čitav jedan proces selekcije kroz slučajni izbor, kroz ponavljanje pokušaja i pogrešaka, tako da je tek tako postao moguć ovaj veličanstveni biološki svet oko nas“ (Nizbet, 1999:36-37). Analogno prethodno konstatiranom, konzervativne vrijednosti su naturalistička volja. Iz toga proizilazi konzervativno razumijevanje porodice, hijerarhije i svojine. Porodicu stavljuju na bijestal najviših vrijednosti – kao uslovom zdravog i dobrog društva – i svaka vrsta hijerarhije im je posljedica prirodne nejednakosti između ljudi kojima svojina „daje sigurnost i izvesnu nezavisnost od vlasti, i podstiče ih da poštuju zakone i svojinu drugih. Svojina, pak, predstavlja ospoljenje ljudske ličnosti tako što ljudi 'vide sebe' u onome što poseduju: kućama, kolima itd“ (Hejvud, 2004:96-97). Hijerarhija – manifestovana i kroz različitu količinu svojine – je odraz nejednakih sposobnosti između individua, koje su, pak, posljedica volje same prirode – ukazuju konzervativci. Organicizam konzervativaca je odražen u njihovoј čestoj negativnoj kritici liberalizacije zakonodavstva o abortusu, eutanaziji, medicinski potpomognutoj oplodnji i LGBT populaciji. Stav *desnice* o ovim pitanjima je snažno oblikovan religijskim uvjerenjima jasno se diferencirajući od *ljevice* koja afirmira liberalizaciju po ovim pitanjima. Nepostojanje konzervativne podrške za zahtjev da samo pripadnici ženskog spola odlučuju o abortusu, da samo pojedinac odlučuje o eutanaziji i

medicinski potpomognutoj oplodnji, da LGBT populacija potpuno uživa ljudska prava kao i ostatak građanstva je jasan pokazatelj divergencije između *desnice* i *ljevice* u liberalnodemokratskim državama. Realizacija ovog zahtjeva je za *desnicu* atak na božju volju i kreaciju.

„Vlast odozgo“ su reformski konzervativci odbacili kao legitimacijom same vlasti. Ova vrsta legitimacije vlasti je pripadajuća izvornom konzervativizmu: „Gotovo svi konzervativci u devetnaestom stoljeću – Burke, Bonald, Coleridge, Hegel i Disraeli, među ostalima – otvoreno su se divili Srednjem vijeku... Bonald je u *Teoriji moći*, objavljenoj godinu prije Burkeove smrti, djelu u kojem priznaje da su ga potaknula njegova *Razmišljanja*, iznio jednu filozofiju vlasti i moći koju je mogao vrlo lako napisati i Toma Akvinski. Suverenost, izjavljuje Bonald, pripada samo Bogu. On tu suverenost manje ili više jednak prenosi na obitelj, crkvu i političku organizaciju. Svaki dio te božanski raspodijeljene vlasti treba smatrati najvišim u svojem području“ (Nisbet, 2003:58). Umjesto da „suverenost pripada samo Bogu“, konzervativci su u međuvremenu prihvatili da vlast pripada vulgusu tj. akceptirali su „vlast odozdo“. No, dešava se sporadično da protagonisti savremene politike u liberalnodemokratskim državama kroz religijski i metafizički diskurs i terminologiju opravdavaju svoje djelovanje, a to je mnogo više izraženo u autokratskim i diktatorskim društвima.² Izvorni konzervativizam – prepoznatljiv i po „vlasti odozgo“ – i paternalistički konzervativizam su rane ideologije *desnice*, dok su fašizam, nacizam, nova desnica, neokonzervativizam i fundamentalizam moderne ideologije *desnice*.

² Svojstveno je retorici konzervativnih političara spominjanje boga i svojevrsna apsolutizacija, sakralizacija nekoga ili nečega. U Sjedinjenim Američkim Državama, koje se doživljavaju kao predvodnikom liberalnodemokratskog svijeta, svaki republikanac ili demokrata prilikom polaganja predsjedničke zakletve izgovara kao posljednju rečenicu: *Tako mi Bog pomogao*. Pozivanje na boga prilikom izgovaranja zakletve je slučaj u skoro svakoj evroatlantskoj državi. U pojedinim državama se zakletve izgovaraju polažući ruku na svetu knjigu i u prisustvu vrhovnih vjerskih dužnosnika. Za podsjetiti je da je na američkoj valuti ispisano: *U Boga mi vjerujemo*. Prethodni oblici pledoaja na sakralno su dio tradicije liberalnih demokratija uprkos tome što je riječ o sekularnim državama. Međutim, bilo je iznimki. Alexis Tsipras, grčki socijalistički premijer, je odbio položiti premijersku zakletvu na konfesionalan način. Učinio je to na sekularan način. S druge strane, etnonacionalistički diskurs Bosne i Hercegovine je sadržan od mimikrija i demagogija u kojima se poziva na boga. Nebrojeno je primjera za to, a jedan od njih je i obraćanje Bakira Izetbegovića, bivšeg člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine, prilikom posjete Recep Tayyipa Erdoğana, turskog predsjednika, Sarajevu: „Kad nas je historija razdvojila, sudbina nam je opet bila slična. Pokušale su i Turke i Bošnjake da odvoje od njihove vjere, identiteta, istorije i njihovog ponosa. Ali kako kaže hadis, svako 100 godina Bog pošalje čovjeka, koji će jednom narodu vratiti vjeru, a kad ga pošalje, onda mu i pomogne. A kad mu pomogne niko ne može da ga pobijedi. Mi smo imali Aliju Izetbegovića, mi Bošnjaci. I ne možete objasniti kako smo uspjeli da se odbranimo, to je moglo samo Božijom intervencijom. Danas, ne možete objasniti kako Turska uspjeva da nosi ovako breme i težinu. Toliko neprijatelja unutar sebe i na svojim granicama, sa milionima izbjeglicama koje skrbi kao svoje domaće stanovništvo. Turska ne da se nosi s tim, nego dalje napreduje. Zato što vi sad imate čovjeka kojeg je Bog poslao. Ime mu je Tayyip Recep Erdogan“ – prenosi *N1* televizija. Da božju pomoć traže neki političari i sa suprotnog ideoškog pola, pokazalo se u govoru Zlatka Lagumđije, nekadašnjeg predsjednika Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine, koji je u svom obraćanju tokom kampanje za Opšte izbore 2014. godine: „Mi smo Titova partija. Partija koja stoji iza ljudi, ispred ljudi i koja će ovu zemlju napraviti jednu, jedinu, ujedinjenu. S vama to možemo. Bez vas neka nam je Bog na pomoći, a Bog će nam pomoći ako uradimo sve što možemo. Bog pomaže onima koji vjeruju i onima koji urade sve“.

Izvorni ili autoritarni konzervativizam je prva reakcija evropskog plemstva na građanske revolucije. Socijalno utemeljenje je imao u suprotnostima od svega onoga što je implicirala epoha moderne. Konzervativizam ovog tipa absolutno nije stvorio mjesto za bilo koju vrstu promjena. Otuda njegova klasifikacija kao autoritarnog konzervativizma kojim se rehabilitira absolutistički poredak svojstven feudalnom dobu: „... u njegovoj se jezgri nalazio otpor prosvjetiteljstvu... Općinjenost Srednjim vijekom, koja će u devetnaestom stoljeću obuzeti tolike mnoge umove u Engleskoj i Francuskoj, bila je već uočljiva u Njemačkoj i istočnoj Europi u cijelom osamnaestom stoljeću“ (Nisbet, 2003:26,27). Autoritarnost izvornog konzervativizma je izražena u njegovom pledoaju za „vlašću odozgo“ i etatizmom u obliku intervencije političke vlasti u javnom, ali i privatnom životu individua: pravo je maksimalne ili velike države da regulira stvari koje se neposredno tiču privatnosti pojedinca, a u cilju uspostavljanja i održavanja moralnog, stabilnog i izvjesnog poretku u zajednici: vrhovni, neupitni i beskonačni regulator bi ponovo bio monarch kao božje poslanje sa misijom da na zemlji stvori raj. Moderna ili savremenost je bila nezaustavljiva. Uzaludni su bili pokušaji plemstva da se autoritarnim konzervativizmom konfrontiraju i zaustave republikansku, demokratsku i kapitalističku stvarnost. Prosvjetiteljskih duh – čije je središnje obilježje progres – je ovladavao Evropom. Apsolutističke monarchije su se kao domine, jedna za drugom urušavale. Svim silama se željelo raskrstiti sa prošlošću i vezati se sa budućnošću. Konzervativci su potcjenvivali gnjev građanstva prema apsolutističkim vladarima u kojima su vidjeli uzrok svih nevolja. Međutim, konzervativci u Ujedinjenom Kraljevstvu su bili svjesni nezaobilaznosti momentuma u kojem će građanskorevolucionarni talas sa Kontinenta zapljasnuti i Otok. Pitanje na koje su tražili odgovor konzervativci u Kraljevstvu je bilo sljedeće: Kako se suočiti s tim talasom? Odgovor su dali Burke i Benjamin Disraeli koji je svojevremeno bio premijer Ujedinjenog Kraljevstva: „Konzervativna reakcija na industrijske promene u Engleskoj i potom na uzdržani rat koji su one podstakle, pruža dosta elemenata na upoznavanje konzervativne ideologije baš kroz napore da se sa ekonomskim i političkim promenama izađe na kraj. Dizraeli je u svojim romanima naročito, ali ne samo u njima, dobro izrazio svoje shvatanje društvene nevolje ili nesreće u kojima su žrtve odnosi među ljudima. O kralju Velike Britanije mislio je potpuno kao njegov uzor Berk o francuskom kralju: da se kao posledica liberalne reforme, kao suveren, odvojio od svog naroda, što je bila promena koja se vratila kao bumerang. 'Ne vidim da postoji neki drugi lek' – izjavio je Dizraeli, govoreći o ratu klasa i koncepcija – 'koji nas je danas snašao i koji nas ugrožava, osim iskrenog povratka sistemu koji se može opisati kao lojalnost i duboko poštovanje, kao vođenje računa o narodnim pravima i izražavanje socijalnih suosećanja‘ (Nizbet, 1999:22). Djelimično konzervativno primirje sa „novim svijetom“ slobode, jednakosti i bratstva su

ishodovali izostanskom građanske revolucije na Otoku, što je refleksija utilitarizma akceptiranog kao aksiom reformirane *desnice* – paternalističkog konzervativizma. S jedne strane, za Disraelija je konzervativizam kao takav obavezivao da politička i ekomska elita – koja je bila alienirana od svojih podanika – pokaže na djelu empatiju za obespravljenim masama. S druge strane je Disraeli u činu empatije video pragmatičnost kojom će se sačuvati kruna od smaknuća giljotinom, kao što je to bio slučaj u Francuskoj, ili na neki drugi nasilni način. Paternalističkom konzervativizmu pripadaju zasluge za transformaciju Ujedinjenog Kraljevstva iz absolutističke u prosvjećenu monarhiju bez prolijevanja krvi: vlast se demokratizirala kroz bikameralni Westminister čiji se parlamentarci u donjem domu neposredno biraju na osnovu opšteg prava glasa, a pri tom je opstao simbolički značaj kraljevske porodice kao homogenizirajućeg i stabilizirajućeg faktora u zemlji. Dakle, novitet koji je sa sobom donio paternalistički konzervativizam je svojevrsni konsenzus između dvije vrste legitimite – absolutističkog i republikanskog. Ovaj tip konzervativizma je prihvatio liberalizaciju društvenih odnosa, što znači da se odrekao autoritarne ili maksimalne države kao postulata izvornog konzervativizma.

Nesumnjivo da je prosvjetiteljstvo polučilo boljtkom svakodnevnice u evroatlantskom svijetu. No, boljtitak nije značio izuzetak problema i poteškoća koje su oblikovale i političku realnost. Evropska realnost na početku 20. vijeka su bile borbe imperija za kolonije širom svijeta, rastući jaz između bogatih i siromašnih i učestale ekomske krize. Posljedice Prvog svjetskog rata, kao odraza borbe za kolonije, i recesija iz 1929. godine nakon berzovnog kraha na Wall Streetu su značajno doprinijeli utemeljenju jednim od najzlotvornijih ideologija – fašizmu u Italiji i nacizmu u Njemačkoj. Mnogi teoretičari društvenih nauka su saglasni da su mir postignut u Versaju 1918. godine i destruktivnost recesije više od jedne decenije poslije stvorili uslove za nastanak ove dvije totalitarne ideologije, koje se skladno svojem vrijednosnom sistemu situiraju u političke identitete moderne *desnice*. Među tim teoretičarima je i Alaster Hamilton koji u svom djelu *Fašizam i intelektualci 1919. – 1945.* zapaža da je fašizam „bio ideologija naumljena da regrutuje one pripadnike niže srednje klase koji su bili ogorčeni ekonomskim i društvenim krizama, uplašeni idejom komunizma, razočarani svetom koji se pojavio posle Velikog rata, i nezadovoljni tradicionalnim partijama levice i desnice“ (Hamilton, 1978:16-17). Fašizam i nacizam djelimično dijele iste vrijednosti i ubjedjenja i jesu bili saveznici, ali se ne mogu poistovjećivati. U teorijskom sadržaju postoje razlike između njih. U fašističkom sakraliziranju države je uočljivo absolutiziranje izvornog ili autoritarnog konzervativizma. Za apologete i epigone fašizma je država ta koja mora regulirati sve egzistencijalne sfere čovjeka: sa državom sve počinje i sa državom se sve okončava, bez

države nije moguć čovjek. Zapravo, Hamilton objašnjava da je fašizam „bio namenjen čitavoj jednoj klasi koja je osećala da je ugrožen njen društveni položaj, i užasavala se raspada tradicionalnih ustanova – porodice, religije i nacije, što ih je marksizam nipoštavao. Stoga su u fašističkim državama upravo te 'večne vrednosti' – više porodica i religija (jer je fašizam polagao pravo na to da sam po sebi bude religija) – postale predmet kulta, i činilo se da one jamče da će novi svet rasvetljavati poznati svetionici... Tako je, na razini prakse, on ponudio korporativizam – korporativnu državu, gde bi stari socijalistički sindikati bili odbačeni, a radna se snaga nacije reorganizovala u korporacije, koje bi bile potčinjene autoritetu Države, i gde bi se poslodavac sporazumevao sa zaposlenima na ravnopravnoj i, više svega, prijateljskoj i drugarskoj osnovi... Ni u Italiji ni u Nemačkoj on nije uspeo da izmeni klasnu strukturu, niti da uništi kapitalizam“ (Hamilton, 1978:17-18). Naime, prema fašizmu je autoritet države odgovor na društvenu krizu tj. zaštita tradicije nacije. Zato je herojstvo dio fašističke aksiologije kao imperativ žrvtovanja za državu bez koje ništa nije ostvarivo. Prethodno rečenog je svjestan i Hamilton deskribirajući fašističku državu kao vojničkom državom, kao i toga da antisemitizam nije prvobitno bio pripadajući fašizmu jer su prvenstveno njegov „objekt netrpeljivosti bili socijalisti“ (Hamilton, 1978:18) – ovo je jedna od razlika između fašizma i nacizma. Hamilton opaža da fašizam nije otklonio probleme koji su ga oživotvorili i koje je obećao rješiti. Zapravo, u fašističkim režimima se svemoćnom propagandom uvjeravalo da se to čini. Međutim, s ocjenom da je fašizam u Italiji i drugim državama – kao konglomerat uništavajućih, isključivih, opasnih, neracionalnih i proturječnih mitova, fantazija i legendi – bio totalitarna ideologija nije saglasna Hannah Arendt: „... čak ni Mussolini, kome je pojam totalitarne države bio tako drag, nije pokušao da uspostavi potpuno totalitarni režim, već se zadovoljio diktaturom i jednopartijskom vladavinom... Dokaz da fašistička diktatura u Italiji nije bila totalitarna jeste iznenađujuće mali broj presuda izrečenih političkim protivnicima, kao i njihova relativna blagost“ (Arent, 1998:316-317). Arendt opservira da fašizam nije uspio u izvornoj namjeri da u potpunosti posreduje privatni i javni segment života ljudi, što joj je bio argument za negaciju kvalifikacije ove ideologije kao totalitarne. Tezu o fašizmu kao totalitarnoj ideologiji odbacuje i Umberto Eco u eseju *Vječni fašizam* iz 1995. godine, a razlog za to opaža u „filozofskoj slabosti fašizma“. Italijanski književnik u svojem eseju, kojeg je objavio i *Peščanik*, podsjeća da „članak o fašizmu kojeg potpisuje Mussolini, a koji je objavljen u enciklopediji *Treccani*, u osnovi je inspiriran Giovannijem Gentilem i reflektira kasnohegelijansko razmatranje o absolutnoj i etičkoj državi, što Mussolini nikada nije realizirao. Mussolini nije imao nikakvu filozofiju; imao je samo retoriku. Na početku je bio militantni ateista, a kasnije je ipak potpisao konvenciju s Crkvom i tolerirao biskupe koji su blagosiljali fašističke zastavice. U svojim ranijim

antiklerikalnim godinama, u nekom govoru koji je po svemu sudeći legenda, jednom je zatražio od Boga da ga udari ravno u lice, ukoliko postoji. Kasnije je Mussolini često spominjao ime Božije u govorima i nije mu smetalo da ga nazivaju čovjekom Proviđenja³. I u 21. vijeku se pojedini izrazito negativni procesi i pojave u društvu ponekad etiketiraju kao fašizmom odnosno neofašizmom³, što upućuje na to da savremeno značenje fašizma nije isto kao u vrijeme njegovog nastanka. Ekstremno *desne* pokrete i stranke liberalnodemokratskih država neki označavaju kao neofašističkim. Zapravo, Eco je isključivost, ekstremnost i fatalizam *desnice* nazvao *ur-fašizmom* ili vječnim fašizmom čije su manifestacije sljedeće: kult tradicije, odbacivanje modernizma, iracionalizam, strah od razlike, individualna ili socijalna frustracija, opsesija za zavjerom, osjećaj poniženja zbog moći neprijatelja, život je permanentno ratovanje, prezir prema slabijem, kult heroizma i herojska smrt, machizam, selektivni/kvalitativni populizam i *ur-fašizam* govori *novogovorom* koji je plod mašte George Orwella u romanu *1984*, a čime Eco želi podsjetiti da su se nacistički i fašistički udžbenici služili osiromašenim vokabularom i elementarnom sintaksom u cilju onemogućavanja za kompleksno i kritičko razmišljanje. *Novogovor* nije jedini izražaj nacizma za kojeg se nesumnjivo može reći da je bio totalitarna ideologija.

Nacizam u svojim počecima nije uspjevaо postati totalitarnom ideologijom: legalno nacističko zaposjedanje vlasti u Njemačkoj 1933. godine nije značilo momentalno formiranje totalitarnog režima. Arendt smatra da je „Nemačka istinski totalitaran režim mogla da uspostavi tek tokom rata, nakon što je osvajanjem obezbeđen dovoljan broj stanovnika a logori smrti postali mogući“ (Arent, 1998:318-319). Uz broj stanovnika, ona naglašava tehnički i tehnološki napredak tog vremena kao jedan od ključnih uslova za bivstvovanje totalitarizma ukazujući na mogućnost kontrole i ubijanja ogromnog broja ljudi. A žrtve nacizma nisu bili samo socijalisti, nego i jevrejsko, slavensko i romsko stanovništvo – svi oni koji su etiketirani kao razlogom krize i dekadencije na zapadu evropskog kontinenta. Dakle,

³ Zahtjevi za sudskom rehabilitacijom i rehabilitacija pojedinih zločinaca iz Drugog svjetskog rata na području bivše Jugoslavije, prvenstveno u Srbiji i Hrvatskoj, je svjedočanstvo neofašističkih tendencija. Pa je tako u Srbiji 2015. godine rehabilitovan Draža Mihailović, vođa četničkog pokreta, dok je u Hrvatskoj zagrebački Županijski sud 2016. godine poništilo presudu nadbiskupu Alojziju Stepincu kojeg je socijalistička Jugoslavija osudila zbog saradnje s nacistima i fašistima. Također u Hrvatskoj je pokrenuta rehabilitacija Filipa Lukasa, zagovornika i sljedbenika ustaškog pokreta. U Bosni i Hercegovini mnogi nazivi ulica, trgova, javnih institucija i slično su nominovani po personama koje su bili sljedbenici ideologija fašizma i nacizma. Jedan od svježijih primjera je imenovanje osnovne škole u Sarajevu po Mustafi Busuladžiću čiji su stavovi bili antisemitski i šovinistički. Rehabilitacije i imenovanja javnih mjesta, objekata po individuama koje jesu bile ratni zločinci ili koje su podržavale zločinačke režime je jedan od načina kojima se vrši revizija historije. Ali, ne se suočava se samo Balkan s neofašizmom. Slučaj je to i sa evroatlantskim državama. Istina, nije još bilo zahtjeva za rehabilitacijom Benito Mussolinija ili Adolfa Hitlera, ali sve su snažniji politički akteri čija se stajališta dovode u vezu s neofašizmom. Ipak, desilo se nešto što je do prije nekoliko godina bilo teško zamislio da će se desi: u pojedinim njemačkim i američkim gradovima neonacisti marširaju ulicama uzvikujući rasističke, šovinističke, ksenofobne, nacionalističke i druge opasne parole.

za razliku od fašista, nacisti su imali i ideološke i rasne neprijatelje, što je jasan izražaj antisemitizma odnosno rasizma kao jedne od najznačajnijih karakteristika nacizma: „... očuvanje rasne čistote bio je Hitlerov vlastiti mit, koji s njim nisu delili ni Musolini niti drugi fašistički vođi“ (Hamilton, 1978:18). Rasna čistoća – koja je implicirala eugeniku, torture, protjerivanja, pritvaranja, masovna ubijanja, genocid i ono što se na hebrejskom zove *shoa* odnosno holokaust – je motivirana i djelom Oswald Spenglera nazvana *Sumrak Zapada*, a koju objašnjava i Max Ehrenreich u predgovoru prethodno spomenute Hamiltonove studije. Ehrenreich ističe da je sumrak Zapada za Spenglera u konačnici značio i sumrak „prusijanizma i nemstva“. Spenglerovo štivo i štiva drugih pojedinaca su idealistički deskribirali superiornog germanskog čovjeka i njemu svojstvenih vrijednosti kao putokaza za njegovu nadmoć i blagostanje na zemlji. Iz prethodno rečenog je jasno da je rasa na pijedestalu najviših vrijednosti. Antisemitizam odnosno rasizam, te neuspjeh odnosno uspjeh da se konstituiše kao totalitarnom ideologijom su neke od linija diferencije između nacizma i fašizma. Arendt akcentira da su teoretičari pravili razliku između fašističke države kao etičke države i nacističke države kao ideološke države, te da su sami nacisti poput Joseph Goebbelsa i Heinricha Himmlera isticali divergenciju između ideologije s kojom su se identificirali i fašizma. I nacizam i fašizam su mitomanski politički identiteti, podsjeća Hamilton, čija je destruktivnost izražena u kultu vođe, kultu rase, kultu države, te straha, torture i ubijanja.

Kataklizmom fašizma i nacizma kao pandehumanizirajućih *desničarskih* ideologija je uslijedila egzistencija konzervativizma u epohi globalizacije. Ratom razoren svijet, posebno Evropa, je očajnički trebao obnovu. Ekonomski politika u kojoj se ponovo vidjelo spasenje je bio kenzijanizam ili državni intervencionizam, baš kao što je to bio slučaj nakon 1929. godine: državne vlasti su imale najznačajniju ulogu u materijalnoj rekonstrukciji svojih društava. Nekoliko godina poslije Drugog svjetskog rata je kenzijanizam bio prihvaćen i s *lijeva* i s *desna*. U tom periodu je evropski i američki konzervativizam bio paternalističkog karaktera. Evroatlantski multikulturalizam, proistakao iz globalizacije, je bivao sve prihvatljiviji za konzervativce. No, savez konzervativizma i kejnzijanizma je trajao do 60-ih odnosno 70-ih godina prošlog vijeka kada se u Sjedinjenim Američkim Državama pojavljuju neokonzervativizam i nova desnica koji su bili „neskloni novoj ljevici i 'etabliranom' liberalizmu Galbraitha i Schlesingera, Kennedyja i McGoverna... I jedan i drugi bili su vrlo sumnjičavi i nepovjerljivi prema onoj vrsti nacionalizacije i centralizacije države i gospodarstva koje su u liberalizmu i socijaldemokraciji postali temeljem“ (Nisbet, 2003:117-118). Za razliku od nove desnice, neokonzervativci s manje simpatija gledaju na deetatizaciju, dok društvene negativnosti pripisuju multikulturalizmu. Korijeni neokonzervativizma sežu u

šestu deceniju 20. vijeka kada su se liberalno i socijaldemokratski orijentirani akademski profesori konvertovali u *desnicu*, objašnjava Nisbet, te dodaje: „Počeli su se pojavljivati članci u kojima su prevladavale riječi autoritet, građanski red i mir, tradicija i društveni ugovor. Tako su rođeni neokonzervativci, za koje se može reći da su uglavnom slijedili Burkeov primjer puštajući da revolucija stvori uvjete za nastanak konzervativne doktrine. Ime je neokonzervativizmu dao socijalist Michael Harrington, koji s njim nije imao ništa zajedničko. Od samog početka vodeća ličnost među neokonzervativcima bio je Irving Kristol. On nikada ni u kom važnijem pogledu nije bio liberal“ (Nisbet, 2003:117). Inicijalna kapisla za neokonzervativizam je globalizacija i njoj pripadajući multikulturalizam koji je neokonzervativcima Pandorina kutija za zlo i regresiju nationa: „... odlika neokonzervativizma je da negativno gleda na pojavu multikulturalnih i multiverskih društava, jer ih razdiru sukobi i po prirodi su nestabilna. Ovo stanovište se takođe često povezuje s posebnim oblikom nacionalizma koji je podjednako skeptičan prema multikulturalizmu i rastućem uticaju nadnacionalnih tela, kao što su Ujedinjene nacije i Evropska unija“ (Hejvud, 2004:100). Neokonzervativci su skeptični prema održivosti višeetničkih, višenacionalnih, multikulturalnih, heterogenih političkih zajednica smatrajući da su konflikti u njima neizbjegni i plediraju na očuvanje koncepta nacije-države na osnovu tradicionalnih vrijednosti u čijoj primjeni ključnu ulogu mora imati vlast⁴. Pored toga, razlog za neokonzervativno prizivanje jake države je i supstitucija političkog vladanja konceptom policentričnog upravljanja kojim se u proces odlučivanja involviraju različiti subjekti, pa i nadnacionalne organizacije, što za neokonzervativce predstavlja nedopustiv atak na tradicionalnu državnu autonomiju i autoritet. Država je u funkciji zaštite tradicionalnih vrijednosti nacije, što

⁴ Angela Merkel, njemačka kancelarka je u nekoliko navrata javno konstatirala da je multikulturalizam mrtav. Izjava Merkel je bila iznenađujuća, obzirom na njen politički profil i politički identitet strane ispred koje obnaša funkciju čelnog čovjeka njemačke Vlade, a koji je decenijama afirmisao multikulturalnost. Pomenutu konstataciju je Merkel izrazila prvi put 2010. godine, a to isto je ponovila pet godina poslije u jeku izbjegličke i migrantske krize u Evropi o čemu je izvještavala *Al Jazeera Balkans* u članku *Izbjeglice se moraju integrirati u njemačko društvo*. U članku se prenosi i sljedeća misao Merkel: „Oni koji bježe od rata i progona pronaći će utočište kod nas. Kad pronađu utočište i zaštitu kod nas, moraju poštovati naše zakone, vrijednosti i tradiciju, i da bi nas razumjeli - moraju naučiti njemački jezik. Sve je to integracija. Sve je to suprotno multikulturalizmu. Istina je da multikulturalizam vodi stvaranju paralelnih društava i stoga je multikulturalizam laž“. Izjava Merkel očituje poziv da vlast jedne države, u ovom slučaju Njemačke, mora ne integrirati, već asimilirati izbjeglice i migrante skladno njemačkim tradicionalnim vrijednostima – u čemu se iščitava neokonzervativizam. Njemačka kancelarka nije usamljena u pesimističnom i negativnom shvatanju multikulturalizma na *desnici*. Reakcija vlasti država višegradske grupe na useljavanje velikog broja izbjeglica i migranata na Stari kontinent i probleme koji su ga zadesili je neokonzervativni izraz. Najglasniji među liderima država višegradske skupine koji ima osuđujući stav prema multikulturalizmu je svakako Viktor Orbán, mađarski premijer koji je u pozivu da se stranke *desnice* u Evropi ujedine na izborima za Parlament Evropske unije 2019. godine istakao da“ kršćanska demokratija, za razliku od liberalne demokratije, odbacuje multikulturalizam i imigraciju, te da je protukomunistička i da zastupa kršćanske vrijednosti“ – saopštila je također *Al Jazeera Balkans* u članku *Orbán poziva desnicu da se ujedini za evropske izbore*.

implicira i zadiranje u privatnu sferu individue – stava su neokonzervativci⁵. Zapaža Nisbet i to da su oni više „skloni „ciljevima, ako ne i za konkretno djelovanje, socijalne države... Uočava se izraženja socijalistička i socijaldemokratka podsvijest nego kod novih konzervativaca, čiji su korijeni konzervativni“ (Nisbet, 2003:118). Zato je neokonzervativizam⁶ rehabilitacija izvornog ili autoritarnog konzervativizma iz 19. vijeka. Ipak, kritika, osuda i odbacivanje etatizma, pa tako i socijalne države, se desila u obliku nove desnice kao simbioze konzervativizma i neoliberalizma.

Nova desnica je konzervativna sinteza neoliberalizma – samoreguliranog ili laissez faire kapitalizma, kulta kompeticije, individualizma i multikulturalnosti⁷. Nisbet, Heywood,

⁵ Neokonzervativne intencije da vlast intervenira i regulira privatnost građanstva je očita prilikom rasprave o zakonodavstvu kojim se uređuje pitanje abortusa, medicinski potpomognute oplodnje, eutanazije i LGBT populacije. Naročito je to slučaj u državama bivšeg Istočnog bloka. Pa tako *Deutsche Welle* u svojim člancima tematizira abortus u Sjedinjenim Američkim Državama i Poljskoj. Naime, prenose da je Donald Trump, američki predsjednik, aktivirao zakon kojim će biti onemogućeno finansiranje savjetovališta za prekid trudnoće i zdravstvenih ustanova koje budu vršile takve zahvate. Konzervativna vlast u Poljskoj koju predvodi stranka *Pravo i pravednost* je bila namjerila da učini zakon o abortusu još restriktivnijim – da u potpunosti zabrani abortus, iako je već sada jedan od najrestriktivnijih zakona u Evropi – ukazuje *Deutsche Welle*. Pravno normiranje sfere privatnosti se desilo 2013. godine u Hrvatskoj kada je na referendumu, iniciranom od strane konzervativnih nevladinih organizacija, većina glasača pozitivno odgovorila na sljedeće pitanje: Brak je životna zajednica žene i muškarca. Kao takva, definicija bračne zajednice, isključive i diskriminatore po LGBT populaciju, je postala sastavnim dijelom Ustava Republike Hrvatske.

⁶ Dojam je da neokonzervativcima toliko ne smeta deetatizacija kroz liberalizaciju, komercijalizaciju i individualizaciju ljudskih života, koliko mu je sporna multikulturalnost – zbog čega prizivaju državni aktivitet. Indeksi svjetskih berzi u crvenom su u liberalno-demokratskim državama rasplamsali etnonacionalizam i neofašizam čiji su učestali protagonisti neokonzervativci, nesvesni ili ne žečeći da priznaju da su oni drugi koje sada dijagnosticiraju kao bolesno tkivo bili okosnica progresije njihovih političkih zajednica od doba kolonizacije do danas: stranci su ti koji su kontaminirali rasnu higijenu i nacionalnu karakterologiju koju karakteriše najbolje zamislivo. Evropskim, američkim i drugim evroatlantskim neokonzervativcima u tendenciji radikalizacije je put očajnika iz bezperspektivnih dijelova svijeta prema njihovim državama ugroza radnih mjeseta i njihovog, historijski dokazanog, najboljeg načina života. Eksplícite je to bilo uočljivo tokom izborne godine u državama liberalnih demokratija. Sa govornice su Donald Trump kao kandidat Republikanaca za američkog predsjednika, Marine Le Pen kao čelnica *Rassemblement Nationala*, Geert Wilders kao čelnik *Partij Voor de Vrijheid* i ostale neokonzervativne uzdanice samouvjereni i populistički tvrdili masama svojih istomišljenika da je nezaposlenost uzrokvana otimačinom radnih mjeseta od strane migranata i izbjeglica, a ne neoliberalnom politikom. Trump, Le Pen, Wilders i drugi neokonzervativci su oksimoroni jer su navodno u službi zaštite radnika, ali samo onih iz domicilnih nacionalnih identiteta, s jedne, a s druge strane su vatreni zagovornici neoliberalne ekonomске politike koja se antagonizira radničkim pravima. Stajalište o ugrozi radnih mjeseta je mnoge navelo da se odluče o istupanju Ujedinjenog Kraljevstva iz Evropske unije: *BREXIT* je ruku djelo neokonzervativaca. Paradoksalno je da se ideji ujedinjene Europe, kao asocijacije na globalizaciju, oponirala bivša imperijalna sila koja je inicirala globalizaciju prema neoliberalnoj paradigmii. *BREXIT* podrazumijeva britansku osudu otvorenog društva, ali ne i postojećeg ekonomskog koncepta. Nije *BREXIT* iz 2016. godine, čije posljedice još nisu sagledive, isključiva krivica *UK Independence Party* i njihovih evroskeptičnih saveznika, nego i tadašnjeg konzervativnog premijera, David Camerona koji je zbog ogoljenog političkog pragmatizma, opstanka na vlasti, obećao sugrađanima da će svojom voljom odlučiti o budućnosti Kraljevstva u Evropskoj uniji. Naivno je bilo očekivati da će torijevc i vigovci ili Konzervativna i Laburistička stranka ubjeđivanjem da se opredijele za uniju budućnost zemlje, građani naprasno zaboraviti njihove pogreške. Svojim populizmom su to iskoristili njihovi politički protivnici – neokonzervativci.

⁷ Multikulturalnost nove desnice, kao personifikacije realpolitike, je posljedica višedecenijskih migracija afričkog i azijskog stanovništva u evroatlantske države. Otvorena vrata za lude različitih kultura svijeta je imala i ima dva uporišta. Jedan je svojevrsno moralno iskupljenje Britanaca, Francuza, Nijemaca, Španaca, Italijana i drugih za kolonizatorsku destrukciju i drugi je ekomska liberalizacija koja je stvorila potrebu za radnom snagom.

ali i Naomi Klein u *Doktrina šoka: uspon kapitalizma katastrofe* primjećuju i ukazuju da je neoliberalni kapitalizam, primarno prihvaćen kod nove desnice i neokonzervativizma, bio kontrarevolucionarna reakcija na kejnjiziansku revoluciju. Jasno je da su se sljedbenici nove desnice, eklatantno personificirane u državnom upravljanju Margaret Thatcher u Ujedinjenom Kraljevstvu i Ronald Reagana u Sjedinjenim Američkim Državama, zalagali za minimalnu državu u ekonomskim djelatnostima kojima su regulirali prema načelima privatizacije, deregulacije i mjerama štednje. Minimalku ili slabu državu, nova desnica nije zahtjevala u neekonomskim procesima i pojavama. Zapravo, pledirali su na jaku državu koja će biti branik tradicionalnih vrijednosti. To ističe i Nisbet komparirajući novu desnicu i neokonzervativizam rekavši da su se „novi konzervativci“ više zanimali za „vjerske i moralne ciljeve“. On zaključuje da mediji do 1980. godine nisu pravili razliku između ove dvije manifestacije konzervativizma kao modernih ideologija *desnice*. Nezadovoljstvo neoliberalnom globalizacijom čiji je politički, ekonomski, socijalni i kulturološki sadržaj preovladavajuće oblikovan voljom evroatlantskog svijeta je uzrokovalo negativne reakcije. Jedna od njih je i kroz fundamentalizaciju konfesionalnih identiteta kao odgovor na kulturaciju, sekularizaciju i pauperizaciju vulgusa. Vjerski fundamentalizam je naročito svojstven zemljama Trećeg svijeta, čijem su nastanku pored navedenih razloga, doprinijeli recidivi njihove tragične prošlosti i ono što Edward Said naziva savremeni orijentalizam. Najčešća asocijacija na vjerski fundamentalizam je islamski fundamentalizam kao najizraženiji⁸. Zapravo, svaka religija ima fundamentalističku manifestaciju koja jeste ideologija: „Verski fundamentalizam se ipak razlikuje po tome što posmatra politiku (i, u stvari, sve aspekte ličnog i društvenog života) kao sekundarne u odnosu na 'objavljenu istinu' verske doktrine. Sa tog gledišta, politički i društveni život bi da bude organizovan na osnovu onoga što se smatra ključnim, odnosno istinskim verskim načelima, obično poduprtim verom u doslovnu istinu tih spisa“ (Hejvud, 2004:125-126). Dakle, vjerski fundamentalizam je apsolutiziranje stvarnosti u

⁸ Važno je eksplanirati i elaborirati vjerski fundamentalizam sljedbenika islama koji ga karakteriziraju kao izvornim ili puritanskim islamom u ime kojeg se koriste i nasilnim djelovanjem. Pa tako Esad Duraković, ukazujući na potrebu kontekstualizacije islama u skladu sa historijskim trenutkom, ističe sljedeće: „... neki muslimani su krivotvorili povijest islama i njegovu suštinu u aspektu o kome je ovdje riječ tako što su pojam krivovjerja (*kufir*) izvan islama prenijeli na islam, proglašavajući druge muslimane *kafirima* kao krivovjernicima. To je flagrantno falsificiranje jer je u islamu neizvedivo da se za nekog muslimana kaže da je *kafir* budući da se on *kelime šehadetom* deklarira kao musliman koji vjeruje u Allaha i Muhammedovo a. s. poslanje. Štaviše, *kafirima* se ne smatraju ni kršćani ni jevreji već su oni 'sljedbenici Knjige', što znači da nisu u istome rangu sa idolopoklonicima (*kafirima*)“ (Duraković, 2015:42). Drugim riječima, Duraković upozorava na neprihvatljivost da bilo koji pojedinac koji se identificira kao muslimanom sebe predstavlja ili nameće kao neupitnog autoriteta u tumačenju religije čiji je pripadnik odnosno neprihvatljivost da on ili ona sude o nečijem (ne)vjerovanju u boga. To se konfrontira sa samom ulogom boga kao stvarnog, jedinog i isključivog tumača pobožnosti čovjeka, ističe Duraković i karakterizira kao poželjnim kontekstualizaciju islama skladno sa savremenim procesima i pojavama sve dok to nije skrnavljenje suštine islama, a to je vjerovanja u boga. Tako da Duraković kritikujući islamski fundamentalizam ističe njegovu kontradiktornost: s jedne strane njegovi sljedbenici sebe doživljavaju kao istinskim tumačima islama, što se s druge strane kosi sa suštinom islama koja zabranjuje i to da čovjek čovjeku oduzme život, a što pojedini islamski fundamentalisti čine u ime boga.

skladu s dogmom tj. ubjeđenje o ispravnosti i nužnosti da svaka sfera ljudske egzistencije, pa i politička, bude u potpunosti posredovana religijom – sve mora biti podređeno dogmatskoj aksilogiji. Pri tome, Dino Abazović ukazuje „da su fundamentalistički pokreti po svojoj dokrtini univerzalni, odnosno orijentisani su prema svakom pojedinačnom pripadniku određene religije, bez obzira na njegovo mjesto prebivališta, etničko porijeklo, državljanstvo ili jezik kojim govorи“ (Abazović, 2006:24). Homogenizirajuća moć vjerskog fundamentalizma proizilazi iz konfesije kao takve. Ovaj tip političkog identiteta se izražava na različite načine. Teokratske države 21. vijeka su refleksija vjerskog fundamentalizma. U liberalnim demokratijama se on očituje i kroz zahtjeve njegovih sljedbenika, a oni se u javnom prostoru mogu čuti upravo prilikom rasprave o, već spomenutim, medicinski potpomognutoj oplodnji, abortusu, eutanaziji, LGBT populaciji, ali i drugim pitanjima⁹. Svakako da je terorizam najnasilnije sredstvo vjerskih fundamentalista.

Historijska retrospektiva političke *desnice* pokazuje njenu višezačnost. Od negacije bilo koje vrste promjene poslije građanskih revolucija u evropskim državama u 18. i 19. vijeku do afirmacije promjena – republičke vladavine, demokratije i kapitalizma – kojima se suprotstavlja, suština *desnice* ili konzervativizma je ostala intencija u očuvanju tradicionalnih vrijednosti etnosa i nationa. Konzervativna bit je sve izraženija i jasnija sa rastućim poteškoćama savremene epohe. Očigledno je da konzervativne stranke i pokreti mnogo bolje politički kapitaliziraju probleme globalizirane današnjice. Zaslužno je za to i distranciranje političke *ljevice* od njenog stvarnog identiteta koji je uzročnik razočaranosti građanstva akterima koji su nosioci ovog političkog pola. Zato nije iznenađujuća retradicionalizacija *desnice* u sveprisutnjem neokonzervativizmu kao izvornom konzervativizmu koji se hantingtonovskom logikom sukoba civilizacija želi antagonizirati i isključiti drugog i drugačijeg posmatrajući ga razlogom za postojeće i nadolazeće nevolje. Ipak, neokonzervativizam nije prevladao novu desnicu kao paradigmu većine vladajućih konzervativnih političkih stranaka u evroatlantskim državama. Što ne znači da će tako ostati,

⁹ U mnoštvu pitanja na koja su odgovori političke *desnice* proistakli iz snažnog uticaja konfesije je i proučavanje teorije evolucije u školama. Problematizacija proučavanja teorije evolucije u školama je sve izraženija i najčešće je inicirana od sljedbenika ideologije neokonzervativizma i vjerskog fundamentalizma. Američki neokonzervativci su poznati po insistiranju da se skladno kršćanskim načelima normira privatni i javni život individua. Zato nije iznenađujuće da je Mike Pence, potpredsjednik Sjedinjenih Američkih Država, u administraciji Donalda Trumpa, odbacio teoriju evolucije. U medijskim izvještajima, a među njima *Forbesovog*, se ukazuje da je Pence još kao senator pozvao da se pored proučavanja ove teorije u školama, omogući proučavanje „Biblijске teorije“ nastanka čovjeka. Ali, nije samo osporavana teorija evolucije u Trumpovoj administraciji. Sam Trump osporava globalno zagrijavanje kao uzrok negativnih klimatskih promjena. Zbog neprihvatanja teorije evolucije, odlukom Recep Tayyip Erdođana, turskog predsjednika je ista izostavljena u nastavnom planu i programu osnovnih i srednjih škola od 2017. godine koji je oblikovan u skladu sa „turskim vrijednostima“ – objasnio je Alparslan Durmus iz državne komisije za obrazovanje, prenosi *Al Jazeera Balkans*. I u Srbiji su neki pojedinci i organizacije istakle zahtjev da u ovoj državi, teorija Charles Darwina bude povučena iz školskih programa.

jer neokonzervativne snage koje periodično pokazuju dozu fundamentalizma u političkom razmišljanju i djelovanju bivaju sve jače, a u Sjedinjenim Američkim Državama već obnašaju vlast. Da li će neko biti vlast uveliko zavisi od političkog vođstva. Upravo je političko vođstvo *ljevice* i *desnice* tema sljedećeg potpoglavlja.

2.3. Ljevica, desnica i političko vođstvo

Profil stranaka i pokreta je konstrukt političkog vođstva oblikovanog voljom individua i društvenim okolnostima: političko vođstvo je dizajnirano mnoštvom kauzalnih faktora. Kao politološki fenomen, političko vođstvo podrazumijeva naučno promišljanje istog ne samo kroz prizmu politologije, nego i „socijalne psihologije, pedagogije, antropologije, sociologije, teologije i poslovnih studija“ (Elgie, 1995:2). Pri tome, Robert Elgie podsjeća da je političko vođstvo društveni konstrukt i da asocira na druge društvene koncepte, kao što su moć, uticaj, autoritet i kontrola. Tatjana Lazić političko vođstvo razumijeva kao „poseban tip društvenog vođstva koji obuhvata analizu vjerovanja, vrijednosti, odnosa moći, etičkih normi, stavova i aktivnosti vođe i sljedbenika u specifičnom istorijskom okruženju. Vođenje politike podrazumijeva usmjeravanje društvenih aktivnosti na upravljanje opštim društvenim poslovima, integrisanje pojedinačnih volja u zajedničku volju i organizovanje ustanova i institucija preko kojih se vrši upravljanje i njihovo djelovanje“ (Lazić, 2016:28). Političko vođstvo je manifestacija odnosa između lidera i sljedbenika na osnovu određenog sistema vrijednosti i uvjerenja u svrhu realizacije političkih interesa – ne nužno institucionalno jer je to ostvarivo i vaninstitucionalnim djelovanjem. Norman Frohlich i Joe A. Oppenheimer u definiciji političkog vođstva, uspostavljaju konekciju između istog s javnim dobrima tvrdeći da „bilo koju individuu u nastojanju da svojim djelovanjem obezbijedi zajednička dobra ili potrebštine, bez da ih prisvaja samo za sebe, možemo nazvati političkim liderom ili političkim poduzetnikom“ (Frohlich i Oppenheimer, 1971:6). Ovakva formulacija političkog vođstva proizilazi iz jednog od mnogovrsnih shvatanja politike kao takve, a jedno od njih jeste da je suština politike u upravljanju javnim dobrima. Redukovanje biti politike i vođstva na upravljanje javnim resursima je posljedica i tehnomenadžerizacije politike koja implicira da se zakonitosti tržišne ekonomije primjenjuju na djelatnu politiku. Političko vođstvo kao primarno menadžeriranje dobrima podsjeća da savremena politika jeste značajno recipirala kapitalistički ethos, a očituje se to i u načelu konkurenčije koje Frohlich i Oppenheimer karakteriziraju kao zajedničkim dobrom po sebi. Upravo se tehnomenadžerstvo prepoznaje kao jedna od savremenih teorija političkog vođstva.

Kriteriji klasifikacije i tipologizacije političkog vođstva su mnogovrsni. Primarna je razlika između dobrog i lošeg političkog vođstva. Razumijevanje dobrog i lošeg političkog vođstva nije isto u demokratskim i nedemokratskim društvima. U društвima stvarnog pluralizma je dobrom političkom vođstvu immanentno ostvarenje res publice ili javnog dobra, dok se loše političko vođstvo oponira javnom dobru. Elgie smatra da „tipovi i oblici političkog vođstva korespondiraju sa načinom kojim se praktikuje liderstvo. To uključuje harizmatsko, herojsko, transformacijsko, transakcijsko, personalno, individualno, kolektivno, konsenzualno, reaktivno i menadžersko političko vođstvo“ (Elgie, 1995:4). Pri tome on podcrtava da je moguće liderstvo koje je kombinacija prethodno spomenutih tipova političkog vođstva. Identificirani oblici liderstva se klasificiraju u klasične i savremene teorije političkog vođstva. Teorije koje akcentiraju važnost i presudnost herojstva, harizme, osobnosti, mogućih zakonitosti u ponašanju lidera i političkih okolnosti su klasične teorije političkog vođstva, dok one koje ukazuju na značaj sposobnosti transakcije i transformacije vođstva, menadžerstva, umijeća u upravljanju krizama i involviranost žena u politici su savremene teorije političkog vođstva. Nadalje, Jean Claude Monod u *Šta je vođa u demokraciji: politike karizme* pravi distinkciju između harizme u tipologiji legitimnosti prema Maxu Weberu, vođe u tipologiji autoriteta prema Alexandru Kojèveu i političkog vođe u tipologiji dominacija prema Aristotelu. Svojom tipologizacijom političkog vođstva Monod problematizira karakter individue kao nosioca političkog vođstva u demokratskim društвima tj. relevantnost pojedinca kao političkog vođe u demokratiji. Monodeova problematizacija je očekivana, razumljiva i logična obzirom na česte negativne percepcije u savremenoj političkoj teoriji na političko vođstvo koje dominantno zavisi od volje pojedinca. Negativne percepcije su sve prisutnije bivale nakon urušavanja autoritarnih i totalitarnih režima do kraja 20. vijeka. Predstoji osvrt na klasične, potom na savremene teorije političkog vođstva.

Među onima koji su dali značajan doprinos utemeljenju teorije herojskog političkog vođstva je i Thomas Carlyle u djelu *O herojima, heroizmu i obožavanju heroja u historiji* iz prve polovine 19. vijeka. Osnova za obrazloženje herojskog političkog vođstva kod Carlylea kao klasične teorije političkog vođstva je ono što on zove „veliki čovjek“ kao sintagmu za pojedince koji oblikuju historiju. Sposobnost ili moć oblikovanja historije on poistovjećuje sa herojstvom. „Velikog čovjeka“ ili heroika objašnjava kao „lidera među ljudima, kao najvećeg među svima, kao tvorca, kao obrascem, uzorom ili paradigmom, kao nekoga ko daje smisao za sve što je mnoštvo zamislilo da postigne ili što je već postiglo...“ (Carlyle, 1993:3). Poredak koji je izraz navodno superiorne sposobnosti pojedinca kao vođe, Carlyle nominuje heroarhijom ili vlašću heroja „čija je slobodna volja, neposredno data božjom rukom,

svjetlost. U mudre i lijekovite riječi heroja mogu vjerovati svi... Nema ništa žalosnije za jednu generaciju ljudi od njihovog nepovjerenja u duhovnu svjetlost... U svakoj epohi svjetske historije, trebali bismo naći 'velikog čovjeka' koji će biti sigurni spasioc epohe" (Carlyle, 1993:13). Za britanskog konzervativnog političkog pisca, svjetska historija je biografija „velikog čovjeka“ kao svojevrsnog mesijanskog poslanja čija je svrha ostvarivanje božanske volje. Da je heroj ili „veliki čovjek“ samo posrednik između ljudi i apsoluta – u ovom slučaju boga, jasno je u Carlyleovom ukazu da „veliki čovjek“ nije bog ili neko kome se treba diviti bez krajnosti, ali upozorava da je stvarnost bez njegovog prisustva utoliko gora. Identificiranje heroja kao božanskog poslanja se očituje u deskripciji istog kao proroka. Carlyelovo pripisivanje metafizičkih i transcedentnih osobnosti i sposobnosti pojedincu predestiniranim kao takvim da bude presudan u oblikovanju stvarnosti isključuje pravo kritike ili preispitivanja sljedbenika prema njemu. Legitimitet heroja je absolutistički čime se konfrontira sa idejom demokratije. Otuda i Carlyleova kvalifikacija „velikog čovjeka“ ili heroja kao kralja. Nije iznenađujuća glorifikacija herojstva kod ovog britanskog političkog mislioca, obzirom na njegov autoritarni ili izvorni konzervativni politički identitet. Primjetila je to i Arendt u tumačenju teoriju rase gdje Carlylea prepoznaje kao jednog od aktera u afirmaciji ove teorije tokom 19. vijeka ističući sljedeće: „Njegovo obožavanje heroja, kojim je stekao široku publiku i u Engleskoj i u Nemačkoj, poticalo je iz istih izvora kao obožavanje ličnosti u nemačkom romantizmu. Bilo je to isto zagovaranje i glorifikacija urođene veličine individualnog karaktera nezavisnog od svoje društvene sredine“ (Arent, 1998:186). Herojsko političko vođstvo je umnogome komplementarno harizmatskom političkom vođstvu kojem se značajno naučno posvetio Max Weber.

Uočljiva je podudarnost između ova dva tipa političkog liderstva i u Weberovoj definiciji harizme. Kod oba tipa političkog vođstva se akcentira urođeni karakter individue kao uslovom dobre vladavine, što je, pak, predodređeno nekim apsolutom. Taj apsolut se najčešće identificira s bogom. Pa tako njemački sociolog harizmu objašnjava kao osobinu čovjeka čiji su „duh i tijelo specifično obdareni; vjeruje se da je njegova obdarenost nadprirodna, da nije dostupna bilo kome. Harizma poznaje samo unutrašnju determinaciju i unutrašnju ograničenost. Nosioc harizme prihvata samo one zadatke koje smatra da su mu primjereni i zahtjeva od svojih sljedbenika da ga u misiji slijede na osnovu njegovih vrlina... Njegova harizma jenjava onda kada nije prepoznat u svojoj misiji od strane onih za koje osjeća da je u službi. Međutim, ako je prepoznat, onda je on lider sve dok zna kako zadržati to priznanje dokazujući sebe među sljedbenicima... On je odgovoran za jednu stvar, a to je ostvarivanje božje volje“ (Weber, 1968:19, 20, 23). Poziv harizmatskog političkog vođstva na

božju volju u konstrukciji ukupne realnosti ima funkciju legitimacije vlasti. Naravno da činjenje u ime boga nije bilo izvor legitimacije vlasti u svakom poretku u kojem je vladao neki harizmatik. Za podsjetiti je na socijalistička društva gdje je imperativ političke elite bio otklon prema konfesiji kao takvoj, ali u njima je ipak postojalo harizmatsko političko vođstvo. Zapravo, socijalistički režimi su primjeri za ovu vrstu vođstva koje želi biti neupitna mjera svim stvarima: harizmatsko, kao i herojsko političko vođstvo ima intenciju da posreduje javnu i privatnu egzistenciju građanstva do maksimuma. Krajnja granica u toj namjeri su sami nosioci harizme čija se vladavina odlikuje onim što je Weber označio kao nepostojanost, sklonost ka sjajnom i izvanrednom, izbjegavanje suočavanja sa svakodnevnim i ekonomijom, te revolucionarna sposobnost, opaža Jean Claude Monod: „Bilježi Weber, 'ulaženje u svakodnevno' nužno je za vlast kojoj je namjera trajati; no, 'posvakodnevljenje', rutiniranost u isto vrijeme ugrožava 'intimnost' nosioca karizme. Priznata po svojim pothvatima ili izvanrednim osobinama, u situacijama prijeloma, krize, preobrazbe, karizmatska osobnost teži izbjjeći svakodnevno, upravljanje, ekonomiju. Ona što više mora stalno u svojem okruženju 'ponovno stvarati' vjeru novim pothvatima i stalno iznova mobilizirati narod... Ista poteškoća odnosi se na pravila nužna za osiguranje dugotrajnosti zajednice...“ (Monod, 2014:30). Nužno je da nosioci harizmatskog vođstva žrtvuju i dio sebe s ciljem da vulgus bude ovaploćenje njihovog karaktera, stavova, pravila, vjerovanja i volje. To moraju činiti permanentno kako legitimitet njihove vlasti ne bi bio ugrožen, a što im je i najveći izazov. Naročito je to veliki izazov u otežavajućim okolnostima s kojim se harizmatsko vođstvo ne želi suočiti najčešće zbog nesposobnosti, ne želeći da prihvati odgovornost, krivicu ili iz nekog trećeg razloga. Weber podsjeća da su upravo otežavajuće okolnosti – trenutak društvenih kriza i prevrata humusno tlo za nastanak ili učvršćivanje harizmatskog vođstva koje sebe prezentira kao prirodno determiniranim da bude lider. Među harizmatskim vodama se diferenciraju tri oblika dominacije. Jedan je tradicionalna dominacija, drugi je legalno-racionalna dominacija i treći je čisti tip dominacije, ukazuje njemački sociolog: „Tradicionalna dominacija počiva na 'vjerovanju u svetost drevnih tradicija'... Weber o tome govori kao o 'vječno jučerašnjem' predmetu poštovanja, obožavanja nastalog i posvećenog ponavljanjem navada, običaja, ponekad i proglašavanjem svetim... Tradicija je obdarena svetim značenjem, ili barem normativnim, koji se iskazuje i u poštovanju predaka i 'starih'... Legalno-racionalna dominacija počiva... na 'vjerovanju u zakonitost uspostavljenih pravila' i na uvjerenju da oni koje su vlasti zakonito postavile da bi izdavale zapovijedi mogu s pravom očekivati da ih se sluša... Drukčije stvari stoje s posljednjim 'čistim tipom'... Ovdje se govori o 'privrženosti junačkoj vrlini ili iznimnom značaju nekog pojedinca ili nalozima što ih ta osoba obznanjuje'... Ovdje autoritet ili dominacija počivaju na određenom emotivnom odnosu

podvlaštenih i vladajućeg (vladajućih)...“ (Monod, 2014:31). Jednostavnije rečeno: izvor dominacije harizmatskog lidera su tradicionalna aksiologija skladno kojoj se vlada, vjerovanje sljedbenika u legitimnost i legalnost normi harizmatskog poretku i vjerovanje sljedbenika u izvanrednost vođe. Prethodno rečeno ukazuje na razlike u harizmatskom obliku vođstva kao konsekvenscijama ideologije, političke kulture i drugih okolnosti: razlika je između harizmatskog vođstva u fašističkim, nacističkim, socijalističkim, teokratskim i demokratskim poretcima. Dakle, harizmatsko liderstvo nije strano demokratskim društvima kojima nisu svojstveni „slijepi fanatizam i kolektivna zaluđenost naroda, nerazlikovnost privatnog i javnog, politička nekonkurentnost, harizma se, u ovom slučaju, zasniva na principima kombinacije racionalnog i emotivnog prihvatanja političkog vođe koji izaziva divljenje uslijed specifičnih situacija u kojima se vođa istakne, a koje mogu pojačati percepciju njegovog herojstva“ (Lazić, 2016: 90). U demokratskim društvima je funkcija harizmatskog vođe da povjerenje koje uživa među sljedbenicima iskoristi za ostvarivanje javnog dobra skladno humanističkim vrijednostima – slobodom, pravdom, jednakosti, tolerancijom, solidarnosti. Vlast harizmatskog vođstva u demokratijama je ustavno ograničena tj. njen legitimitet proizilazi iz volje građanstva izraženog na izborima, njeno djelovanje je podložno provjeri građanstva i političkih oponenata i smjenjivo je u bilo kojem trenutku – što nije slučaj u autokratskim i totalitarnim režimima. Teorije herojskog i harizmatskog vođstva akcentiraju osobnost ili karakter individua koje se doživljavaju kao liderima. Sljedeća klasična teorija političkog vođstva koja će biti razmatrana – teorija osobina ličnosti podrazumijeva mogućnost deskripcije, mjerljivosti i komparacije osobina lidera.

Teorija osobina ličnosti ima za cilj da utvrdi koje su karakterne prepostavke uslov da individua bude politički lider, te koje osobine razlikuju efikasnog od neefikasnog lidera. Kao utemjitelja savremenog pristupa teorijama osobina ličnosti, Tatjana Lazić navodi Gordon Allporta „koji je krajem tridesetih godina XX vijeka ukazao da postoji oko 80 različitih definicija ličnosti. U središtu naučne pažnje je teorija pet faktora ili teorija 'velikih pet' za koje neki istraživači smatraju da predstavljaju temeljnu strukturu ličnosti. Kako interpretira R. C. Beck tih pet temeljnih osobina su: ekstraverzija, savjesnost, ugodnost, emocionalna stabilnost i kultura“ (Lazić, 2016:94). Svaka osobina čovjeka – koja je konstrukt neprekidne socijalizacije posredstvom različitih agensa – ima svoju suprotnu manifestaciju. Osobnost je promjenjiva i razumijeva se, između ostalog, kao nešto što „uslovjava, reguliše i tjeran pojedinca na određeno ponašanje – motivi, želje, htijenja, interesi, stavovi itd“ (Lazić, 2016:94). Teorija osobina ličnosti sugerira da postoje individue koje je njihov psihološki profil odredio da budu političke vođe. Pa se tako Lazić referira na hipotezu Harold Lasswella

sadržanu u njegovom djelu *Psihopatologija i politika* kojom tvrdi da se kod „nekih pojedinaca rađa neuobičajeno jak poriv za moći kao sredstvu za kompenzaciju poljuljanog osjećaja samopoštovanja nastalog u najranijoj mladosti“ (Lazić, 2016:42). Međutim, opšta pretpostavka je da vlast priželjkaju i da su vlasti skloni autoritarni pojedinci: obnašanjem vlasti zadovoljavaju svoju psihološku potrebu da „utiru put“ (Monod, 2014: 48). Francuski politički filozof, autoritet karakterizira kao posebnom vrstom političkog vođstva kojeg opservira pozivajući se na Alexandre Kojèvea. Monod ističe Kojèveu tipologizaciju autoriteta diferencirajući autoritet oca, gospodara, vode i suca. Kojève državnog poglavara prepoznaće kao nekog u kome se polimeriziraju dva tipa autoriteta, a to su „vođa i gospodar“ (Monod, 2014:49), te ukazuje na sljedeće: „Hitler, Mussolini i Pétan, kao vazal njemačke dominacije, igraju ulogu vođa koji drže govore o budućnosti i time posve povezuju svoje podanike sa sobom... Nedvojbeno, u ratnim vremenima vladari demokratskih država jednako poprimaju, proričući put koji valja slijediti, držanje ratnog vođe ili gospodara koji od građana-podanika traži da se žrtvuju. Roosvelt i Churchill su tu dvostruku ulogu igrali svojom rječitošću“ (Monod, 2014:50). U ovom slučaju je retorička sposobnost političkih vođa naznačena kao uzrokom sljedbeništva od strane građanstva. Naravno da je istaknuta sposobnost jedna u moru osobina zbog kojih mnoštvo prihvata nekoga kao svog vođu. Teorija osobina ličnosti implicira mjeru personalizacije vladavine koja značajno zavisi i od političkog identiteta lidera: mjera personalizacije vlasti je različita kod lidera koji su protagonisti ideologija koje su u svojoj suštini autokratske i totalitarne i kod lidera koji su protagonisti ideologija koje su u svojoj suštini demokratske. Iz elaboracije prethodne tri klasične teorije političkog vođstva je primjetan akcenat istih na karakternost individue kao ključne determinante za liderstvo. Kod naredne dvije klasične teorije to nije slučaj. Naime, bihevioralna teorija traga za zakonitostima koje utiču na nastanak i oblikovanje političkog vođstva, dok kontigencijska teorija nalaže da je političko vođstvo nastalo uslijed niza društvenih okolnosti na koje pojedinac malo ili nikako ne može uticati.

Bihevioralni pristup političkom vođstvu podrazumijeva upotrebu različitih metoda prikupljanja i mjerjenja podataka koje se odnose na ponašanje lidera: analiziraju se indikatori koji se razumijevaju kao povodom ili razlogom za određene političko ponašanje. Analiza ove vrste zahtjeva mjerljivost i jasnu definisanost podataka koji se uzimaju u obzir. Dakle, bihevioralna teorija nalaže da je mijerenjima indikatora ponašanja pojedinca moguće utvrditi oblik njegovog političkog vođstva. Ali, ne samo to, već i razloge zbog kojih se građanstvo odlučuje dati povjerenje vođi. Bihevioralna teorija prema R. Dahlu „u politologiji prvi put se javlja dvadesetih godina XX vijeka... Procvat bihevioralnih teorija prema tumačenju R. Dahla

velikim dijelom je uslovjen američkom kulturom u kojoj se naglašavaju vrijednosti pragmatizma, empirizma i scijentističkog pristupa... Tridesetih godina XX vijeka u Sjedinjene Američke Države stiže veliki broj imigranata iz Evrope, među kojima i veliki broj njemačkih intelektualaca. Bio je to drugi veliki podsticaj za razvoj bihevioralizma u politici“ (Lazić, 2016:100-101). Bihevioralističko tumačenje političkog vođstva je determinirano normama i vrijednostima američke političke kulture kao determinanti prihvatljivog i neprihvatljivog političkog ponašanja. Iako je biheviorizam dominantno bio određen američkom aksiologijom čime je djelimično odstupao od načela nauke, njegovi protagonisti su ga predstavljali kao naučnim pogledom na političko vođstvo koji je kao takav nesumnjiv, neupitan i univerzalan. Anketu, intervju i analizu javnih istupa – Lazić ističe kao neke od metoda bihevioralističke teorije političkog vođstva. U biheviorizmu se brojnim metodama razmatraju brojni indikatori, pa tako Hanz Eulau, Samuel J. Eldersveld i Morris Janowitz u *Političko ponašanje: čitaoc u teoriji i istraživanju* – podsjećajući na važnost sistematičnog, empirijskog i interdisciplinarnog pristupa – akcentiraju nekoliko pokazatelja u percipiranju političkog ponašanja. U pomenutom djelu se struktura političkih vjerovanja, modeli političke participacije, dimenzije političke apatije, političko vođstvo, politička komunikacija, grupni i stranački procesi, ponašanje birača, uloga zakonodavstva, te administrativno i organizacijsko ponašanje – navode kao signifikantni indikatori političkog ponašanja. Savremena politika je učinila da za biheviorističku teoriju kao klasičnu teoriju političkog vođstva budu relevantni indikatori koji to ranije nisu bili. Između ostalog se to odnosi na mjeru u kojoj lider respektira ekonomski postulate u svom djelovanju i na sposobnost lidera da adekvatno odgovori na krize – i ovo su postali pokazatelji odnosno kriteriji ocjene dobrog i lošeg političkog vođstva. Krize su jedna od mogućih situacija koje problematizira kontigencijska teorija političkog vođstva, a za koju se misli da utiče na ponašanje vode.

Ponašanje vođe je uvjetovano situacijom koja ga zadesi, a način na koji će se suočiti sa istom zavisi od njegove osobnosti – objašnjava kontigencijska ili situacijska teorija. Ova klasična teorija političkog vođstva sugerira presudnost date situacije za ponašanje vođe odnosno sugerira na konačni usud političkog pragmatizma ili realpolitike kao „politike koja slijedi događaje i stvarni odnos snaga na političkom terenu ne osvrćući se, pri tome, na ovaj ili ona proklamirani ili važeći normativni, bilo pravni, bilo moralni, poredak vrijednosti. Umjesto tog poretka, realpolitika slijedi naloge i diktate, navodnih, nužnosti“ (Zgodić, 2008:52). Kako će vođa odgovoriti na okolnosti zavisi i od njegove „opšte mentalne sposobnosti u kontekstu samopoštovanja i samokritičnosti prema vlastitom djelovanju, vođine potrebe za moći i vođine političke volje“ (Lazić, 2016:109). Prethodno konstatirano ukazuje

da je prema kontigencijskoj teoriji, karakterni profil individue kao vođe odlučujući u njegovom odnosu prema društvenoj realnosti: „U odnosu na teorije koje jednostrano ističu samo lične osobine vođe ili vođinog ponašanja, situacijske teorije naglasak pomjeraju na način kako vođa uspostavlja odnos prema svojim sljedbenicima. U vezi s tim, analizira se vođin socijalni kapital, vođin interdisciplinarni stil i socijalna efektivnost vođe“ (Lazić, 2016:110). Međutim, prvenstveno relativizirajući značaj pojedinca kao lidera i njegov odnos prema svojim sljedbenicima, kontigencijska teorija i prethodno naznačene klasične teorije političkog vođstva zanemaruju uticaj sljedbenika na lidera. To još jednom podsjeća na potrebu odbacivanja jednostranog posmatranja političkog vođstva, neovisno o kojoj je teoriji riječ. Političko vođstvo je nužno tumačiti interdisciplinarno, a savremene teorije ne negiraju klasične teorije, već ih dopunjaju skladno novostečenim spoznajama o ovom političkom fenomenu. Savremene teorije političkog vođstva su se razvijale uslijed demokratizacije politike u globaliziranom svijetu dinamičnih promjena, a čiji je imperativ kapitalistički ethos. Otuda su u drugoj polovini 20. vijeka nastale četiri savremene teorije: transakcijsko i transformacijsko vođstvo, menadžersko vođstvo, krizno vođstvo i rodno vođstvo.

Demokratizacija politike podrazumijeva respekt odnosno implementaciju etičkih normativa u političkom djelovanju vođa: pristankom lidera na demokratizaciju, obavezuju se na ponašanje sukladno humanističkoj aksilogiji prema svojim sljedbenicima. Svojim ponašanjem postaju uzor sljedbenicima odnosno sugeriraju im da i oni recipiraju demokratsku političku kulturu. Prethodno naznačeni stil političkog vođstva je u svojem naučnom radu afirmirao i James MacGregor Burns. Ovaj američki politički mislioc je vođstvo utemeljeno na moralnim i demokratskim vrijednostima nazvao transakcijskim i transformacijskim političkim vođstvom. Zapravo, Burns sam pojam liderstva razumijeva s aspekta morala ne praveći razliku između dobrog i lošeg političkog vođstva: „Vjerujem da vođstvo nije samo deskriptivni termin, nego i preskriptivni termin koji nalaže prihvatanje morala, a koji u sebi čak sadrži i dimenziju strastvenosti... Vođstvo ne nazivamo dobrim jer očekujemo da ono po sebi bude dobro. Loše vođstvo nije vođstvo. Kada je u pitanju vođstvo, mislim da ne postoji neutralnost jer se ono vrijednuje kao moralna nužnost“ (Burns, 2003:2). Vrijednosti koje Burns identifira kao mjerom vođstva su sloboda, jednakost, pravda, mogućnosti i težnja ka sreći. Stvarna prisutnost ovih i drugih vrijednosti među sljedbenicima – omogućena djelovanjem lidera – je mjera vođstva. Burns je sintagmu transakcijsko i transformacijsko vođstvo utemeljio 1973. godine. Posebno je definirao pojam transakcijsko, a posebno transformacijsko. Transakcijsko vođstvo je „osnova, svakodnevna stvar u politici, težnja za promjenom, pa čak i onda kada se nerado ostvaruje. Transakcijski vođa funkcioniše kao

broker i njegova uloga može biti minorna, naročito onda kada su ulozi mali“ (Burns, 2003:24). Nadalje, transformacijsko vođstvo razumijeva kao „promjenom cijelog sistema – revolucionarnom promjenom jedne strukture moći sa drugom strukturom moći ili ono što je Amerika postigla u kasnom 18. vijeku... (Burns, 2003:24). Pri tome je ukazao da je pored kvantiteta, bitan i kvalitet promjena za koje je potreban duži vremenski period da se realiziraju. Dakle, transakcijsko i transformacijsko vođstvo je rad lidera na kontinuiranim promjenama fundamentalnih načela političke, ekonomske, socijalne i kulturnoške egistencije čovjeka odnosno društva u skladu sa progresivnim postulatima. No, da bi došlo do promjena, važno je da vođe „mobiliziraju ljudе za participaciju u procesu promjena, da potiču osjećaj zajedničke pripadnosti ili identiteta, da potiču zajedničku efikasnost, što će rezultirati osjećajem samopoštovanja i samoefikasnosti kod ljudi... U tendenciji ka transformacijskim promjenama, ljudi mogu transformisati tj. promijeniti sami sebe“ (Burns, 2003:26). Prema ovoj savremenoj teoriji političkog vođstva, zajedničko ili javno dobro je moguće samo ako na njemu zajednički rade i vođe i njihovi sljedbenici. Međutim, Barbara Kellerman je nadopunjavajući Burnsovу teoriju transakcijskog i transformacijskog vođstva upozorila na „interakcije u kojima vođa na osnovu svoje harizme i moći može da ostvari snažan uticaj na sljedbenike oblikujući njihovo ponašanje u nedemokratskom diskursu“ (Lazić, 2016:122) – iz ovoga je jasno da je harizma presudna kod ovog tipa vođstva koje može biti zloupotrebljeno u demokratskim društvima. Za razliku od Burnsa, Kellerman, ipak pravi distinkciju između dobrog i lošeg političkog vođstva.

Burns je vođu uporedio sa brokerom akcentirajući primoranost da prihvati stvarnost rizika u politici. Ovom komparacijom je pokazao da je jedan od onih koji se koriste tržišnoekonomskom terminologijom u eksplanaciji političkog vođstva odnosno da je jedan od onih koji plediraju na primjenu tržišnoekonomskih principa u djelovanju političkog vođstva. Ideja da lideri u političkoj pragmi trebaju primarno slijediti ne samo uzuse kapitalizma, već i navodno naučne uzuse se naziva tehnomenadžerska ili, jednostavnije, menadžerska teorija političkog vođstva. Plodno tlo za nastanak ovog tipa političkog vođstva su bile 80-te godine prošlog vijeka kada globalizacija postaje neoliberalnom. Neoliberalizacija je značila napuštanje kejnzijanizma ili državnog intervencionizma u djelatnoj politici. Apologete i epigoni neoliberalizma su aktere politike, prije svega one u evroatlantskom svijetu, uvjeravali u navodno naučnu i svaku drugu ispravnost da prihvate neoliberalizam kao putokaz u svom djelovanju: tvrdili su da je neoliberalizam jedina garancija, naučno dokazana, ukupnog razvoja društva. Akceptiranje neoliberalizma kod političkih vođa je doprinijela nastanku tehnomenadžerskog vođstva koje podrazumijeva da politika bude posvećena jednom cilju, a

to je maksimiziranje kapitala i profita. Način da se to postigne se prepoznaće u respektu i primjeni naučnih dostignuća. Tehnomenadžerstvo nalaže vođama beskompromisno ekonomiziranje, scijentiziranje i birokratiziranje politike, čak i kada je ugroženo javno dobro. Ova teorija jeste produkt savremenosti, no, Stjepan Šimić podsjeća da ona datira još od Adama Smitha koji je tvrdio da „država po svojoj prirodi ne može upravljati privredom“. Uzor u ovoj Smithovoj konstataciji za razvijanje menadžerskog stila u politici je na evropskom kontinentu pronašao Max Weber, a na američkom kontinentu Peter Drucker, podsjeća Šimić koji menadžerski stil u politici objašnjava i kao „apolitičnu kulturu moderne“. Drucker – kojeg Šimić karakterizira kao rodonačelnikom savremenog menadžerskog stila – „apolitičnu kulturu moderne“ shvata kao „redukciju dominirajuće uloge države u politekonomskom smislu na racionalnu mjeru i time rastvara vladajuću poziciju politike u korist društvenog pluralizma, bez patronata Glavnog Grada, odnosno centralne vlade. U menadžerskoj postavci politika silazi na konkretnu mjeru zbilnosti i gubi pravo regulacije čitava života, društvenosti i javnosti“ (Šimić, 1999:257). Drucker podcertava da je zadaća tehnomenadžerskog političara – čiji je „posao sličan svakom drugom poslu“ (Šimić, 1999:258) – deetatizacija ne samo u stvarima ekonomije, nego i u stvarima politike: menadžerstvo je ideološki konstrukt liberalizma odnosno neoliberalizma čiji je princip minimalna država, a koji se mimikrira samoprezentacijom kao neideološkim odnosno naučnim faktom. Idealtip tehnomenadžera izgleda ovako: „Izbjegavaju nagle poteze i drže se praktičnih umijeća, inzistiraju na uspješnom obavljanju posla i na specifičnim zadaćama, tragaju za ad hoc rješenjima, usredotočeni su na određenu zadaću umjesto na viši cilj, ne vole se opredjeljivati – ne talasaju, potenciraju diskretnost i sposobnost, ne vole visoke ciljeve... više vode računa da se kome ne zamjere... izbjegavaju sukobe, uzbuđenja i oštре razlike, nespektakularni su i nedramatični, cijene disciplinu, sposobnost i pedantnost, to su ljudi organizacije, imaju veoma izražen osjećaj dužnosti, ozbiljno i mnogo rade, usredotočuju se na dva-tri primarna problema koje rješavaju, teže jasnim ciljevima i vizijama, opredjeljuju se što je manje moguće, pragmatični su i usredotočeni na određenu situaciju, rješavaju probleme kako nailaze“ (Šimić, 1999:269). Šimić na osnovu Weberove zamisli idealtipskog tehnomenadžera utvrđuje „konkretnost, ekonomičnost, funkcionalnost, pluralnost-društvenost, anti-etatizam, anti-ideologičnost, anti-historizam i anti-karizmatičnost“ (Šimić, 1999:275-280) kao vodič za uspjeh političara u savremenosti. Tehnomenadžerizacija je reducirala političko vođstvo dajući jednak ili veći značaj drugim akterima – multinacionalnim korporacijama, nadnacionalnim institucijama i organizacijama, nevladinim organizacijama i drugim – u donošenju odluka. Drucker je ovaj stil liderstva razvio kao kritiku liderstva čija je osnova harizma, a koje je preovladavalo u prvoj polovini 20. vijeka. Međutim, Zgodić

primjećuje da liderstvo u kojem dominira pojedinac se „emanira iz utrobe jednog osebujnog profila, ili antiprofila, političara: onih koji, stvarno ili umišljeno, sebe situiraju u formaciju superiornih elitističkih političara... Ona, također participira u oblikovanju onog vođstva koje zna odbaciti involuiranje tehnokratskog mentaliteta i uobražene kompjuterokratije, te uzore menadžerske logike u rukovođenju partijom. Jer, partija nije kapitalprofitabilno preduzeće, nije dakle, nijema materija koja se oblikuje bezosjećajnim umjećem kompjuterske megamašine, ili tehnokratskom manipulacijom po zakonima stvari, a rukovodstvo nije skup klimoglavih simpatizera lidera nego odgovorno vođstvo cijele partije čiji se meritum, na kraju, nalazi u javnom dobru, demokratskoj javnosti i biračkom demosu“ (Zgodić, 2008:117, 124). Neoliberalizacija politike kroz tehnomenadžerizaciju vođstva se konfrontira izvornoj ideji politike – rad za javno dobro: politika ne može funkcionalisati kao kapitalizam u zamisljeničkaških momaka. Politički lideri koji odbacuju tehnomenadžerski stil, neposredno odbacuju neoliberalizam kao takav. Demokratski selektirano stranačko ili državničko vođstvo u liberalnim demokratijama tehnomenadžerskim stilom invalidizira demokratiju u donošenju odluka, što je prijetnja po njihovu legitimnost. Zahtjevi političkom vođstvu amnestiranog kritičke opservacije – ekonomska racionalnost i efikasnost, te upravljanje superiornih eksperata navodno neinficiranih i imunih na ideologiju – je vođstvo oba politička pola učinilo neharizmatičnim, birokratiziranim, oligarhiziranim i elitiziranim: strogo birokratsko menadžeriranje reduciranim javnim poslovima je vođstvo lišilo političke vizije i alieniralo ga od onih koji su ga izabrali – građanstva.

Tehnomenadžerstvo i drugi liderski stilovi se prepoznaju kao poželjnim i primjenjivim u kriznim okolnostima. Ipak, postoji mišljenje da oni po sebi nisu dovoljni za odgovarajuću reakciju lidera odnosno liderstva na krizu „kao kritično razdoblje u kojem su postojeće strukture vlasti ugrožene ili ne uživaju povjerenje, pa se moraju oblikovati nove. U kriznim situacijama... ljudi očekuju da predstavnici javne vlasti preuzmu konkretne mјere i aktivnosti za što skorije normalizovanje stvari u društву i uspostavljanje društvene ravnoteže“ (Lazić, 2016:133). Zbog toga se razvila teorija kriznog vođstva. Razlog da se krizno vođstvo afirmiše kao posebna savremena teorija vođstva jeste učestalost i pojava novih oblika kriza, što je karakteristično za globalizirani svijet ili svijet svakodnenve neizvjesnosti. Na prethodnu činjenicu ukazuju Paul't Hart, Liesbet Heyse i Arjen Boin u članku *Novi trendovi u prakticiranju kriznog menadžmenta i istraživanju kriznog menadžmenta: utvrđivanje agende* gdje razlikuju klasične krize – kao što su „teroristički napadi, prirodne katastrofe i nemiri“ (Hart, Heyse i Boin, 2001:181) – i „novi oblik kriza koje stvaraju nevolje – (post)industrijske i postnacionalne krize“ (Hart, Heyse i Boin, 2001:181). Ova grupa autora je saglasna da

klasične krize i dalje dominiraju, te upozoravaju da integracijski procesi posredstvom globalizacije mogu stvoriti probleme odnosno krize. Također su primjetili da je svijest vođstva o učestalosti kriza nagnula ih da bude pripremljeni za iste, pa su identificirali sljedećih devet promjena u ponašanju vođstva uslijed krize: „Institucionalne mogućnosti kontrole krize zaostaju za ekonomskim razvojem i tehnološkim inovacijama koji su po sebi rizični... Postoji svijest stanovništva da živi u društvu rizika... Postoji plan prevencije i ublažavanje kriza... Postoji prekogranična saradnja država kao odgovor na krize... Političari inputiraju krivicu jedni drugima za krizu, čime se postavlja pitanje da li se bilo koja vlada može efikasno suočiti sa krizom... Ponekad vođstvo nastoji gurnuti krizu pod tepih... Posljedice krize u (post)moderni se svode na politizaciju žrtava i (obnovljenu) viktimizaciju politike... Krize su prilika za sukobe između političara“ (Hart, Heyse i Boin, 2001:182-184). Ova opažanja navode na zaključak da način reakcije vođstva na krizu uslovjava njenu poziciju moći – da li će biti ugrožena ili će, pak, ojačati poziciju moći. Bliža i dalja prošlost svjedoči o vođama kojima su krize doprinijele učvršćivanju liderskog statusa, ali i o onima kojima je kriza značila ne tako slavan kraj političke karijere. Ne zavisi liderski status u krizi samo od sposobnosti lidera da odgovori na krizu, već i sposobnosti lidera da se adekvatno odnosi prema svojim političkim protivnicima u toku i nakon krize. U svojem političkom djelovanju su se s krizom suočavale i žene-lideri. Nekima od njih je upravo kriza, ali i svakodnevni politički izazovi su doprinijeli da ojačaju liderski status i skrenu pažnju naučne i druge javnosti na ulogu žene u politici. Izraženije i značajnije prisustvo žena kao političkih lidera poslije Drugog svjetskog rata je potaknulo stvaranje teorije o rodnom vođstvu. Fokus ove savremene teorije vođstva je na statusu žene u političkom životu.

Interesovanje za učestalost žene kao vođe je bila utoliko veća zbog činjenice da se to dešava u patrijarhalnom društvu čija je historija obilježena diskriminacijom žene u javnom životu. U demokratizaciji evroatlantskog svijeta u drugoj polovini 20. vijeka su napušteni i neki od predrasuda i stereotipa o ženama, čime je stvorena mogućnost da žena bude akter i protagonist politike – ne samo da bira vlast, već i da sama obnaša vlast. Intenziviranje doprinosa žene u politici je zavisilo od kulturološke percepcije žene u jednom narodu odnosno naciji: u tradicionalnim razmišljanjima se isticalo da za ženu nije svojstveno odnosno da joj ne pripada politička djelatnost. Ovakav stav je proizilazio iz svijesti o fizičkim obilježjima žene koje je determiniralo vjerovanje o njenoj društvenoj ulozi, s jedne strane. Afirmirajući involuiranje žene u politiku, tvrdi se da je njen psihološki profil prvenstveno refleksija njenih bioloških osobina, što je garancija uspješnosti u politici i drugim vrstama poslova, s druge strane. Biološka odnosno genetska obilježja žena i muškaraca jesu jedna, ali

ne i jedina odrednica kakvo će biti političko vođstvo. Ono zavisi i od psihološkog profila žene ili muškarca kao produkta socijalizacije. Na to ukazuju Nina Pološki Vokić i Ivana Bulat u *Što žene lideri unose u politiku – psihološka i radna obilježja, stil vođenja, interesi i perspektive* referirajući se na Pat Heim i Susan K. Golant: „Osim genetike, na psihološka obilježja muškaraca i žena utječe i odgoj, putem kojeg se tradicionalno kod djevojčica i dječaka razvijaju i potiču različite vrijednosti. Tako se djevojčice odgaja da budu krhke, ovisne, popustljive, osjećajne i da surađuju, dok se dječake odgaja da budu neustrašivi, nezavisni, aktivni, asertivni, agresivni i bez emocija, odnosno, kod dječaka se potiče kontakt s okolnim svijetom i predmetima, a kod djevojčica ovisnost i socijalna komponenta“ (Pološki Vokić i Bulat, 2013:7). Javno obraćanje političarki je bilo indikator pojedinih naučnih studija. Jedna od njih je i ona Gabrijele Kišiček iz 2008. godine koja zaključuje da su „rezultati retoričke analize pokazali su kako postoje razlike između žena i muškaraca u učestalosti korištenja određenih argumenata, ali također retoričkih smicalica i logičkih pogrešaka. Ipak, utvrđeno je da su mnogi retorički elementi karakteristični za politički diskurs, a ne ovise o rodnoj pripadnosti. Spol utječe na uvjerljivost jer govornikov ethos, karakter itekako utječe na to hoće li neke ideje biti prihvaćene... Žene, da bi bile vjerodostojne, morale su, zapravo, obuhvaćati kvalitete koje su tradicionalno pripadale muškarcima“ (Kišiček, 2008:189, 190). Analizom komunikacije političarki, Jane Blakenship i Deborah C. Robson su, pak, zaključile da postoji pet oblika ženskog političkog stila: „Političke tvrdnje temeljene barem djelomično na konkretnom iskustvu, govor koji posebno ističe važnost odnosa među ljudima, govor kojim se izražava da je moć (dobivena politikom) samo način da se nešto promijeni, učinite da se moć podijeli s drugima, holistički pristup politici, te teme koje su smatrane tipično ženskim stavljaju se u prvi plan“ (Pološki Vokić i Bulat, 2013:7). Ali, u suštini je riječ o jednoj vrsti vođstva – ženskom vođstvu za kojeg se u studiji Pološki Vokić i Bulat konstatira da je demokratsko, dok se „muški“ stil vođenja karakterizira kao autokratskim. Istina je da trag u historiji nije ostavio neki ženski autokrata ili diktator, ali to ne znači da u političkom vođstvu žene ne mogu postojati nedemokratske sklonosti. Dakle, političko vođstvo koje su obnašale žene je imalo mnogostruko pozitivne efekte. Između ostalog, ohrabrilo je druge žene na aktivniji politički aktivitet. No, uočava se da u većini država svijeta mali broj žena učestvuje u radu kako zakonodavnih, tako i izvršnih institucija vlasti, uprkos što postoje mehanizmi koji obavezuju da žene do određene razine moraju biti zastupljene u vlasti: „Najnoviji podatci pokazuju da je u prosjeku više žena u parlamentima s duljom demokratskom tradicijom, što se primarno objašnjava dominacijom egalitarnoga shvaćanja rodnih uloga i proporcionalnoga tipa izbornoga sustava u tim zemljama te sekundarnim značajem socioekonomskih pokazatelja. Kod zemalja koje su kraće vrijeme slobodne i imaju kraće demokratsko iskustvo

prosječna proporcija žena je niža, a društveno opredjeljenje za jednakost rodnih uloga u drugom je planu u odnosu na važnost bruto nacionalnoga dohotka; izrazito se bitnim pokazuje i proporcionalni tip izbornoga sustava. Pojedinačni nalazi govore da su podatci vezani uz žene najviši tamo gdje se primjenjuju mehanizmi pozitivne diskriminacije, najčešće kvote, što je češće u manje razvijenim zemljama; u razvijenim sredinama opredjeljenje za kvote često nailazi na nerazumijevanje, odnosno ne znači i njihovu sustavnu primjenu unatoč formalnom pristajanju, pa visoki rezultati izostaju. U tom pogledu skandinavske su zemlje iznimka jer je riječ o visokorazvijenim sredinama s dugogodišnjom primjenom kvota i vrlo visokom participacijom žena u parlamentima“ (Leinert Novosel, 2007:85). Međutim, veća zastupljenost žena na značajnim političkim funkcijama nužno ne znači poboljšanje ukupnog društvenog statusa žena: neutemeljeno je uvjerenje da će političarke primarno zastupati interes ženske populacije. Naprotiv. Moguće je da se političari – muškarci bore za poboljšanje ukupnog života žena. Teorija o rodnom vođstvu se razvijala pod uticajem teoretičara i političara različitih političkih identiteta. Zapravo, i na *ljevici* i na *desnici* je moguće prepoznati prisutnost klasičnih i savremenih oblika vođstva. U nastavku slijedi kontekstualizacija političkog vođstva kod *ljevice* i *desnice*.

Logično je da su vođe, koje su otjelotvorile klasične identitete oba politička pola, dominantno djelovali skladno klasičnim teorijama vođstva. U vođama iz 19. i prve polovine 20. vijeka se prepoznaju i savremeni stilovi vođstva. Tako da nije moguće govoriti o potpuno čistim oblicima vođstva. Ipak, klasičnom *ljevicom* – u većoj mjeri kod komunizma i anarhizma, a u nešto manjoj mjeri kod demokratskog socijalizma i socijaldemokratije – preovladavaju herojsko i harizmatsko vođstvo koje je znantno uvažavalo političke okolnosti – realpolitički diktat. Komunizam i anarhizam su asocijacije na herojsko i harizmatsko vođstvo. Mnoštvo je komunističkih i anarhističkih vođa za koje su sljedbenici vjerovali da je isključivo njihova sposobnost zaslužna za liderstvo. Personifikacija ova dva oblika vođstva su pojedinci iz većine nekadašnjih socijalističkih država. Dakako, najeklatantniji primjeri su dvojica sovjetskih čelnika – Vladimir Iljič Lenjin i Josif Visarionovič Džugašvili Staljin. Oni su dio plejade komunističkih i anarhističkih vođa čija se ličnost sakralizirala u svakodnevničici čime se gradio kult ličnosti i suspendirala demokratija, iako je neposredna demokratija u teorijskoj osnovi bila vrijednost kako komunizma, tako i anarhizma. S druge strane, među reformiranim socijalistima je bilo manje vođa koje se mogu klasificirati kao herojskim i harizmatskim, što ne znači da takvi nisu uopšte postojali. Kao najistaknutija persona među demokratskim socijalistima – Rosa Luxemburg je bila harizmatska političarka. Na to ukazuje i Weber koji za harizmu Luxemburg, ali i Napoleona, Bismarcka, Ferdinand Lassallea, Kurt Eisnera, Karl

Liebknechta i Theodor Roosevelta kaže da „počiva možda u preobraženom smislu, krajnje važnom elementu društvene strukture koji se očituje u nepredvidivim emocijama mase, napose za vrijeme izbora i u drugim uzbudljivim prilikama, komemoracijama, proslavama ili krizama“ (Monod, 2014:33). Nadalje, Willy Brandt, nekadašnji čelnik njemačkih socijaldemokrata i kancelar, Clement Attlee, čelnik britanskih laburista i premijer nedugo poslije Drugog svjetskog rata, i Olof Joachim Palme, bivši čelnik švedskih socijaldemokrata i premijer, se ocjenjuju kao harizmatskim liderima koji su pri tome respektirali i implementirali ideju transakcijskog i transformacijskog vođstva. Transakcijsko i transformacijsko vođstvo kod socijaldemokrata i socijalliberala je uočljivo u kadroviranju na različite političke funkcije i načinu biranja stranačkih organa, a ono je rukovođeno aksiomom jednakosti i slobode svakog čovjeka. Pa su tako Demokrate po prvi put u američkoj historiji kandidovale Afroamerikanca za predsjednika, Barack Obamu; sin migranta pakistanskog porijekla, Sadiq Khan kao laburista je izabran za gradonačelnika prijestonice Ujedinjenog Kraljevstva; manje je poznato da je socijaldemokrata, otvoreno javnosti deklariran kao homoseksualac – Klaus Wowereit bio 13 godina prvi čovjek Berlina; bosanskohercegovačkoj javnosti je poznata socijaldemokratkinja, Aida Hadžialić koja je kao izbjeglica iz Bosne i Hercegovine imenovana za ministricu obrazovanja u Švedskoj.

Zajedničko svim socijalističkim izražajima je imperativ za uključivanjem žene u javni život i unaprijeđenje njenog statusa u društvu, što je doprinijelo stvaranju uslova za teoriju o rodnom vođstvu. Posebno se tu ističe participacija socijalfeminizma koji se snažno razvijao pod uticajem Luxemburg. U primjeni spomenutog imperativa su najviše odmakle socijaldemokratske i socijalliberalne političke stranke u evroatlantskim državama. Nešto svježiji primjeri za prethodno navedeno je odluka Demokrata da Hillary Clinton kandiduju za predsjednicu Sjedinjenih Američkih Država, izbor Andreae Nahles za predsjednicu njemačke Socijaldemokratske partije ili odluka Pedro Sáncheza, španskog premijera, da u svom kabinetu imenuje 11 ministarki. Pored rodnog, te transakcijskog i transformacijskog vođstva, najmanifestniji stilovi vođstva među socijaldemokratskim i socijalliberalnim političkim strankama od trenutka nastanka trećeg puta su kontigencijsko i tehnomenadžersko vođstvo. Zapravo, tehnomenadžerstvo je proizvod trećeg puta. Paradigme tehnomenadžerstva na lijevoj strani političkog pola su Bill Clinton, Tony Blair i Gerhard Schröder koji se „okreću konkretnim potezima koji daju rezultate; ideologiji predmeću ekonomiju; u državnoj vlasti vide faktora integracije, ravnoteže, stabilnosti“ (Šimić, 1999:262). Razlog da se sljedbenici socijaldemokratske doktrine čiji je autor Anthony Giddens smatraju i kontigencijskim vođama je spoznaja o ovoj doktrini kao svojevrsnom teorijskom pokušaju kompromisa ili pomirenja između ideologija *ljevice* i *desnice*, a što je u političkoj praksi impliciralo skoro

beskompromisno realpolitičko ponašanje. Kontigencijsko vođstvo nije svojstveno teorijskom sadržaju ekologizma čiji se protagonisti primarno ponašaju u skladu sa teorijom transakcijskog i transformacijskog vođstva koje se djelimično manifestovalo kod paternalističkog konzervativizma. Stvarno transakcijsko i transformacijsko vođstvo nije bivstvovalo na *desnici* do završetka Drugog svjetskog rata. Politički identiteti *desnice* su do druge polovine 20. vijeka pledirali i prakticirali klasične oblike vođstva.

Naznačeno je da zasluge za teorijsko oblikovanje herojskog vođstva pripadaju britanskom konzervativcu Carlyleu: izvorni ili autoritarni konzervativizam je formirao teoriju herojskog vođstva. U očima autoritarnih konzervativaca je samo neko sa herojskim pedigreeom, neko ko je rođenjem predestiniran da bude na vrhu društvene hijerarhije, mogao rehabilitirati vrijednosti života za koje su vjerovali da su izraz božje volje. Herojsko vođstvo i njemu značajno komplementarno harizmatsko vođstvo su u klasičnom konzervativizmu samolegitimirani pozivanjem na boga: „Vlast ne postoji sama za sebe, već radi ljubavi prema Bogu. To je služba kojoj su ljudi posvećeni. Odatle dolazi bezgranična, užasna snaga vlasti i njen neograničen i užasan teret... (Arent, 1998:254). Ideologije klasičnog konzervativizma – izvorni i paternalistički konzervativizam nisu krajnjom isključivošću implementirale herojsko i harizmatsko vođstvo. Najveća destruktivnost herojstva i harizme je posljedica savremenih konzervativnih ideologija – fašizma i nacizma. Herojstvo i harizma odnosno samovolja fašista i nacista je do krajnosti regulirala svakodnevnicu čovjeka. Zašto je u tome uspjela, razumljivo je iz opisa ličnosti Adolfa Hitlera na koji se referira Arendt: „Ta privlačnost, taj čudni, neodoljivi magnetizam Hitlerov, počivao je, dakako, na fanatičnoj samouverenosti ovog čoveka... na njegovim pseudo-autoritativnim sudovima o svemu pod kapom nebeskom, kao i na činjenici da su njegovi stavovi, bilo da se odnose na štetne posledice pušenja ili na Napoleonovu politiku, uvek mogli da se uklope u nekaku sveobuhvatnu ideologiju“ (Arent, 1998:313). Za Arendt je fascinacija uzrok vjerovanja vulgusa u Hitlera jer su „ljudi uvek skloni da nekoga najpre prihvate za ono za šta se izdaje, tako da šarlatan koji glumi genijalca uvek ima izvesne izglede da mu poveruju. U modernom društvu, sa njegovim karakterističnim nedostatkom kritičkog rasuđivanja, ova je sklonost jača, tako da neko ko ne samo što ima mišljenje nego ga i prezentuje kao čvrsto uverenje, neće tako lako prokokati svoj ugled, ma koliko puta se jasno ispostavilo da je pogrešio. Hitler, koji je vrlo dobro poznavao smušenost savremenog duha, otkrio je da se bespomoćno kolebanje između različitih stavova s jedne strane, i uverenja da su to sve same besmislice s druge, najlakše može izbeći ako se čovek nepokolebljivo prikloni jednom od mnogih trenutno važećih mišljenja“ (Arent, 1998:313). Harizma Hitlera i ostalih fašističkih i nacističkih lidera nije bila dovoljna po sebi da bi oživotvorila, već su tome ključno doprinijele društvene okolnosti – posljedice Prvog svjetskog

rata, borba za kolonije i recesija iz 1929. godine – uslijed kojih su se pojedinci masama samoprezentirali kao nacionalnim herojima, spasiteljima ili mesijama. Akcentira to i Arendt rekavši da Hitler u suprotnom „nikada ne bi prevazišao ulogu salonskog kozera“ (Arent, 1998:313). Da komunistički, fašistički i nacistički lideri jesu bili i kontigencijski lideri, argumentira opažanje Arendt da su „prilagodljivost“ i „odsustvo kontinuiteta“ dva najizraženija obilježja totalističkih režima.

Harizmatskog vođstva – ne pogubnog po ljudske živote, transakcijskog i transformacijskog vođstva, tehnomenadžerskog vođstva i rodnog vođstva nije manjkalo među savremenim evroatlantskim konzervativcima koji su poslije 1945. godine dominantno prihvatili ideologiju nove desnice. Kao što su socijaldemokratski i socijalliberalni lideri iskoristili povjerenje građanstva da ih se pamti kao mirotvorcima i graditeljima ratom razorene Evrope, ista stvar je bila i sa konzervativcima poput Winstona Churchilla, britanskog premijera, Konrada Adenauera, njemačkog kancelara, i Charlesa De Gaullea, francuskog predsjednika. Transakcijsko i transformacijsko vođstvo se kod nove desnice izražava slično kao kod socijaldemokrata i socijalliberala – u kadroviranju i načinu biranja stranačkih organa. Međutim, i nova desnica je dala jednak doprinos razvoju tehnomenadžerskog vođstva kao i treći put. Zato nije iznenađujuće što se danas lideri i političari nove desnice tehnomenadžerski ponašaju. Margaret Thatcher je dakako idealtip konzervativnog tehnomenadžera, ali i primjer rodnog vođstva u savremenoj *desnici*. Za podsjetiti je da dvjema najznačajnijim državama u Evropi i svijetu, Njemačkom i Ujedinjenim Kraljevstvom upravljaju konzervativne političarke – Angela Merkel i Theresa May. U susjedstvu primjer rodnog vođstva su Jadranka Kosor iz Hrvatske demokratske zajednice, koja je postala prvom premijerkom u jednoj od bivših republika socijalističke Jugoslavije, i Ana Brnabić iz Srpske napredne stranke koja je postala predsjednica Vlade Srbije. Sudeći na osnovu političkih identiteta lidera u evropskim državama, dojam je da je *desnica* trenutno sklonija rodnom vođstvu nego *ljevica*. A žena je čelnica i jedne neokonzervativne političke stranke. Riječ je o Marine Le Pen, predsjednici francuskog *Front National* koji je u međuvremenu promijenio ime u *Rassemblement National*. Le Pen i ostale neokonzervativne vođe prvenstveno svojom osobnošću nastoje dobiti povjerenje građanstva. U njihovim političkim razmišljanjima i djelatnoj politici mnogi prepoznaju populizam kao konsekvensije restauracije onih negativnih izražaja herojskog i harizmatskog vođstva. Istovremeno, neokonzervativci su i kontigencijske vođe koje odstupaju od transakcijskog i transformacijskog vođstva. Populizam neokonzervativnih političara u obliku harizmatskog, herojskog i kontigencijskog vođstva je sve prisutniji u evroatlantskim državama.

Ponuditi jednostavna rješenja dopadljiva većini građanstva – simplificirano je objašnjenje populizma čiji akteri nastoje društvo podijeliti na dvije homogenizirane grupe. Na djelu je isključiva diferencija na „mi-narod“ i „oni-politička elita“, podsjeća sociolog Augustin Derado u *Populizam i kriza demokracije*: „Populistička vizija demokracije zanemaruje neizbjegnu napetost između ideologije demokracije – vladavine naroda (od naroda i za narod) i demokratskog funkcioniranja u praksi – moći administracija i političkih elita (koje, izabrane od naroda s različitim interesima, te različite interese predstavljaju u parlamentu, ili bi to barem trebale činiti)“ (Derado, 2014:23). Berto Šalaj, politolog, definira populizam kao političkom ideologijom od koje „ne treba očekivati da će imati istu razinu intelektualne konzistencije i rafiniranosti kao što je to slučaj s, primjerice, liberalizmom ili konzervativizmom... Populizam se može smatrati slabo utemeljenom (thin-centred) ideologijom. Upravo se zato lako može kombinirati s drugim ideologijama“ (Šalaj, 2012:29). On pravi razliku između populizma kao „modela politike“ i „populističkog stila“ formulirajući ga kao „nešto za čime posežu i etablirane političke stranke i lideri, a tipičan je primjer bivši britanski premijer Tony Blair. Akkerman pokazuje da se Blair, pokušavajući steći što širu izbornu podršku građana, često pozivao na narod i interes naroda, nastojeći ih poistovjetiti s interesima Laburističke stranke. Populističkim se stilom koriste, najčešće u predizbornim kampanjama, i političari glavne struje (mainstream). Pritom je ono što ih razlikuje od pravih, radikalnih populista činjenica da ne zagovaraju dualistički, nego pluralistički pogled na politički svijet i procese te da ne dovode u pitanje institucije predstavničke demokracije“ (Šalaj, 2012:29-30). Praveći razliku između mainstream i radikalnog populizma, Derado upravo ovaj prvi prepoznaje također kao politički stil koji ipak može obezvrijediti demokratiju gdje Silvio Berlusconija, nekadašnjeg italijanskog premijera, i Victora Orbána, mađarskog premijera, ističe kao primjerima za to. U radikalnom populizmu vidi ugrozu po predstavničku demokratiju. Međutim, George Packer, američki novinar, u tekstu jednostavnog naziva *Populisti* karakterizira populizam više kao „javnim ponašanjem i retorikom“, a manje kao „ideologijom i skupom stavova“. Uočava i to da je „populizam skon teorijama zavere i apokalipsi – uverenu da je zemlja pred uništenjem za koje je kriva neka grupa zlotvora“. Da je populizam uzrokovan različitim krisama, prvenstveno ekonomskom, Derado argumentira sljedećim podatkom Eurostata: „Tako se u Europskoj uniji 2013. godine oko 120 milijuna ljudi nalazilo u opasnosti od siromaštva ili društvene isključenosti, to jest petina stanovništva EU... Istovremeno, u teškom siromaštvu živjelo je čak 8,8% stanovništva, zastrašujućih 45 milijuna ljudi, dakle oko 11 puta veći broj građana od broja hrvatskih stanovnika ili približno jednak broj ljudi kao cjelokupna populacija Španjolske“ (Derado, 2014:25). Izbjeglički i migrantski val koji je uslijedio na Starom kontinentu je rasplamsao

populističku vatru u posljednjih četiri do pet godina. U uslovima ekonomске, izbjegličke i migrantske krize pojavili su se vođe koji svoj imidž grade kao „kvazimesijanskim spasiteljima“, podcrtava hrvatski sociolog Derado, baš kao što je to uvijek bio slučaj kroz historiju u trenutku teških i opasnih društvenih izazova. U evroatlantskim državama *desni* populistički pokreti, stranke i individue postaju sve značajniji, a u nekim državama obnašaju vlast. *BREXIT* i izbor neokonzervativnog republikanca, Donalda Trumpa, za predsjednika Sjedinjenih Američkih Država u istoj godini – 2016. su bili jasan pokazatelj da je *desni* populizam pronašao svoje mjesto pod suncem. U članku *Konzervativni populizam: zajedno protiv solidarnosti*, Ratislav Dinić da je ključ konzervativnog populizma stav da je „država uzela sve – posao, novac, status, nadu, ali vam je ostavila jednu stvar – pravo da potčinjavate druge... Konzervativni populizam uvijek nastupa iz pozicije žrtve i u ime malog čoveka i njegovih prava, ali istina je da je on najbolji partner merama socijalnog obespravljanja i političkim elitama koje ih sprovode“. Za sociologa, Darija Čepu, odluka građana da Ujedinjeno Kraljevstvo istupi iz Evropske unije je očigledno djelo *desnog* populizma čiji je lider bio i ostao UKIP. *BREXIT*, „kao sljedbenik euroskepticizma koji je dominirao ne samo među dijelom britanske političke elite, nego i gotovo svim čitanijim i gledanijim medijima te dijelom kulturne i društvene elite“ (Čepo, 2017:11), i Trump su bili vjetar u leđa *desnim* populistima na evropskom kontinentu: Slobodarska partija je dio vladajuće koalicije u Austriji, dok osovinu vlasti u Italiji čine Pokret Pet zvijezda i Sjeverna liga. Upravo pomenute političke stranke u Austriji i Italiji, zajedno sa francuskim Nacionalnim frontom, njemačkim Republikancima i svojevremeno Flamanskim blokom, Hans-Georg Betz svrstava u radikalno desne populističke stranke. U međuvremenu svoju političku relevantnost osnažuje Alternativa za Njemačku i Švedske demokrate. Za razliku od *desnog* populizma koji je sve dominantniji, to se ne može reći za *lijevi* populizam. Zapravo, pojam populizam je „u suvremenu politiku i politologiju ušao kao oznaka za lijevi pokret. Naime, pridjev populistički počinje se upotrebljavati krajem 19. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama kao opis načela i djelovanja Narodne stranke...“ (Šalaj, 2012:23). On jeste istovremeno jačao zajedno s *desnim* populizmom, ali ne do te mjere da ugrozi etablirani politički, ekonomski, pravni odnosno ustavni poredak. Na *lijevoj* strani političkog pola se kao populistima identificiraju grčka SYRIZA, španski Podemos, Jean-Luc Mélenchon, kandidat Nepobjedive Francuske za predsjednika Republike ili pokret Occupy. No, *lijevi* populisti, sa izuzetkom SYRIZA-e u Grčkoj, do sada nisu bili u prilici da obnašaju vlast. Ipak, SYRIZA nije implementirala značajan dio obećanja ocijenjenih kao populističkim.

Na spomen populizma se stvaraju negativne asocijacije. Međutim, sadržina populizma nije isključivo negativna. Individue populisti, populistički pokreti i stranke mogu imati

pozitivno dejstvo po demokratiju: svojim populizmom mogu poboljšati demokratiju. Primjećuje to i Šalaj referirajući se na nekoliko teoretičara: „Tako Margaret Canovan... upozorava da se populizam ne bi trebao brzopleti i a priori označavati kao prijetnja demokraciji... To naročito vrijedi za one populističke pokrete koji nastoje politički mobilizirati i uključiti prethodno marginalizirane građane te koji se približavaju idealu sudioničke demokracije... Jačanje populizma treba nas, smatra Canovan, potaknuti da se zapitamo o istinitosti populističkih tvrdnji koje se odnose na teze o pervertiranju demokracije... Meny i Surel... navode kako je pojava i jačanje populizma znak da se praktično funkcioniranje demokracije previše udaljilo od ideal... Alfio Mastropao... navodi da nije slučajno što populizam jača istodobno s jačanjem neoliberalne paradigme u ekonomiji i politici...“ (Šalaj, 41,42). Nadalje, osim što pozitivnost populizma ističe kao upozorenjem o problemima u funkcionalnosti demokratije, Šalaj podsjeća na spomenutu Narodnu stranku u Sjedinjenim Američkim Državama koja je imala pozitivnu društvenu ulogu jer je upozoravala da su se dvije dominantne političke stranke alienirale od građanstva i jer je pozivala da se pomogne ugroženim društvenim kategorijama, prije svega radnicima i seljacima. Dakle, pledirala je na očuvanje vrijednosti Američke revolucije. Pozitivni i negativni populizam odnosno *desni* i *lijevi* populizam, čiji su nosioci najčešće pojedinci obdareni harizmom, ne samo da je ideologija nego i oblik vođstva jer implicira određeni stil ponašanja u svrhu ostvarivanja političkih interesa i ciljeva. Svaki oblik vođstva proizilazi iz ideologija oba politička pola: vođstvo je ideološka konstrukcija. U savremenoj politici evroatlantskog svijeta su najrasprostranjeniji transakcijsko i transformacijsko vođstvo, tehnomenadžersko vođstvo i u nešto manje rodno vođstvo. Političari, političarke, pokreti i stranke istovremeno mogu primjenjivati različite vođstvene stlove. U liberalnim demokratijama akteri politike primjenjuju i harizmatski stil koji je kroz historiju imao kako konstruktivan, tako i destruktivan i dekadentan efekat. Ono nije stvar prošlosti u liberalnim demokratijama, što je mimo očekivanja da će urušavanjem autoritarnih i totalitarnih ideologija u posljednjoj deceniji prošlog vijeka i harizmatsko vođstvo zauvijek nestati. Naprotiv, ono je tu i biva sve prisutnije u liku populizma i populističkog stila. Teorijskim određenjem *ljevice*, *desnice*, političkog vođstva i kontekstualizacijom dva politička pola u isto u savremenoj politici su stvorene uslovi za razumijevanje jednakosti kod *ljevice* i *desnice*. Sljedeće poglavlje problematizira jednakost odnosno nejednakost čime se stvara mogućnost problematizacije još jedne fundamentalne vrijednosti čovječanstva, a to je sloboda. Poglavlje o jednakosti i slobodi će jasno odraziti viđenje dva politička pola o samom načinu egzistencije čovjeka kao takvog.

3. ODNOS LJEVICE I DESNICE PREMA POLITICI EGALITARIZMA

Progres ljudske civilizacije je sa demokratijom i kapitalizmom do sada dosegao najvišu razinu. Mogućnost da svaki građanin odlučuje o stvarima politike i privredivanje čija je osnova privatno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje su čovjeka učinili jednakim i slobodnjim, nego li u feudalizmu i robovlasništvu. Stvarna potpuna materijalna jednakost ljudi proizašla iz njihovih egzistencijalnih potreba, kao cilj socijalizma odnosno komunizma, nije ostvarena ni u društвima koji su se tako nazivali. Neki su razmišljanja da je društvo potpune jednakosti neostvarivo. Ali, ono što je ostvarivo i što se dešava je rastuća globalna ekonomска i socijalna nejednakost. Globalizirani svijet je nevjerojatno bogat, ali bogatstvo se koncentriše u nekolicini svjetske populacije. Prethodnu konstataciju potvrđuje izvještaj *Oxfama* iz jula 2017. godine *Obaveza smanjenja indeksa nejednakosti* u kojem je navedeno: „Mnoge države širom svijeta, bogate i siromašne, imaju značajan porast jaza između najbogatijih i svih ostalih ljudi u društvu u posljednjih 30 godina. Nejednakost ove vrste karakteriše to da osam muškaraca posjeduje bogatstvo jednako bogatstvu 3,5 milijardi ljudi... *Oxfamovo* istraživanje je pokazalo da je od početka ovog vijeka, polovini siromašne populacije u svijetu pripalo jedan posto globalnog bogatstva, dok jedan posto ljudi posjeduje 50 posto od ukupnog bogatstva... Svjetska banka predviđa da će do 2030. godine skoro pola milijarde ljudi u svijetu živjeti u ekstremnom siromaštvu“. Porast ekonomске i socijalne nejednakosti u svijetu u posljednje tri decenije je uzrokovano laissez faire kapitalizmom čija je implementacija upravo počela 80-ih godina prošlog vijeka. Nadalje, Thomas Piketty,

francuski ekonomista iznosi sljedeće podatke: „... udeo onih 10% koji primaju najveći dohodak od rada generalno predstavlja oko 25-30% u ukupnom dohotku od rada, dok je udeo onih 10% koji poseduju najveći dohodak od kapitala uvek veći od 50% u ukupnom bogatstvu, a u nekim društвima do 90%. Možda još upečatljivije, 50% najmanje plaćenih osoba uvek prima nezanemarljiv deo ukupnog dohotka od rada (generalno izmeđу četvrtine i trećine, približno kao 10% najbolje plaćenih), dok 50% najsiromašnijih ne poseduje ništa – ili skoro ništa (uvek manje od 10% ukupnog bogatstva, i generalno manje od 5%, što je deset puta manje od 10% najbogatijih)“ (Piketi, 2015:265-266). Piketty nejednakost u svijetu objašnjava kao rezultatom spajanja dvije komponente: „s jedne strane, nejednakosti dohodaka od rada, i s druge strane nejednakosti dohodaka od kapitala. Što je neravnomernije raspodeljena svaka od ovih komponenti, to je veća ukupna nejednakost“ (Piketi, 2015:264). Koncentracija bogatstva među malim brojem ljudi reaktualizira sljedeću tvrdnjу Karla Marxa i Friedricha Engelsa o konkurenciji između privrednih subjekata: „Konkurenција почиње на интересу, а интерес опет производи monopol; укратко, konkurenција прелази у monopol. На другој страни, не може monopol зауставити бујицу konkurenције, штавише, он сам производи konkurenцију, као што нпр. забрана увоза или високе carine производе konkurenцију krijumčarenja... У интересу је сваког pojedinca да све посједује, али је у интересу cjeline да сваки jednakо посједује. Тако су, dakle, опћи и individualni интерес dijаметрално suprotstavljeni. Protivrječnost je konkurenције: da svaki mora željeti monopol, dok zajednica kao takva monopolom mora gubiti i mora ga, dakle, odstraniti. Штавише, konkurenција već prepostavlja monopol, naime monopol vlasništva... Конкуренција suprotstavlja, dakле, kapital kapitalu, rad radu, zemljoposjed zemljoposjedu, а исто tako сваки од тих елемената suprotstavlja drugima. У борби побјежује jači...“ (Marks i Engels, 1973:22, 23, 31). Usaglasili se ili ne usaglasili sa razmišljanjem njemačkih mislioca, очигledno је да су у okolnostima neoliberalnog kapitalizma nastale megakorporacije чие vlasništvo i djelovanje obuhvataju cijeli svijet: svjetskim trжишtem dominira nekolicina privatnih kompanija uprkos postojanju institucionalnih i drugih mehanizama za spriječavanje monopolia. Dakle, s rastućom koncentracijom bogatstva među nekolicinom se povećava nejednakost u svijetu.

Nejednakost u 21. vijeku je reducirala fundamentalne vrijednosti i prava, uključujući i slobodu. Upitnim je učinila uvjerenje da kapitalizam nužno konvergira sa demokratijom ili da demokratija nužno konvergira sa kapitalizmom. Zapravo, postojali su i postoje državni sistemi u kojima se pokazalo da je kapitalizam funkcionalan sa odsustvom demokratije. Iz bliske proшlosti primjer funkcionalnosti kapitalizma u nedemokratskim društвима су države srednje i južne Amerike u posljednje tri decenije 20. vijeka, kao testni poligon za neoliberalni kapitalizam, dok je živući primjer za to – Kina. Nejednakost navodi na pitanje: Da li je

kapitalizam u zamisli Miltona Friedmana i Friedricha von Hayeka postao prijetnja demokratiji odnosno je li uopšte moguća jednakost i sloboda kada je sve podređeno samo jednom cilju – ostvarivanju profita pod svaku cijenu? Na ovo pitanje je odgovorila i političarka koja je paradigm neoliberalizma: „Britanska premijerka dobro se upoznala s, kako je sama govorila, 'zamjetnim uspjesima čileanske ekonomije' koju je opisivala kao 'radikalni primjer ekonomske reforme iz kojega možemo izvući bezbroj pouka'. Unatoč divljenju prema Pinochetu, kad joj je Hayek prvi put predložio da podržava njegovu politiku šok-terapije, Margaret Thatcher nije se dala uvjeriti. U veljači 1982. godine, premijerka je problem otvoreno iznijela u privatnome pismu svome intelektualnome guruu: 'Sigurna sam da ćete se složiti da su, u Britaniji, s našim demokratskim institucijama i potrebom za višom razinom konsenzusa, neke čileanske mjere u potpunosti neprihvatljive. Našu reformu moramo provesti sukladno našim tradicijama i Ustavu. A taj će proces, povremeno, bar naizgled biti bolno spor'. Bit priče glasi da šok terapija čikaškoga stila nije moguća u demokraciji kakva je u Ujedinjenom Kraljevstvu“ (Klein, 2008:132). Ipak, Thatcher je nedugo postala Čelična dama neoliberalnog kapitalizma koji na Otoku i u ostatku svijeta implicira deetatizaciju. Deetatizacija u ime ekonomske slobode čovjeka znači veću nejednakost čovjeka koju je Klein objasnila sljedećim primjerom: Thatcher je napore usredotočila na državne ili subvencionirane stanove u Britaniji, čemu se Thatcherova protivila s filozofskog stajališta, tvrdeći da država ne smije utjecati na tržište nekretnina. Socijalne stanove nastanjivali su oni koji nisu glasovali za torijevce budući da se to protivilo njihovim osobnim ekonomskim interesima – bila je uvjerenja da bi oni, našavši se na tržištu, svoje interese počeli poistovjećivati s interesima onih bogatijih koji su se protivili preraspodjeli. Posljedično tome, stanovnicima socijalnih stanova ponudila je pravo otkupa po sniženoj cijeni. Tako su oni koji su ih mogli otkupiti postajali vlasnici, dok su se drugi, kreditno nesposobni, suočili s gotovo stopostotnim povišenjem stana. Bila je to strategija podijeli pa vladaj, i urodila je plodom – stanari koji su plaćali najam i dalje su se protivili Thatcherovoj, na ulicama velikih britanskih gradova vidljivo je porastao broj beskućnika, ali su ankete pokazivale da je više od polovice novih vlasnika prešlo na torijevsku stranu“ (Klein, 2008:136). Primjer Klein je jedan u nizu onih koji personificiraju odnos savremene *desnice* prema jednakosti u djelatnoj politici. Upravo u naredna dva potpoglavlja će se problematizirati odnos *desnice* i *ljevice* prema politici egalitarizma, ne samo u smislu na koji način je potrebno distribuirati materijalno bogatstvo, već i u smislu jednakog tretmana države prema individuama i postojanja jednakih šansi za svakog pojedinca: jednakost odnosno nejednakost se ne manifestuje samo u načinu raspodjele bogatstva, već i kroz odnose u vulgusu i kroz odnos države prema vulgusu. Zapravo, riječ je o pravnoj jednakosti – koja „predstavlja princip po kome su svi građani ili

svi ljudi uopšte jednaki pred zakonom, tj. za koje su svi pravni propisi, zaštita i kazne podjednako važeći bez obzira na porijeklo, položaj i bogatstvo“ (Tubić, 1974:167) – i političkoj jednakosti – koja „označava da su svi, položaji funkcije, zvanja i počasti podjednako pristupačni svim članovima društva s obzirom na lične sposobnosti i vrline pojedinaca, a nezavisno od porijekla, položaja i bogatstva“ (Tubić, 1974:167). Adam Swift, pak, zapaža: „... prihvatanje da svi građani imaju ista prava na brigu i poštovanje može, prema nekim, u razumnoj meri da utiče na način raspodele dobara – uključujući i neke prihvatljive vrste nejednakosti – ali osnovno ili temeljno načelo nije jednakost kao ideal raspodele. Temeljno načelo jeste da ljudi jedni druge – a otuda i država njih – tretiraju kao jednakе. Oni koji smatraju da se jednakost prvenstveno odnosi na raspodelu dobara često su izloženi kritici da ne shvataju jednakosti u društvenim odnosima. Ono što oni koji se zalažu za jednakost zanemaruju (ili bi trebalo to da čine) u vezi s tim nije činjenica da ljudi imaju nejednake količine nečeg materijalnog, već da su odnosi među njima hijerarhijski, uređeni kao odnosi nadređenih i podređenih. Neravnopravni društveni odnosi vode ugnjetavanju – marginalizaciji, eksploataciji, isključivanju, dominaciji – koje, po pravilu, dovodi do nejednakosti u raspodeli dobara. No, osnovni problem su ugnjetavanje i nejednakosti u društvenim odnosima“ (Swift, 2008:112-113). Uzročnik nejednakih političkih i pravnih odnosa je ekomska i socijalna nejednakost koja je rastuća u neoliberalnom društvu. Stav da je ekomska i socijalna jednakost uslov za pravnu i političku jednakost je stav *ljevice*.

Razlog problematizacije jednakosti odnosno nejednakosti su konsekvensije neoliberalizma. Jedna je neoliberalni antagonizam prema socijalnoj empatiji kao uzročnika nejednakosti, što ima mnoge negativne posljedice, i druga je robotizacija i digitalizacija proizvodnog procesa koja dovodi u pitanje brojna radna mjesta u mnogim djelatnostima. Robotizacija i digitalizacija ne samo proizvodnog procesa, već i čovjekove svakodnevnice ili četvrta industrijska revolucija primorava na razmišljanje kako će čovjek sebi osigurati dohodak za egzistenciju, ako je intencija informatizacija sadašnjice i budućnosti. Paninformatizacija proizvodnje je posljedica „rapidnog tehnološkog razvoja koji je snizio cijenu industrijskih robota... Nije iznenadujuće da se primjena robota dramatično povećala, naročito od 2010. godine kada se udio industrijskih robota na svjetskom tržištu povećao za više od 50 posto i do 2015. godine dosegao brojku od 1,6 miliona“ – navedeno je u izvještaju Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju pod nazivom *Industrijski roboti i inkluzivni razvoj*. Za prepostaviti je da je broj industrijskih robota danas mnogo veći. S jedne strane postoji bojazan da će s četvrtom industrijskom revolucijom porasti nejednakost zbog nestajanja mnogih zanimanja, a s druge strane se uvjerava da će ona doprinijeti nastanku zanimanja odnosno radnih mjesta koja do sada nisu postojala. Pa zbog spomenute bojazni, s

ligeve strane političkog pola se mogu čuti zahtjevi za obaveznim dohotkom kao rješenje za iščezavanje radnih mjesta. O tome će, između ostalog, biti riječi u narednom potpoglavlju.

3. ODNOS LJEVICE I DESNICE PREMA POLITICI EGALITARIZMA

Progres ljudske civilizacije je sa demokratijom i kapitalizmom do sada dosegao najvišu razinu. Mogućnost da svaki građanin odlučuje o stvarima politike i privređivanje čija je osnova privatno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje su čovjeka učinili jednakijim i slobodnijim, nego li u feudalizmu i robovlasništvu. Stvarna potpuna materijalna jednakost ljudi proizašla iz njihovih egzistencijalnih potreba, kao cilj socijalizma odnosno komunizma, nije ostvarena ni u društвima koji su se tako nazivali. Neki su razmišljanja da je društvo potpune jednakosti neostvarivo. Ali, ono što je ostvarivo i što se dešava je rastuća globalna ekonomска i socijalna nejednakost. Globalizirani svijet je nevjerojatno bogat, ali bogatstvo se koncentriše u nekolicini svjetske populacije. Prethodnu konstataciju potvrđuje izvještaj *Oxfama* iz jula 2017. godine *Obaveza smanjenja indeksa nejednakosti* u kojem je navedeno: „Mnoge države širom svijeta, bogate i siromašne, imaju značajan porast jaza između najbogatijih i svih ostalih ljudi u društvu u posljednjih 30 godina. Nejednakost ove vrste karakteriše to da osam muškaraca posjeduje bogatstvo jednako bogatstvu 3,5 milijardi ljudi... *Oxfamovo* istraživanje je pokazalo da je od početka ovog vijeka, polovini siromašne populacije u svijetu pripalo jedan posto globalnog bogatstva, dok jedan posto ljudi posjeduje 50 posto od ukupnog bogatstva... Svjetska banka predviđa da će do 2030. godine skoro pola milijarde ljudi u svijetu živjeti u ekstremnom siromaštvu“. Porast ekonomске i socijalne nejednakosti u svijetu u posljednje tri decenije je uzrokovano laissez faire kapitalizmom čija je implementacija upravo počela 80-ih godina prošlog vijeka. Nadalje, Thomas Piketty, francuski ekonomista iznosi sljedeće podatke: „... ideo onih 10% koji primaju najveći dohodak od rada generalno predstavlja oko 25-30% u ukupnom dohotku od rada, dok je ideo onih 10% koji poseduju najveći dohodak od kapitala uvek veći od 50% u ukupnom bogatstvu, a u nekim društвima do 90%. Možda još upečatljivije, 50% najmanje plaćenih osoba uvek prima nezanemarljiv deo ukupnog dohotka od rada (generalno između četvrtine i trećine, približno kao 10% najbolje plaćenih), dok 50% naјsiromašnijih ne poseduje ništa – ili skoro ništa (uvek manje od 10% ukupnog bogatstva, i generalno manje od 5%, što je deset puta manje od 10% najbogatijih“ (Piketi, 2015:265-266). Piketty nejednakost u svijetu objašnjava kao rezultatom spajanja dvije komponente: „s jedne strane, nejednakosti dohodaka od rada, i s druge strane nejednakosti dohodaka od kapitala. Što je neravnomernije raspodeljena svaka od ovih komponenti, to je veća ukupna nejednakost“ (Piketi, 2015:264). Koncentracija bogatstva među malim brojem ljudi reaktualizira sljedeću tvrdnju Karla Marxa i Friedricha Engelsa o konkurenciji između privrednih subjekata: „Konkurenca počiva na interesu, a interes opet proizvodi monopol; ukratko, konkurenca prelazi u monopol. Na drugoj strani, ne može monopol zaustaviti bujicu konkurenциje, štaviše, on sam proizvodi konkureniju, kao što npr.

zabrana uvoza ili visoke carine proizvode konkurenčiju krijućarenja... U interesu je svakog pojedinca da sve posjeduje, ali je u interesu cjeline da svaki jednako posjeduje. Tako su, dakle, opći i individualni interes dijametralno suprotstavljeni. Protivrječnost je konkurenčije: da svaki mora željeti monopol, dok zajednica kao takva monopolom mora gubiti i mora ga, dakle, odstraniti. Štaviše, konkurenčija već prepostavlja monopol, naime monopol vlasništva... Konkurenčija suprotstavlja, dakle, kapital kapitalu, rad radu, zemljoposjed zemljoposjedu, a isto tako svaki od tih elemenata suprotstavlja drugima. U borbi pobjeđuje jači...“ (Marks i Engels, 1973:22, 23, 31). Usaglasili se ili ne usaglasili sa razmišljanjem njemačkih mislioca, očigledno je da su u okolnostima neoliberalnog kapitalizma nastale megakorporacije čije vlasništvo i djelovanje obuhvataju cijeli svijet: svjetskim tržistem dominira nekolicina privatnih kompanija uprkos postojanju institucionalnih i drugih mehanizama za spriječavanje monopola. Dakle, s rastućom koncentracijom bogatstva među nekolicinom se povećava nejednakost u svijetu.

Nejednakost u 21. vijeku je reducirala fundamentalne vrijednosti i prava, uključujući i slobodu. Upitnim je učinila uvjerenje da kapitalizam nužno konvergira sa demokratijom ili da demokratija nužno konvergira sa kapitalizmom. Zapravo, postojali su i postoje državni sistemi u kojima se pokazalo da je kapitalizam funkcionalan sa odsustvom demokratije. Iz bliske prošlosti primjer funkcionalnosti kapitalizma u nedemokratskim društvima su države srednje i južne Amerike u posljednje tri decenije 20. vijeka, kao testni poligon za neoliberalni kapitalizam, dok je živući primjer za to – Kina. Nejednakost navodi na pitanje: Da li je kapitalizam u zamisli Miltona Friedmana i Friedricha von Hayeka postao prijetnja demokratiji odnosno je li uopšte moguća jednakost i sloboda kada je sve podređeno samo jednom cilju – ostvarivanju profita pod svaku cijenu? Na ovo pitanje je odgovorila i političarka koja je paradigma neoliberalizma: „Britanska premijerka dobro se upoznala s, kako je sama govorila, 'zamjetnim uspjesima čileanske ekonomije' koju je opisivala kao 'radikalni primjer ekonomske reforme iz kojega možemo izvući bezbroj pouka'. Unatoč divljenju prema Pinochetu, kad joj je Hayek prvi put predložio da podržava njegovu politiku šok-terapije, Margaret Thatcher nije se dala uvjeriti. U veljači 1982. godine, premijerka je problem otvoreno iznijela u privatnome pismu svome intelektualnome guruu: 'Sigurna sam da ćete se složiti da su, u Britaniji, s našim demokratskim institucijama i potrebom za višom razinom konsenzusa, neke čileanske mjere u potpunosti neprihvatljive. Našu reformu moramo provesti sukladno našim tradicijama i Ustavu. A taj će proces, povremeno, bar naizgled biti bolno spor'. Bit priče glasi da šok terapija čikaškoga stila nije moguća u demokraciji kakva je u Ujedinjenom Kraljevstvu“ (Klein, 2008:132). Ipak, Thatcher je nedugo postala Čelična dama

neoliberalnog kapitalizma koji na Otoku i u ostaku svijeta implicira deetatizaciju. Deetatizacija u ime ekonomske slobode čovjeka znači veću nejednakost čovjeka koju je Klein objasnila sljedećim primjerom: Thatcher je napore usredotočila na državne ili subvencionirane stanove u Britaniji, čemu se Thatcherova protivila s filozofskog stajališta, tvrdeći da država ne smije utjecati na tržište nekretnina. Socijalne stanove nastanjivali su oni koji nisu glasovali za torijevce budući da se to protivilo njihovim osobnim ekonomskim interesima – bila je uvjerenja da bi oni, našavši se na tržištu, svoje interese počeli poistovjećivati s interesima onih bogatijih koji su se protivili preraspodjeli. Posljedično tome, stanovnicima socijalnih stanova ponudila je pravo otkupa po sniženoj cijeni. Tako su oni koji su ih mogli otkupiti postajali vlasnici, dok su se drugi, kreditno nesposobni, suočili s gotovo stopostotnim povišenjem stana. Bila je to strategija podijeli pa vladaj, i urodila je plodom – stanari koji su plaćali najam i dalje su se protivili Thatcherovoj, na ulicama velikih britanskih gradova vidljivo je porastao broj beskućnika, ali su ankete pokazivale da je više od polovice novih vlasnika prešlo na torijevsku stranu“ (Klein, 2008:136). Primjer Klein je jedan u nizu onih koji personificiraju odnos savremene *desnice* prema jednakosti u djelatnoj politici. Upravo u naredna dva potpoglavlja će se problematizirati odnos *desnice* i *ljevice* prema politici egalitarizma, ne samo u smislu na koji način je potrebno distribuirati materijalno bogatstvo, već i u smislu jednakog tretmana države prema individuama i postojanja jednakih šansi za svakog pojedinca: jednakost odnosno nejednakost se ne manifestuje samo u načinu raspodjele bogatstva, već i kroz odnose u vulgusu i kroz odnos države prema vulgusu. Zapravo, riječ je o pravnoj jednakosti – koja „predstavlja princip po kome su svi građani ili svi ljudi uopšte jednak pred zakonom, tj. za koje su svi pravni propisi, zaštita i kazne podjednako važeći bez obzira na porijeklo, položaj i bogatstvo“ (Tubić, 1974:167) – i političkoj jednakosti – koja „označava da su svi, položaji funkcije, zvanja i počasti podjednako pristupačni svim članovima društva s obzirom na lične sposobnosti i vrline pojedinaca, a nezavisno od porijekla, položaja i bogatstva“ (Tubić, 1974:167). Adam Swift, pak, zapaža: „... prihvatanje da svi građani imaju ista prava na brigu i poštovanje može, prema nekim, u razumnoj meri da utiče na način raspodele dobara – uključujući i neke prihvatljive vrste nejednakosti – ali osnovno ili temeljno načelo nije jednakost kao ideal raspodele. Temeljno načelo jeste da ljudi jedni druge – a otuda i država njih – tretiraju kao jednake. Oni koji smatraju da se jednakost prvenstveno odnosi na raspodelu dobara često su izloženi kritici da ne shvataju jednakosti u društvenim odnosima. Ono što oni koji se zalažu za jednakost zanemaruju (ili bi trebalo to da čine) u vezi s tim nije činjenica da ljudi imaju nejednake količine nečeg materijalnog, već da su odnosi među njima hijerarhijski, uređeni kao odnosi nadređenih i podređenih. Neravnopravni društveni odnosi vode ugnjetavanju –

marginalizaciji, eksploataciji, isključivanju, dominaciji – koje, po pravilu, dovodi do nejednakosti u raspodeli dobara. No, osnovni problem su ugnjetavanje i nejednakosti u društvenim odnosima“ (Swift, 2008:112-113). Uzročnik nejednakih političkih i pravnih odnosa je ekomska i socijalna nejednakost koja je rastuća u neoliberalnom društvu. Stav da je ekomska i socijalna jednakost uslov za pravnu i političku jednakost je stav *ljevice*.

Razlog problematizacije jednakosti odnosno nejednakosti su konsekvencije neoliberalizma. Jedna je neoliberalni antagonizam prema socijalnoj empatiji kao uzročnika nejednakosti, što ima mnoge negativne posljedice, i druga je robotizacija i digitalizacija proizvodnog procesa koja dovodi u pitanje brojna radna mjesta u mnogim djelatnostima. Robotizacija i digitalizacija ne samo proizvodnog procesa, već i čovjekove svakodnevnice ili četvrta industrijska revolucija primorava na razmišljanje kako će čovjek sebi osigurati dohodak za egzistenciju, ako je intencija informatizacija sadašnjice i budućnosti. Paninformatizacija proizvodnje je posljedica „rapidnog tehnološkog razvoja koji je snizio cijenu industrijskih robota... Nije iznenađujuće da se primjena robota dramatično povećala, naročito od 2010. godine kada se udio industrijskih robota na svjetskom tržištu povećao za više od 50 posto i do 2015. godine dosegao brojku od 1,6 miliona“ – navedeno je u izvještaju Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju pod nazivom *Industrijski roboti i inkluzivni razvoj*. Za prepostaviti je da je broj industrijskih robota danas mnogo veći. S jedne strane postoji bojazan da će s četvrtom industrijskom revolucijom porasti nejednakost zbog nestajanja mnogih zanimanja, a s druge strane se uvjerava da će ona doprinijeti nastanku zanimanja odnosno radnih mjesta koja do sada nisu postojala. Pa zbog spomenute bojazni, s *ligeve* strane političkog pola se mogu čuti zahtjevi za obaveznim dohotkom kao rješenje za iščezavanje radnih mjesta. O tome će, između ostalog, biti riječi u narednom potpoglavlju.

3.1. Ideja jednakosti unutar socijalističkog svjetonazora

U eksplanaciji *ljevice* je jasno akcentirano i valja to ovdje ponoviti: egalitarizam je fundamentalna vrijednost *ljevice* koja determinira njenu kritiku sadašnjeg stanja i viziju društva. Diferentno tumačenje jednakosti unutar *ljevice* je jedan od ključnih razloga za raskol unutar nje same na revolucionarnu i reformsku, ali i razlog divergencije na *ljevicu i desnicu*. Za podsjetiti je i to da je za *ljevicu* jednakost uslov za slobodu ili da bez jednakosti nije moguća sloboda. Norberto Bobbio „najčešće primjenjuje onaj kriterij za razlikovanje desnice i *ligeve* koji se zasniva na različitosti stava što ga ljudi koji žive u društvu zauzimaju u odnosu na ideal jednakosti, što zajedno s idealima slobode i mira spada među krajnje ciljeve

kojima se stremi i za koje su se ljudi spremni boriti“ (Bobbio, 1998:91). Dakle, razlike u percepciji toga koliko ljudi mogu i trebaju biti jednaki je uzrok ideoloških podjela. Nadalje, italijanski politički mislioc jednakost karakterizira kao relativnim, a ne apsolutnim pojmom koji podrazumijeva tri kriterija. Jedan su subjekti među kojima treba podijeliti dobra, drugi su dobra ili obaveze koje treba podijeliti i treći su kriteriji na osnovu kojih treba vršiti raspodjelu (Bobbio, 1998:92). Mnoštvo je kriterija za lokaciju odnosno alokaciju dobara, dok njihovo potpuno odsustvo Bobbio naziva egalitarizmom koji implicira „svima jednakom“. Dakle, on pravi distinkciju između jednakosti i „egalitarističkog“, te konstatira: „... kad se veli da je ljevica egalitarna a desnica neegalitarna, onda to uopće ne znači da onaj tko hoće biti ljevičar mora proklamirati princip prema kojemu svi moraju u svemu biti jednakim neovisno od bilo kojega diskriminirajućega kriterija, budući da bi to bila ne tek utopistička vizija – koja, valja priznati, više nagnje ljevcima nego desnicama ili možda isključivo nagnje ljevcima – već, još gore, puka izjava o namjerama, kojoj se, kako se čini, ne može pridati nekakav razuman smisao. Drugim riječima, tvrdnja da je ljevica egalitarna ne znači da je ona i egalitaristička“ (Bobbio, 1998:95). Prethodno navedeno je izraz stava da se *ljevicom* u savremenoj politici ne mogu okvalificirati samo akteri koji plediraju na ono što Bobbio nominuje kao „egalitarističko“ tj. na potpunu materijalnu jednakost individua. Predstoji elaboracija jednakosti onakvom kakvom je zahtjeva izvorna ili revolucionarna *ljevica*.

Socijalizam odnosno komunizam podrazumijeva jednakost izraženu u sintagmi: svakome u skladu sa potrebama. Za revolucionarnu *ljevicu* jednakost je uslovljena egzistencijalnim potrebama čovjeka. Jednakost ove vrste je za revolucionarne *ljevičare* ostvariva u komunizmu u kojem odumire država: država je sredstvo vladajuće klase za eksploataciju koja produkuje nejednakost. Uslov za jednakost u socijalističkom odnosno u komunističkom društvu, Tubić je deskribirao na sljedeći način: „... socijalistički zahtjev za ukidanjem privatne svojine i uspostavljanjem društvene svojine, istovremeno s borbotom za oslobođenje radničke klase od svakog iskorištavanja, prepostavlja takvo društvo u kome načela ljudske jednakosti stoje na višem stepenu od pravne jednakosti. Socijalizam u tom smislu znači zajednicu radnih ljudi u kojoj ne postaje bogate klase. Sredstva za proizvodnju stoje na raspolaganju svim proizvođačima, čime se stvaraju jednakne mogućnosti da svaki proizvođač, svaki član društva razvija svoje sposobnosti i da, prema uloženoj količini i kakvoći svoga rada, dobija odgovarajuća sredstva za život i razvitak. Pa i onda kad društvo bude dovoljno bogato da može zadovoljiti ljudske potrebe, prepostavlju se razlike u sposobnostima, znanju i talentu, što podrazumijeva i razlike u karakteru tih potreba. Treba istaći da ni neki savremeni socijalistički zahtjevi za jednakostu nisu daleko od vulgarnog poimanja ovog pitanja: 'Kako svi imamo jednakе stomake, treba jednakom i da dobijemo' – što

je svakako gruba simplifikacija marksističkog pojma jednakosti. Ova vrsta socijalizma zahtjeva, u stvari, društvo jednakih siromaha, a susreće se još u najstarija vremena“ (Tubić, 1974:168-169). Socijalisti odnosno komunisti akcentiraju nužnost društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju ili radničko samoupravljanje za dokidanje eksploracije nad radnicima čime bi se stvorili uslovi za jednakost prema sposobnostima i potrebama. Iščezavanjem ili nestankom države, kao načinom za legitimaciju i legalizaciju eksploracije radnika, odnosno utemeljenjem komunističkog društva će se ostvariti egalitarizam u zamisli Marxa, Engelsa i njihovih sljedbenika. Ističući socijalizam kao prelaznu fazu ka komunizmu u kojem je kolektivizirano vlasništvo nad sredstvima proizvodnje, zagovornici besklasnog društva odbacuju ideju demokratske države jer predstavlja „kao i svaka država, organizovanu, sistematsku primenu nasilja nad ljudima“ (Lenjin, 1979:89). Dakle, za njih demokratska država nije država jednakosti. Pored komunista, saglasni s idejom da se kolektivnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju realizira ekomska, socijalna i politička jednakost su demokratski socijalisti, anarhisti i socijalfeministi. Egalitarizam koji primarno respektira čovjekove potrebe, Bobbio je definirao kao „najradikalnijom formulacijom jednakosti“ koja je „zajednička crta idealnih utopijskih gradova¹⁰, kao što je stravična nejednakost znak opomene u obrnutim utopijama ili 'antiutopijama'. Egalističke su i prve utopije, ona Thomasa Morea, prema kojoj će 'sve dok ono/vlasništvo/ opstaje, najveći i najbolji dio čovječanstva pritiskati tjeskoban i neizbjeglan ogrtač siromaštva i nesreće...“ (Bobbio, 1998:96). Da primjena egalitarizma nije bila u skladu sa teorijskom konstrukcijom lenjinizma i marksizma, pokazuje i sljedeći opis Leona Trostkog stanja u sovjetskoj državi: „Socijalni odnosi prema tome nisu socijalistički... Prijelaz tvornica u vlasništvo države

¹⁰ Socijalističke države – okarakterisane kao neuspješnim pokušajem ostvarivanja utopijske ideologije – ne postoje skoro tri decenije. No, uspjevaju egzistirati male zajednice čiji ethos života u mnogo čemu korespondira sa idejom socijalizma odnosno komunizma. Jedna takva zajednica su kibuci koji čine četiri posto izraelskog stanovništva živeći u grupama od dvije stotine do sedam stotina stanovnika (Kukić, 2004:160). Osnovna vrijednost kibuca je egalitarnost koja se prvenstveno ispoljava kroz to da se „materijalna dobra nalaze u vlasništvu svih njih. Stvari za osobne potrebe, dakle odjeća, obuća i slično, dobijaju članovi kibuca prema svojim potrebama. Plaća kao izvori moguće nejednakosti uopće ne postoje. Sve važne odluke donosi zajedničko tijelo koje čine svi odrasli članovi kibuca“ (Kukić, 2004:160). U međuvremenu u zapadnoevropskim gradovima 21. vijeka nastaju zajednice slične kibucima tj. zasnovane na egalitarizmu, neposrednoj demokratiji i autonomnosti. U medijskim izvještajima, paradigma jedne takve zajednice je kvart glavnog grada Danske – Christiania ili kako su ga njegovi stanovnici nazvali – Slobodni grad Christiania. Ova četvrt Kopenhagena koja se prostire na 34 hektara zemljišta i u kojoj živi više od osam stotina ljudi je 1971. godine iz vojne zone transformirana u „autonomnu teritoriju“ koju je proglašio Jacob Ludvigsen, navodi se u članku *N1* televizije *Ovo je Kristijanija – utopijsko naselje u Danskoj*. Mjesto koje su nekada nasljevali beskućnici, u kojem se izražavao bunt protiv danskih vlasti je sada prostor u kojem je cilj „kreirati samoupravljačku jedinicu, gde je svaki individualac odgovoran za dobrobit cele zajednice. Naše društvo biće samoodrživo, i kao takvo, naša težnja će biti ka našem uverenju da se psihološka i fizička beda mogu izbjeći“ – riječi su Ludvigse na. Autonomnost Christianije se ogleda, između ostalog, u neposrednom načinu donošenja odluka koje se tiču života u zajednici, nepostojanju radnog vremena, otvorenosti za ljude bez obzira na njihov etnički, nacionalni ili rasni identitet, slobodnom uživanju pojedinih narkotika, slobodom u izražavanju seksualne orientacije, zabrani upotrebe motornih vozila, niskim cijenama roba i usluga, te proizvodnji organske hrane. Christianija nije usamljena jer zajednice ovog tipa postaju učestale i u drugim dijelovima Evrope.

promijenilo je samo pravnu situaciju radnika. On zapravo radi za nadnicu kao i prije. 'Upravljanje industrijom je postalo krajnje birokratsko. Radnici su izgubili sav utjecaj upravljanja tvornicama. Radeći na akord, živeći u dubokoj neimaštini, lišeni slobode da se premještaju, podnoseći u samoj tvornici užasan policijski režim, radnik bi se teško mogao osjećati slobodnim radnikom. Funtcioner je za njega šef, država gospodar. Slobodni rad je inkompatibilan s postojanjem birokratske države" (Vranicki, 1975:57). Brojne devijacije i patologije uzrokovane činjenjem u ime jednakosti i slobode u nominalno socijalističkim društvima su za konsekvencu imale svojevrsnu praktičnu verifikaciju stava da egalitarizam determiniran potrebama nije moguć u realnosti tj. „da su oni koji razmišljaju zdravim razumom bezbroj puta u toku povijesti ustanovali da su ludi egalitaristi, zastupnici učenja koja su teorijski toliko strašna koliko su (srećom) praktički neostvariva“ (Bobbio, 1998:97). Ne samo da je u savremenoj politici dominantno odbačeno uvjerenje o potpunom materijalnom egalitarizmu, već postoji sljedeće razmišljanje: „Premda je istina da su ljudima potrebni hrana, odeća, sklonište i tako dalje, očito da im nije potreban jednak udeo u njima. Najurgentniji slučajevi socijalne pravde odnose se na opravdanost zadovoljenja sasvim različitih potreba“ (Beri, 2007:207-208). Identičan stav kao Norman Barry imaju i reformirani *ljevičari* – socijaldemokrate, socijalliberali, trećeputaši i eklogisti.

Napuštanje aksioma jednakosti uslovljene životnim potrebama i sposobnostima čovjeka od strane reformirane *ljevice* je uzrokovano opažanjem kojeg ističe i Bobbio. Opažanje se odnosi na postojanje prirodnih nejednakosti: „Postoje prirodne nejednakosti i, premda se neke od njih dadu ispraviti, najveći je njihov dio neuklonjiv. Postoje i društvene nejednakosti, ako se neke od njih daju ispraviti, pa čak i ukloniti, mnoge se, posebice one za koje su odgovorni sami pojedinci, dadu tek potiskivati. Iako valja priznati da je teško razabratiti ona djelovanja za koja odgovornost snosi pojedinac, kao što je to poznato svakom sucu pozvanom da izrekne pravorijek o krivnji ili nevinosti nekog pojedinca, ipak se mora pretpostaviti različitost statusa neke prirodne i statusa neke društvene nejednakosti, ovisne o rođenju u ovoj, a ne u onoj obitelji, u ovom, a ne u onom dijelu svijeta, a status takvih nejednakosti razlikuje se od statusa onih koji ovise o različitosti sposobnosti, postavljenih ciljeva i truda uložena u svrhu dosezanja tih ciljeva. A različitost statusa ne može biti bez utjecaja na pristup javne vlasti jednima i drugima“ (Bobbio, 1998:97-98). Za podsjetiti je i na činjenicu da su urođene ili stečene u toku života zdravstvene poteškoće izraz prirodne nejednakosti. Ove i druge prirodne nejednakosti mogu sputati pojedinca da ostvari svoja prava i slobode, pa i ono pravo na rad kao conditio sine qua non za egzistenciju. Reformirana *ljevica* je pri stavu da se intervencijom ili politikama države trebaju reducirati kako prirodne, tako i društvene nejednakosti u cilju da svaki građanin ima dostojanstven život: nužno je

doprinijeti jednakosti onih čija nejednakost nije stvar njihove volje jer time država jednakо tretira svakog pojedinca. Zapravo, reformirana *ljevica* pledira na državni intervencionizam u cilju da se primarno redistribucijom materijalnog bogatstva stvore jednake mogućnosti za svaku individuu, naročito onu koja je ugrožena po bilo kojoj osnovi. Jednakost šansi kao jednak tretman države prema svakom pojedincu, Bobbio objašnjava sljedećim riječima: „Jedna od najčuvenijih stečevina, premda se ona danas počinje osporavati, plod socijalističkih pokreta koji su se bar sve dosad identificirali s ljevicom, u našim krajevima puno jedno stoljeće, jest priznavanje socijalnih prava pored prava na slobodu. Radi se o novim pravima koja su se u ustavima počela pojavljivati neposredno nakon Drugog svjetskog rata, a također su utvrđena i u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima i u drugim dokumentima što su slijedili. Razlog postojanja socijalnih prava kao što su pravo na izobrazbu, pravo na rad, pravo na zdravlje, jest egalitarian razlog. Sva tri prava smjeraju smanjivanju nejednakosti između onih koji imaju i onih koji nemaju ili pak tome da se jednom sve većem broju individua omoguće uvjeti za smanjivanje njihove nejednakosti u odnosu na one koji su rođenjem ili društvenim stanjem u boljem položaju“ (Bobbio, 1998:104). Barry upravo zdravstvene poteškoće ili kako sam kaže „onesposobljenost“ vidi kao „najbolji primer pristupa socijalnog pomoći; jer oni koji, zbog onesposobljenosti, nisu u stanju da u potpunosti učestvuju u građanskom društvu dobijaju naknadu za svoj neizbežno nepovoljan položaj. Socijalna pomoć koju dobijaju ne sprečava ih samo od zapadanja u neimaštinu, nego je dovoljna da ih stavi u položaj koji je približan položaju koji bi uživali da nisu onesposobljeni“ (Beri, 2007:306). Postojanje socijalnih prava, reformirani *ljevičari* postavljaju kao uslovom za slobodu čovjeka ubjedeni da potpuna materijalna jednakost nije moguća. Dakle, za njih je egalitarnija i pravednija lokacija i alokacija bogatstva izraz jednakog tretmana svakog građanina od strane države.

Jednakost šansi u obliku na koji pledira reformirana *ljevica*, posebno socijaldemokratija, u klasifikaciji Adama Swifta se naziva „radikalna verzija“ jednakosti šansi. Pored radikalne, Swift identificira „minimalnu i uobičajnu“ jednakost šansi. Sve tri verzije je eksplinirao ovako: „Kakva je, dakle, suština onog što nazivam 'minimalnim' poimanjem jednakih mogućnosti? To jednostavno znači da nečija pripadnost određenoj rasi, polu ili religiji ne bi trebalo da utiče na njegove ili njene šanse da dobije zaposlenje, dobro obrazovanje i tome slično. Tu vrstu nastojanja da se suprotstavljamo predrasudama i diskriminaciji imamo na umu kada govorimo o zakonima koji treba da obezbede jednakе šanse i da regulišu politiku upisa u škole ili zapošljavanja... Značajni su stručnost, potencijal, konkretno znanje... Oni koji podržavaju 'konvencionalno' shvatanje jednakih mogućnosti smatraju da one zahtevaju više od toga da nečija stručnost – a ne predrasude drugih – određuje da li će ta osoba dobiti posao ili obrazovanje za koje je konkursala. Značajno je i da

svi imaju jednake šanse da steknu takvu stručnost. Izgledi za ostvarivanje željenih stvari u životu trebalo bi da zasvise od sposobnosti i truda, a ne od društvenog položaja. Činjenica da siromašnijih pedeset procenata domaćinstava daju samo sedam odsto univerzitetskih studenata govori da Velika Britanija ne pruža svojoj deci jednake mogućnosti u tom smislu... Uzimanje konvencionalnih jednakih šansi ozbiljno može zahtevati i preduzimanje radikalnih mera... Društveni položaj na više načina utiče na izglede u životu. Taj uticaj nije moguće potpuno odstraniti, niti se to može postići samo jakim ograničavanjem uticaja roditelja, a gotovo sigurno ne ukidanjem institucije porodice. To pokazuje da oni koji tvrde da veruju u jednakе šasne te druge vrste obično samo misle da to čine. Oni mogu iskreno želeti da uklone neke od mehanizama koji doprinose da različito društveno poreklo dece utiče na njihove izglede u životu... To podrazumeva ravnomerniju raspoređenost jednakih šansi. Ipak, ne i potpuno ravnomernu... Mnogi ljudi govore da žele 'jednake mogućnosti', a u stvari – kada se sve uzme u obzir – žele samo manje nejednake mogućnosti" (Swift, 2008:119,120,121). „Minimalna, uobičajna i radikalna“ verzija jednakosti šansi koje je istakao Swift je osnova razlikovanja ideologija reformirane *ljevice*, ali i razlikovanja između *ljevice* i *desnice* u savremenoj politici. Sigurno je da *desnica* 21. vijeka nije pobornik egalitarizma šansi kojeg zastupaju socijaldemokrate. Jednakost šansi u percepciji reformirane *ljevice* implicira bivstvovanje regulatorne države, razvojne države, socijalne države, države blagostanja ili socijaldemokratske države¹¹.

¹¹ Većina država Starog kontinenta se prepoznaje kao regulatornim, razvojnim, socijalnim, državama blagostanja ili socijaldemokratskim državama. Dakako da su države evropskog sjevera – Danska, Norveška, Švedska, Finska i Island paradigmе socijalnih država. Njihovi socijalni sistemi se ističu kao primjer mogućnosti konsenzusa između tržišne ekonomije i socijalne empatije, što je Einar Gerharsen, norveški premijer, objasnio ovako: „Onaj koji je zdrav mora pomoći bolesnome i nesposobnome, onaj koji radi, pomoći će nezaposlenome, onaj koji je u aktivnoj dobi pomoći će starome koji više ne može raditi“ (Krtalić, 2004:55). Prema dugogodišnjem predsjedniku norveške vlade je moralno obavezujuće da postoji institucionalna pomoć onima kojima je potrebna. Nordijske države su uspjeli odoliti ekonomskim krizama u savremenoj historiji i održati efikasnim svoje socijalne sisteme. Razlog za to jeste i „u njihovom povijesnom razvitku, tradiciji i kulturi. Sustavi socijalne zaštite u nordijskim zemljama obuhvaćaju mnogobrojne programe pomoći i usluge obiteljima i djeci, nezaposlenima, usluge zdravstvene zaštite, usluge bolesnima, starima i invalidima, obiteljske i ostale mirovine, kvalitetne programe stambene politike i ostale socijalne potpore. Socijalnoj je politici u tim zemljama dan veoma veliki značaj, pri čemu je posebna pozornost usmjerena na rad, na smanjenje siromaštva i na, jačanje zajedništva, a određene su mjere poduzete na području mirovina, pomoći mladim ljudima i problemu dugoročne nezaposlenosti. Izdaci za socijalno osiguranje i socijalnu zaštitu utječu na razinu bogatstva i na njegovu distribuciju. Jedan od osnovnih učinaka socijalne zaštite jest realokacija sredstava (dohotka) između pojedinaca, pa otuda velik utjecaj na razinu siromaštva i nejednakosti.“ (Krtalić, 2004:55). Sudeći prema podacima Eurostata, ekonomska kriza iz 2008. godine je doprinijela povećanju finansijskih izdvajanja za socijalni sistem u svim državama na sjeveru Europe, osim u Švedskoj. Podaci evropske statističke institucije pokazuju da među pet spomenutih država, najviše za socijalne usluge iz svojeg bruto društvenog proizvoda izdvaja Danska, a najmanje Island. Međutim, u evropskom vrhu potrošnje za socijalni sistem u vremenskom periodu od 2005. do 2015. godine je Francuska, a na dnu je Turska. Pa je tako Republika u toku 2015. godine izdvojila 33,9 posto bruto društvenog proizvoda za održavanje socijalnog sistema, a Turska 12 posto. Povećanje potrošnje na socijalni sistem u pojedinim evropskim državama u godinama posljednje ekonomske recesije je iznenadjuće koliko i nije iznenadujuće. Naime, uprkos upornom insistiranju međunarodnih finansijskih institucija na minimaliziranju potrošnje na socijalnu protekciju, vlasti pojedinih država su odlučile da zbrinjavaju značajan broj ljudi koji su ostajali bez zaposlenja. Međutim, veliki rashodi za socijalni sistem nisu garancija njegove efikasnosti. Očituje se

Regulatornu državu, razvojnu državu, socijalnu državu, državu blagostanja i socijaldemokratsku državu je tematizirao i Esad Zgodić. On podsjeća da se „izraz regulatorna država upotrebljava i u kontekstu objašnjavanja onoga što se u teorijama politike i savremene države naziva doba post-washingtonskog konsenzusa“ (Zgodić, 2015:35) koji podrazumijeva odbacivanje ideje od strane Svjetske banke o „minimalnoj državi“: Svjetska banka je ponovo akceptirala ideju o poželjnosti državnog aktiviteta kako bi se ostvario ekonomski razvoj i smanjila globalna nejednakost. Država ne samo da ima regulatornu, nego i redistributivnu i stabilizacijsku ulogu u ekonomskoj i socijalnoj sferi. Razvojnu državu definira kao konceptom koji zastupa „gledište da se razvojna strategija neke zemlje treba utemeljiti na osviještenoj državnoj regulatornoj politici, a ne na politici koja se pasivno ili kontemplativno odnosi prema sili, spontanitetu, stihijnosti ili nepredvidljivostima slobodnog tržišta. No, koncept razvojne države ne svodi se, ma koliko ih smatrao relevantnim, na preokupaciju pragmatičnim i dnevnim interesima privatnog sektora pa je, otuda, po svojoj sadržini i ambicijama, vidjećemo to, širi ili sveobuhvatniji u odnosu na konceptualne odrednice i političke aspiracije neoliberalne regulatorne države. Otuda i H. J. Chang smatra da je uloga države u razvojnoj državi, razumljivo znatno veća nego u regulatornoj državi... (Zgodić, 2015:37). Opaža Zgodić da država blagostanja jeste garancija ekonomске i socijalne sigurnosti, s jedne strane, ali i da takva država funkcioniše u interesu kapitala, s druge strane: „Unutar ovoga stajališta tvrdi se da država blagostanja sa svojim intervencionističkim praksama jeste integralni element dvostrukih historijskih procesa: i procesa otvaranja društva prema moćima tržišta i kapitalizma i, na drugoj strani, prema samoodbrani društva“ (Zgodić, 2015:64). Samoodbrana se odnosi na razorni uticaj tendencija ka potpunoj privatizaciji i komercijalizaciji. Socijalna država nije isto što i *Welfare* država, podcrtava Zgodić. Sjedinjene Američke Države i Australiju prepoznaje *Welfare* države, ali ne i kao „socijalne države samim tim što socijalna politika nema ustavno utemeljenje“ (Zgodić, 2015:71). Formulirajući socijalnu državu, referira se između ostalog i na Zorana Stojiljkovića koji naglašava da socijalna država predstavlja „političku rezultantu formiranog bazičnog socijalnog konsenzusa o brizi i odgovornosti za osnovnu sigurnost i dobrobit članova zajednice, odnosno za garantovanje određenog kataloga njihovih ekonomskih i socijalnih prava. Ključni stav i opredeljenje je da su ova prava i socijalna sigurnost naprosto toliko

to i na primjeru Bosne i Hercegovine – kao zemlje koja je iz socijalističke epohe djelimično zadržala tradiciju socijalne države – u kojoj se ne respektiraju načela socijalne države, a ključno je načelo pravednosti. Sandra Krtalić u svojoj studiji *Kakva će biti nordijska socijalna država u 21. stoljeću?* navodi projekciju da će u evropskim državama u kojima je uslov penzionisanja minimalno 60 godina starosti prosječna potrošnja do 2020. iznositi 29,4 posto bruto društvenog proizvoda s mogućnosti da poraste na 32 posto do 2030. godine. No, u onim državama gdje je uslov minimalno 67 godina starosti, onda bi taj postotak za dvije godine mogao iznositi 27,4 odnosno 26,7 posto do 2030. godine.

važni, da se ne bi smeli prepustiti aktima dobročinstva i individualne i kolektivne solidarnosti, odnosno društvenoj (samo)regulaciji, već moraju bar delom ući u zonu brige i odgovornosti države i vlade“ (Zgodić, 2015:72). Prema Lazaru i Stoyku, evropske socijalne države imaju četiri stuba: „negativno iskustvo iz Drugog svjetskog rata i velike međuratne ekonomske krize iz koje su proizašli za svijet pogubni totalitarizmi; snažna privrženost ideji nacionalne i društvene solidarnosti, odnosno visoka razina socijalnih prava kao dijela korpusa ljudskih prava; politički konsenzus o državnom intervencionizmu radi suzbijanja krize te socijalna sigurnost za sve temeljem građanskog statusa (social citizenship); oslanjanje na punu uposlenost i model čvrste konjugalne obitelji, u pravilu s jednim hraniteljem“ (Visinski, 2004:265-266). Kao najznačajniju atribuciju socijaldemokratske države, Zgodić navodi pomjeranje od negativnog shvatanja ka pozitivnom shvatanju države: u socijaldemokratskoj percepciji država nije neizbjegno zlo, već instrumentarij za jednakost i slobodu. To je država „dobrobiti i država koja radi na unapređenju javnog dobra“ (Zgodić, 2015: 88). U percepciji Andrewa Heywooda, socijaldemokratska država „ne samo da uspostavlja uslove za život u redu već je i aktivni učesnik koji posebno doprinosi ispravljanju nejednakosti i nepravdi tržišne ekonomije. Ona se zato ne posvećuje toliko stvaranju bogatstva, koliko njegovoj jednakoj, odnosno pravednoj raspodeli. U praksi, to se svodi na pokušaj da se eliminiše siromaštvo i smanji društvena nejednakost. Stoga su kejnjizam i društveno blagostanje dva nerazdvojna obeležja socijaldemokratske države“ (Hejvud, 2004:190). Uz naznačene razlike između navedenih tipova država proizašli iz ethosa ideologija reformirane *ljevice*, zajedničko im je da su u ulozi smanjivanja prirodne i društvene nejednakosti. Uporedo s tim, stvaraju uslove za povećanje obima materijalnog bogatstva potrebnog državi da finansira javne usluge za građanstvo, tako da je država jednakih mogućnosti realizira kroz ravnomerniju distribuciju bogatstva. Niz je instrumentarija kojim navedeni tipovi država osiguravaju ekonomski i socijalni dignitet većini stanovništva, a jedan od najznačajnijih je progresivno oporezivanje koji je „odigralo centralnu ulogu u smanjenju nejednakosti tokom poslednjeg veka... (Piketi, 2015:531). Ovaj instrumentarij je prije svega svojstven socijalnoj i socijaldemokratskoj državi na čije inovacije sukladne okolnostima 21. vijeka poziva i Piketty.

Francuski ekonomista zahtjeva osavremenjivanje socijalne države kako bi se smanjile nejednakosti, a način da se to i desi uočava upravo u politici progresivnog oporezivanja. Podcrtava da je suština oporezivanja da „građani mogu suvereno i demokratski da odluče koliko svojih sredstava žele da posvete zajedničkim ciljevima: obrazovanju, zdravstvu, penzijama, nejednakostima, zaposlenju, održivom razvoju...“ (Piketi, 2015:532) i podsjeća na diferenciju između proporcionalnog, progresivnog i regresivnog oporezivanja: „Za porez se

kaže da je proporcionalan kada je njegova stopa ista za sve (koristi se i termin flat tax – "ravan" porez, prim. prev.). Porez je progresivan kada je njegova stopa viša za jedne u odnosu na druge (one čiji je dohodak veći, ili je kapital veći, ili je potrošnja veća). Porez takođe može da bude regresivan – kada se njegova stopa smanjuje za bogatije, bilo zbog toga što ga delimično uspevaju izbeći (legalno, poreskom optimizacijom, ili nelegalno, utajom), bilo zbog toga što zakon nameće regresivnu stopu, poput čuvenog poll tax, koji je koštao Margaret Tačer mesta premijerke 1990. godine“ (Piketi, 2015:533). Swift nominuje progresivno oporezivanje kao „redistributivnim oporezivanjem“ opservirajući ga sljedećim riječima: „Zašto se smatra da redistributivno oporezivanje uvećava ukupni ospec stvarne slobode? Jedan odgovor bi mogao da bude ako, recimo, od neke veoma bogate osobe uzmememo 10.000 funti i dvadesetorici siromašnih damo po 500 funti, to bi značilo da je broj ljudi koji su slobodni da čine ono što do tada nisu bili slobodni da čine efektivno povećan (za devetnaest). U ovom slučaju, ideja da preraspodela stvara veću stvarnu slobodu uslovljena je shvatanjem da ona doprinosi unapređenju stanja većeg broja ljudi, u smislu stvarne slobode. Druga ideja, koja vodi u istom pravcu, odnosi se na to da država može trošiti novac dobijen oporezivanjem dobara koja će neposredno biti na raspolaganju brojnim – možda i svim – građanima. Ostavljanje 10.000 funti toj bogatoj osobi kojoj pripadaju može njoj dati slobodu da čini ono što bez njih ne bi mogla da čini, ali trošenjem tog novca na skup televizor ili u zdravstvene svrhe mogu se otvoriti nove mogućnosti (i otuda stvoriti stvarna sloboda) za mnoge druge. Drugi odgovor bi mogao biti da uzimanje 500 funti od bogate osobe i davanje celokupne te sume jednoj siromašnoj osobi predstavlja značajno uvećanje stvarne slobode, jer tih neznatnih 500 funti znači više siromašnom nego bogatom. Ovde nije reč o ideji da veći broj ljudi ima veću stvarnu slobodu, već da novac doprinosi opadajućim marginalnim koristima od stvarne slobode“ (Swift, 2008:89-90). Progresivno oporezivanje podrazumijeva diferenciranu stopu oporezivanja bogatstva ljudi i dobara na tržištu: porezna stopa je determinirana bogatstvom individue i ne oporezuju se istom stopom egzistencijalne potrebštine i luksuz. Luksuz je Pikettyja je podstakao da spomene sljedeći prijedlog: „Treba takođe pomenuti da je zanimljivi predlog Nikolasa Kaldora o progresivnom porezu na potrošnju (u stvari na luksuzni životni standard) direktno inspirisan njegovom željom da se zahteva više od besposlenih naslednika, koje je Kaldor sumnjičio da izbegavaju progresivni porez na nasledstvo i dohodak (posebno putem poverilačkih fondova), za razliku od univerzitetskih profesora (poput njega) koji su plaćali porez na dohodak do poslednjeg novčića“ (Piketi, 2015:549). Zagovara ovaj ekonomista i progresivno oporezivanje kapitala koji bi bio na svjetskoj razini znatno transparentniji, a kako bi se umanjila nejednakost i efikasno regulisala globalna koncentracija bogatstva. Za ublažavanje negativnih dejstava savremenog kapitalizma u pojedinim zemljama

se primjenjuje socijalno poduzetništvo kojem „priliku predstavlja svaka potreba ili problem koji nije prikladno zadovoljen. U odnosu prema tradicionalnom poduzetništvu važna je primarnost socijalne misije. Zato koncept socijalnih inovacija stoji na granici područja i nerijetko se koristi kao sličan socijalnom poduzetništvu. Socijalne inovacije su nova inovativna rješenja koja su učinkovitija, djelotvornija, održivija od postojećih u pokušaju djelovanja na rješavanju socijalnih potreba ili problema, ali istodobno stvaraju nove društvene odnose ili vrijednosti“ (Baturina, 2013:126). Socijalnim poduzetništvom se nastoje zbrinuti ugrožene kategorije stanovništva pružajući im mogućnost radnog angažmana ili pružanjem njima potrebnih usluga koje ne mogu sebi priuštiti. To je razlog što su socijalna preduzeća „vođena dvostrukom linijom sagledavanja uspjeha, virtualnom mješavinom finansijskih i poslovnih povrata“ (Baturina, 2013:127). Ali, socijalno poduzetništvo nije jedini mogući način suprotstavljanju koncentraciji bogatstva tj. ekonomskom i socijalnom raslojavanju stanovništva u kojem značajno participira robotizacija i automatizacija proizvodnje. Svakodnevne hipertehnološke inovacije su proizvodnju učinile efikasnijom čineći mnoštvo radnih mjeseta upitnim u bliskoj budućnosti: roboti u proizvodnji su jednako ili čak više učinkovitiji nego radnici, zbog čega je njihova egzistencija krajnje neizvjesna. Syjesni opasnosti koje donosi četvrta industrijska revolucija, kako se još naziva robotizacija, automatizacija, digitalizacija i informatizacija stvarnosti 21. vijeka, *lijevi* politički i društveni akteri sve učestalije zahtjevaju omogućavanje univerzalnog osnovnog prihoda. Ovo je još jedan instrument socijalne države proizašao iz okolnosti savremenosti o kojem će biti riječi u nastavku.

Zagovornici ideje o univerzalnom osnovnom prihodu bivaju glasniji ukazujući na zabrinjavajuće rezultate istraživanja o uticaju četvrte industrijske revolucije na rad i radnike. Jedna od njih je i studija Međunarodne organizacije rada iz 2018. *Uticaj tehnologije na kvalitet i kvantitet poslova* u kojoj su sadržane sljedeće prognoze: „Prema Svjetskoj banci, manje od 20 posto poslova će u potpunosti nestati... Nedavna studija McKinsey Global Institute je pokazala... da će do 2030. godine od 60 posto zanimanja, barem njih jedna trećina biti automatizovana... 15 posto od punog radnog vremena će biti zamijenjeno automatizacijom. Pored toga, između 3 i 14 posto globalne radne snage će morati tražiti zaposlenje u drugim djelatnostima“. U nastavku studije se kao najveći izazov ističe sposobnost radnika da se prilagode novoj vrsti poslova nastalih uslijed četvrte industrijske revolucije. Da uslijed četvrte industrijske revolucije istovremeno nestaju postojeća i nastaju do sada nepoznata zanimanja pokazuje podatak pomenute studije Međunarodne organizacije rada da je „u Francuskoj u 15 godina postojanja Interneta nestalo 500.000 poslova, ali da je istovremeno stvoreno 1.2 miliona novih poslova“. Dakle, kao afirmativni argument o

robotizaciji, automatizaciji, digitalizaciji i informatizaciji se navodi i to da je efekat četvrte industrijske revolucije identičan efektu prve industrijske revolucije: nestaju postojeća i nastaju nova radna mjesta. Optimistične naracije o posljednjoj industrijskoj revoluciji za neke nisu dovoljno ubjedljive, naročito ne za one koji strahuju da će tehnološki razvoj neminovno i trajno mnoštvu ljudi uskratiti zaposlenje u bliskoj i daljoj budućnosti. Među njima su i *ljevičari* koji otuda zagovaraju univerzalni osnovni prihod kao socijalnu mjeru sigurne egzistencije čovjeka. Yanis Varoufakis, bivši ministar finansija u Grčkoj i profesor na Ekonomskom fakultetu u Atini, u tekstu *Univerzalno pravo na prihod od kapitala* podsjeća da je ideja o „bezuslovnom osnovnom prihodu, nastala prije nekoliko decenija, neizbjegno uznenemirila kako poslodavce, tako i sindikate, ekonomiste i političare. Međutim, ova ideja je ponovo zaživjela dobijajući impresivnu podršku radikalne ljevice, pokreta zelenih, pa čak i libertanske desnice. Razlog za to je sveprisutnost mašina koje prvi put od industrijalizacije prijete da unište više poslova nego što ih tehnološke inovacije mogu stvoriti“. Da ideja o univerzalnom osnovnom prihodu ima dugu tradiciju opaža i Lucas Franciscus Michaël Groot, profesor na Ekonomskom fakultetu u Utrehtu: „Ideja o univerzalnom osnovnom prihodu je stara barem 150 godina. Dvije najranije poznate formulacije ove ideje su inspirisane Charlesom Fourierom, plodotvornim francuskim utopijskim socijalistom. 1848. godine kada je Karl Marx završavao s pisanjem *Komunističkog manifesta*... Joseph Charlier je publicirao djelo *Rješenje za socijalni problem* u kojem je zagovarao stav da svaki građanin mora posjedovati jednak dio nacionalnog teritorija. Naredne godine. John Stuart Mill je izdao djelo *Principi političke ekonomije*, koje sadrže simpatije prema idejama Fouriera,... nedvosmisleno predlažući univerzalni osnovni prihod“ (Groot, 2004:13). Holandski profesor ekonomije, univerzalni osnovni prihod objašnjava kao „prihod koji plaća vlada, u jedinstvenom iznosu i jednakom vremenskom intervalu, svakom članu društva... bez obzira da li je on bogat ili siromašan, da li živi sam ili, pak, živi sa nekim, da li je zaposlen ili nije zaposlen. U mnogim verzijama – pa tako i u mojoj – prihod je garantovan... za sve stalno naseljene stanovnike jedne države. Prihod je nazvan osnovnim iz razloga što osoba zasigurno može računati na materijalno zbrinjavanje dovoljno za dostojan život“ (Groot, 2004:12-13). Međutim, u *ljevičarskoj* perspektivi univerzalan osnovni prihod mora biti namijenjen socijalno ugroženom stanovništvu – siromašnima, nezaposlenima i zaposlenima čiji prihodi ne mogu zadovoljiti osnovne životne potrebe. Ključno je pitanje kako finansirati univerzalni osnovni prihod kao mjeru savremene socijalne države. Odgovor nudi i Varoufakis: „Ideja da neko naporno radi i plaća porez na dohodak, dok neko živi spokojno ne radeći ništa je neodrživa. Ako se univerzalni osnovni prihod smatra legitimnim, onda se on ne može finansirati na način da Jill plaća Jacku porez. Zato ga ne treba finansirati od oporezivanja, već od prihoda kapitala...“

Jednostavna politika je da se ozakoni zahtjev da se procenat od kapitala prenese u zajednički kapitalni depozit kojim će se finansirati univerzalni osnovni prihod¹². Prijedlog nekadašnjeg ministra finansija Grčke i sadašnjeg univerzitetskog profesora je komplementaran navedenom prijedlogu francuskog ekonomiste Pikettyja. Implicitira da vlast – pored postojećih mjera oporezivanja – dodatno od materijalno najimućnijih distribuira njihovo bogatstvo prema destruiranoj i deklasiranoj populaciji među kojima bio trebao biti i prekarijat kao „klasa u nastajanju, a ne klasa po sebi u marksističkom smislu riječi“ (Standing, 2011:7). Guy Standing identificira prekarijat kao „novu opasnu klasu“ koja se „nalazi uz bok armiji nezaposlenih i zanemarenih socijalnih grupa... To su ljudi koji imaju minimalno povjerenje prema kapitalu ili državi... Nemaju dodirnih tačaka ni sa proleterijatom kojem su omogućena pojedina prava... Imaju status „uskraćenih za prava“ (Standing, 2011:8). Za britanskog autora je prekarijat produkt neoliberalizma koji je na masovnim prvomajskim protestima 2000. godine širom Evrope potraživao i univerzalni osnovni prihod. Na osnovu prethodno rečenog je vidljivo da je skoro četiri decenije globalne neoliberalizacije – karakteristične po koncentraciji bogatstva i opštoj tehnologizaciji proizvodnje koja prijeti opstanku mnoštvu radnih mesta – reaktueliziralo jednu i po deceniju staru ideju *ljevice*, ideju o univerzalnom osnovnom prihodu¹² kao doprinosu osnaživanja socijalne države u kojoj postoji institucionalna društvena solidarnost. Elaborirana ideja je eksplicitna potvrda razmišljanja Pikettyja i drugih da se socijalna država mora odgovoriti na izazove 21. vijeka.

Za reformiranu *ljevicu* raspodjela bogatstva shodno principu socijalne pravde predstavlja praktičnu implementaciju jednakosti šanse koju je Swift okarakterizirao kao „radikalnim“ oblikom jednakosti šansi. Intencija socijaldemokrata, socijalliberala, ekologista i trećeputaša je da se ublaže prirodne i društvene nejednakosti u cilju da što veći broj ljudi

¹² Postojeći ekonomski i socijalni problemi u evroatlantskim državama su potaknuli na rasprave o univerzalnom osnovnom prihodu. Finska je jedna od država koja je ovu socijalnu mjeru implementirala kao jednogodišnju probnu politiku. Nezaposleni Finci, blizu njih 2.000 je mjesečno dobijalo novčanu naknadu od 650 eura. Britanski *Guardian* u članku *Benefit ili teret? Gradovi koji pokušavaju primjenjivati univerzalni osnovni prihod* izvještava o gradovima i regijama u svijetu koji univerzalni osnovni prihod primjenjuju kao probnim ili eksperimentalnim projektom. Među njima su Ontario, Barcelona, Stockton u Californiji i kineska provincija Macau. U Ontariju blizu hiljadu ljudi mjesečno prima do 17.000 kanadskih dolara. Vlasti Barcelone su za također hiljadu stanovnika najsiromašnijeg dijela grada, Besosa, obezbijedile mjesečnu naknadu od stotinu do 1.676 eura. Za stotinu najsiromašnijih porodica Stocktona se uplaćuje 500 američkih dolara, dok u Macauu 9.000 stanovnika dobija pomoć od 840 funti. *Guardian* u članku donosi i isповijest onih koji primaju univerzalni osnovni prihod, a jedan od njih je stanovnik Ontarija koji je izgubio jednu nogu i koji ima mentalnih poteškoća. On dobija 1.900 kanadskih dolara i u razgovoru za britanski medij je istaknuo da je njegovo opšte zdravstvne strane poboljšano jer može priuštiti bolju ishranu i higijenske proizvode, što je prije bilo znatno teže, te dodaje: „Univerzalni osnovni prihod mi je omogućio da živim slobodnije i da imam dignitet sa malo novca, ali dovoljnog za ono esencijalno u životu“. Akcentira *Guardian* da su ideju o univerzalnom obaveznom prihodu podržali biznismeni poput Elona Muska, osnivača i vlasnika *Tesla*, Marka Zuckerberga, osnivača i vlasnika *Facebooka*, političari Jeremy Corbyn i Bernie Sanders, te dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju, Angus Deaton.

ostvari pravo na rad, dom, liječenje, školovanje, penzionisanje¹³ i druge oblike socijalne protekcije. Imajući na umu spomenutu intenciju, Bobbio slikovito konstatira: „Artificijalizam ljevice ne popušta čak ni pred očiglednim prirodnim nejednakostima: dovoljno je uzeti u obzir oslobađanje luđaka iz umobolnica. Pored maćehe prirode postoji i očuh društvo. No, ljevica je općenito sklona tvrdnji da je čovjek u stanju ispraviti i jedno i drugo“ (Bobbio, 1998:100). Princip jednakost u šansama se ne ogleda u izostanku činjenja političke vlasti, već u njenom djelovanju kako bi se realizirao taj princip čija misija se ne okončava samo u smanjivanju siromaštva za kojeg je Milton Friedman kazao da „uživa kada je ono ublaženo; ali podjednako uživam kad ja ili neko drugi plati za njegovo ublažavanje... svi možemo... biti voljni da doprinesemo olakšanju pod uslovom da su svi drugi voljni. Možemo biti nespremni da doprinesemo istim iznosom bez takvog jemstva“ (Beri, 2007:309). Naime, funkcija intervencionističke ili kejnzijske države je realizacija vertikalne socijalne promocije u kapitalističkom društvu: pružiti svakoj individui mogućnost mobilnost iz jedne u drugu klasu. Jednakost mogućnosti je aksiom i konzervativnih ideologija, ali u manifestacijama koje Swift označava kao „minimalnom i uobičajnom“. To podrazumijeva i drugačiji oblik državnog aktiviteta primarno predestiniran kapitalističkim ethosom. Egalitarizam u zamisli *desnice* je tema sljedećeg potpoglavlja.

3.2. Politika egalitarizma u percepciji konzervativizma

Egalitarizam i izvorni konzervativizam, nastao nedugo poslije građanskih revolucija u evropskim zemljama, su u antagonizirajućem odnosu. Izvorni konzervativizam je bio kontrarevolucionarni izričaj plemstva s ciljem reincarnacije feudalizma kao strogo hijerarhijskog društva. Feudalistička hijerarhija je nalagala političku, ekonomsku i socijalnu nejednakost manifestiranu u bivstvovanju vladajućeg, prilagođenog staleža i podaničkog staleža. Ubjedjenje o staleškom statusu kao posljedici božanske volje je doprinijelo

¹³ Barry u penzijama prepoznaje najveći problem države blagostanja. Za britanskog političkog filozofa je ovaj problem posljedica „opadanja nataliteta i unapređenjem u medicini kojima je ljudima omogućeno da žive mnogo duže“ (Beri, 2007:75). Dovodeći u korelaciju vrijeme, penzije i štednju, opaža da „ljudi s visokim vremenskim preferencijama ne brinu mnogo o svom penzionisanju i više vole da sada potroše nego da štede. Oni s niskim vremenskim preferencijama veoma cene budućnost i, prema tome, imajuće ušteđevinu (mada, naravno, količina koju će uštedeti takođe zavisi od kamatne stope). Kako starimo, svi težimo da snizimo svoje vremenske preferencije. Ali u nacionalizovanim penzijskim programima problemi nastaju oko međugeneracijske nepravde, do koje dolazi zbog toga što ponekad jedna generacija mora da plati penzijske troškove prethodne“ (Beri, 2007:75-76). Osim Barryja, na ugroženost penzionisanja zasnovanog na međugeneracijskoj solidarnosti uslijed starosne strukture stanovništva, upozoravaju i mnogi drugi. Kao soluciju za ovaj problem vlasti sve većeg broja evroatlantskih država uočavaju podizanju minimalne starosne dobi za penzionisanje koje seže i do 67 godina, što nailazi na izrazito negodovanje radnika. Postojeće i buduće poteškoće u penzionisanju je i razlog pledoaja za komercijalizaciju penzijskog sistema prema primjeru Sjedinjenih Američkih Država. Podrazumijeva to da se pored javnih penzijskih fondova formiraju i privatni ili da se javni penzijski fondovi učine prošlošću i da postoje samo oni privatnog karaktera.

odbacivanju mogućnosti socijalne promocije odnosno mobilnosti kroz feudalnu hijerarhiju. Urušeni viševjekovni poredak krajem 19. i početkom 20. vijeka je „model najuočljiviji upravo u pristupu jednakosti, izjednačavanju i uniformnosti, odsutnosti razlikovanja, masovnom karakteru koje u društvo može unijeti jednakost koja uzima maha... Feudalizam je prenošenje u politiku teologije lanca bića. Nejednakost funkcija, uloga i moći podjednako je važna društvenom poretku kao cjelini kao i obitelji“ (Nisbet, 2003:70). Feudalizam je učinio da konzervativizam afirmira nejednakost kao funkcionalnom, produktivnom, prirodnom, bogom datom. Konzervativcima je glavno načelo feudalizma – „poštivanje obaveza proisteklih iz posjedovanja imovine – bit dobre vladavine“ (Nisbet, 2003:81). Moderna epoha je učinila da većina konzervativaca napusti uvjerenje o nužnosti i poželjnosti krute nejednakosti. U trenutku kada se to desilo je nastao paternalistički konzervativizam čiji su sljedbenici primarno akceptirali pravnu i političku jednakost koju građanstvo prakticira u republikama ili parlamentarnim monarhijama demokratskim izborom svoje vlasti. Paternalistički konzervativci su otišli korak dalje djelimično prihvativši ekonomsku i socijalnu jednakost u smislu „važnosti vertikalnih kao i horizontalnih kanala kretanja pojedinaca u kreativnom i produktivnom društvu“ (Nisbet, 2003:71). Dakle, aksilogija konzervativizma čiji su rodonačelnici Edmund Burke i Benjamin Disraeli je jednakost šansi koja zahtjeva državni aktivitet do određene mjere. Recepција jednakosti šansi kod paternalističkih konzervativaca je proizašla, između ostalog, iz konfesionalnog ethosa koji moralno obavezuje na solidarnost. Tradicionalni konzervativizam i savremeni konzervativizam su ostali pri stavu da su „društvena diferencijacija, hijerarhija i funkcionalni, a ne mehanički konsenzus od životne važnosti i za slobodu i za poredak. To je bit konzervativne filozofije slobode i jednakosti“ (Nisbet, 2003:70). Konzervativizam je proturječan jer pred pojedinca postavlja moralni odnosno božanski imperativ da pomogne pojedincu čiju nejednakost objašnjavaju kao božanskom voljom. Ova proturječnost nameće sljedeće pitanje: da li je pomoć ugroženom pojedincu rad za ili protiv božanske volje? Za Michaela Novaka ne postoji dilema. U djelu *Kapitalizam i socijalizam: teološka pitanja* daje odgovor na prethodno pitanje: „Znam da je pitanje jednakosti nešto čime su religiozni ljudi opterećeni. Kao jevrej, vrlo ču jasno reći da jednakost nikada nije bila jevrejska stvar. Biti bogat čovjek je u redu, biti siromašan čovjek je u redu, sve dok su pristojna ljudska bića. Ne volim jednakost. Ne volim jednakost u sportu, umjetnosti ili ekonomiji. Uopšte ne volim jednakost na ovom svijetu“ (De Muth i Cristol, 1995:186). Dilema o egalitarizmu nije postokala ni kod dvije konzervativne totalitarne ideologije – fašizma i nacizma koje se u teorijama humanističkih i društvenih nauka navode kao političkim identitetim kojima je neupitna nejednakost aksiom.

Ako su socijalisti i komunisti pledirali na što izrazitiji ekonomski, pravni i politički egalitarizam, onda su sljedbenici fašizma i nacizma zahtjevali što veću nejednakost. Fašizam i nacizam su oponirajući ideologijama *ljevice* obezvrijedivali jednakost i sakralizirali nejednakost. Kao savremene ideologije *desnice* su imale za „cilj odbacivanje 'laži' o jednakosti ljudi i 'hipokrizije' parlamentarne demokratije, uz isticanje najrasnijih ljudi i stapanje 'po prirodi nejednakih ljudi' u jedinstveno telo nacije koje će istupati kao jedan čovek“ (Milosavljević, 2010:56). Da je cilj fašizma i nacizma bila nejednakost identificira i Zoran Vidaković: „Fašističke imperije bile su zamišljene kao ekonomske i političke celine zasnovane na principijelnoj i striktnoj nejednakosti ljudi. Vladajućoj nacionalno-političkoj (ili 'rasnoj') grupi pripadale bi sve 'više funkcije' u aparatima vladavine i političkog nadzora, a i u privrednim aparatima, tehničkoj i organizacijskoj pripremi rada i u nadzoru nad nacionalno-politički inferiornom radnom snagom“ (Vidaković, 1976:156). Primarno nacističko i kasnije fašističko vjerovanje u rasnu superiornost odnosno inferiornost je bilo osnova za opravdavanje nejednakosti. U suštini mitoloških prezentacija rasa se nalazio stav o njihovoj prirodnoj ili metafizičkoj nadređenosti i podređenosti iz kojih proizilazi svaka moguća nejednakost. Na djelu je bila rehabilitacija pojedinih vrijednosti i ideja izvornog ili autoritarnog konzervativizma, što je „vodilo oružanom sukobu, ne samo sa narodima koji nisu spremni da prihvate diktat, već i između samih 'fašističkih odabranika međusobno“ (Milosavljević, 2010:58). U nejednakosti kao vrijednosti fašizma i nacizma se reflektira princip socijaldarvinizma kod njegovih epigona i apologeta: pravo na život imaju oni kojima je to omogućila priroda odnosno viša sila. Korporativnom državom kao fašističkim političkim entitetom je namjeravano da se eliminiše naslijeđe Francuske buržoaske revolucije – sloboda, jednakost i bratstvo – vjerujući da će „tako nestati sukobi između 'svojine' i 'rada'... 'Ključ fašizma' je zato borba protiv borbe klasa, tj. pokušaj da se klase sačuvaju zatvaranjem u korporacije kako bi se društveno integrisale u 'totalnoj solidarnosti' korporativne države... Time je fašizam radio 'u korist krupnog kapitala a protiv radnika', što je bilo sasvim suprotno obećanjima koje je davao pred dolazak na vlast, izazivajući reakciju 'i u redovima dobromernih fašista“ (Milosavljević, 2010:120). Fašističke i nacističke zemlje jesu bile etatističke, ali to nije bila prepreka postojanju privatnih privrednih subjekata kojima je značajan dio radne snage – obezvrijeden rasizmom – dobrodošao. U Njemačkoj, Italiji i njihovim satelitima je javna i privatna privredna inicijativa bila korisna jedna drugoj: politička, socijalna i kulturnoška destrukcija je bila konstruktivna obrtima, kompanijama i preduzećima u privatnom vlasništvu. Kritički diskurs o jednakosti odnosno nejednakosti u fašizmu i nacizmu pokazuje neutemeljenost izjednačavanja ove dvije totalitarne ideologije sa socijalizmom i komunizmom jer „suština nacionalizma je vladavina jedne rase nad drugima, a

suština komunizma je da 'nijedna ljudska kreatura' ne sme iskoriščavati drugu" (Milosavljević, 2010:60-61). Revolucionarno *ljevičarska* afirmacija jednakosti, te fašistička i nacistička afirmacija nejednakosti ne daju za pravo izjednačavanja spomenutih ideologija u smislu da su obje antihumanističke. Negativne posljedice recesije iz 1929. godine, među kojima je i Drugi svjetski rat, su stvorile „sveopći konsenzus da je politika slobodnih ruku posrnula, te da se vlada mora miješati u ekonomiju, te da tako preraspodijeli dobit i nadzire korporacije“ (Klein, 2008:25-26). Do 80-ih godina prošlog vijeka u evroatlantskim zemljama je državni interventionizam – kao način za stvaranje radnih mjesta i smanjivanje siromaštva – bio prihvatljiv za oba politička pola. Zatim su konzervativci u Sjedinjenim Američkim Državama i Ujedinjenom Kraljevstvu odbacili kejnzijanizam i prihvatali neoliberalizam čime je nastala nova desnica.

Nova desnica, kao sinteza izvornog konzervativizma i neoliberalizma, se konfrontirala sa egalitarizmom i stvorila je humusno tlo za rastuću nejednakost. Sinteza je sadržana od načela hijerarhije – prožetog „sve do samoga neba i Stvoritelja, koji svoj svijet nije stvorio za anarchiju nego zato da u njemu vladaju pravila i red“ (Nisbet, 2003:72) – i načela individualnosti – pod kojim je „Mil podrazumevao svojstvo ljudskih bića koje ih je načinilo delatnim, a ne pasivnim i kritičnim u odnosu na postojeće načine društvenog ponašanja...“ (Beri, 2007:254). Glorifikacija individualizma, kao neoliberalne vrijednosti, kod nove desnice amnestira političku vlast i društvo obaveze na socijalnu empatiju i brigu prema ugroženim pojedincima. Individualizam nalaže prepuštenost čovjeka samom sebi u djelovanju bilo koje vrste tj. ljudi se „shvataju kao vlasnici sopstvenih ličnosti i mogućnosti, koji ništa ne duguju društvu ili drugim pojedincima. Osnovu ovakvog atomističkog viđenja društva čini verovanje u 'negativnu slobodu', koja podrazumeva nemešanje, odnosno odsustvo spoljnih ograničenja nametnutih pojedincu, što uključuje izuzetno negativan odnos prema državi i svim oblicima vladine intervencije“ (Hejvud, 2004:90). Za novu desnicu jednakost kakvom je razumijeva *ljevica* nije prihvatljiva jer je percipira kao preprekom i ugrozom po slobodu. Zato ovaj savremeni konzervativni identitet, za razliku od *ljevice*, slobodu postavlja ispred jednakosti. Primarno se to odnosi na ekonomsku i socijalnu jednakost. Prema novoj desnici, potpuna sloboda čovjeka nije komplementarna sa *ljevičarskim* tipovima država – socijalističkom državom, komunističkom državom, regulatornom državom, razvojnom državom, socijalnom državom, državom blagostanja ili socijaldemokratskom državom – već je komplementarna sa minimalnom državom kao „najekstenzivnijom državom koju se može opravdati. Svaka druga ekstenzivnija država krši ljudska prava“ (Nozick, 2003:201). Zagovaraajući minimalnu državu, nova desnica osporava tipove država svojstvenih *ljevici* na sljedeći način: „Socijalna država zarobljuje siromašne u siromaštву,. Puno je lakše primati socijalna davanja nego naći nisko

plaćeni posao za uzdržavanje obitelji... Socijalni sustav preusmjerava značajna sredstva iz gospodarstva u socijalne naknade, što rezultira negativnim saldom zbog troškova transakcije. Također ne uspijeva spriječiti otvorenu prijevaru sustava. Svi ovi problemi pridonose veliku trošku siromapnima i čitavom gospodarstvu, dok istodobno obeshrabruju alternative kao što su privatne dobrotvorne udruge“ (Knight, Simpson i Block, 2015:85,90). Polazeći od toga da je upravo sloboda cilj minimalne države, Heywood je predstavlja kao „zaštitno telo čija je osnovna uloga da obezbedi okvir mira i društvenog reda u kome će građani živeti na način koji smatraju najboljim. Služeći se Lokovom čuvenom izrekom, država radi kao noćni čuvar čije službe deluju samo kad je ugrožen poredak. Zbog toga 'minimalna', odnosno država 'noćni čuvar', ima tri funkcije. Pre svega, postoji radi održavanja unutrašnjeg reda. Drugo, obezbeđuje poštovanje ugovora, odnosno dobrovoljnih sporazuma koje su sklopili građani i, treće, pruža zaštitu od napada spolja“ (Hejvud, 2004:186-187). Misija nove desnice nije „kontrola vlasti, nego njeno smanjenje. Pa kad je Reagan izabran, konzervativci su se nadali da će ubrzo ukinuti 'čudovišta' poput Ministarstva energetike, Ministarstva prosvjete i dvije nacionalne zaklade za umjetnost i humanističke znanosti, ustanove koje su bile djelo političke ljevice“ (Nisbet, 2003:121). Minimalna država je politička zajednica u kojoj neutralna zakonska rješenja garantiraju individuama da uživaju u negativnoj slobodi kao potpunoj autonomiji i odgovornosti u djelovanju čiji ishod zavisi i od „sreće“: individua se primarno mora brinuti za sebe i pomiriti se sa posljedicama svojeg činjenja odnosno nečinjenja. A na pijedestalu negativnih sloboda su ekonomске slobode koje manifestiraju „antidržavni stav“ nove desnice neprihvatljivoj državnoj intervenciji (Zgodić, 2015:55). Otuda, minimalna država korespondira sa neoliberalnom državom¹⁴ kojoj su kapital i profit neupitni prioriteti. Minimalna, regulatorna ili neoliberalna država je društvo „minimalnih i uobičajnih“ jednakih mogućnosti. Ugrožavanje negativne slobode intervencionizmom države u cilju jednakosti za novu desnicu znači atakovanje na „slobode, osobito najjačih i umno najsposobnijih“ (Nisbet,

¹⁴ Mitove o neoliberalnom kapitalizmu – čija je osnovna zakonitost slobodno tržište samoregulirano „nevidljivom rukom“ u svrhu kontinuiranog uvećanja profita – je preispitao Ha-Joon Chang u *23 stvari koje vam neće reći o kapitalizmu*. Ovaj južnokorejski ekonomista je formulirao sljedeće teze: ne postoji slobodno tržište, kompanije ne djeluju uvijek u interesu njihovih vlasnika, stanovništvo bogatih zemalja plaća dobra i usluge mnogo više nego što bi trebali, mašina za veš je više promijenila svijet nego Internet, pretpostavka o ljudima kao lošima ih čini još gorim ljudima, veća makroekonomска stabilnost nije svijet učinila ekonomski stabilnijim, politike slobodnog tržišta rijetko obogaćuju siromašne države, kapital ima nacionalnost, ne živimo u postindustrijskom dobu, Sjedinjene Američke Države nemaju najviši životni standard u svijetu, Afrika nije predodređena da bude nerazvijena, vlade za svoje saradnike biraju osobe koje će donositi najbolje odluke, dodatno obogaćivanje bogatih ne obogaćuje ostatak stanovništva, menadžeri u Sjedinjenim Američkim Državama su precijenjeni, ljudi u siromašnijim zemljama su poduzetniji od onih u bogatim zemljama, nismo dovoljno pametni da neke stvari prepustimo tržištu, više samoedukacije ne znači više bogatstva za državu, ono što je dobro za *General Motors* nije nužno dobro za Sjedinjene Američke Države, uprkos padu komunizma još uvijek živimo u planskoj ekonomiji, jednakost šansi možda nije pravedna, velika ili *welfare* država podstiče ljudi na promjene, finansijska tržišta bi trebala biti manje, a ne više efikasna i dobre ekonomiske politike ne zahtjevaju dobre ekonomiste.

2003:67) tj. narušavanje hijerarhije kao prirodne determinante. No, za Roberta Nozicka, konzervativnog teoretičara, minimalna država nije dovoljno minimalna jer je „i dalje preraspodjelna“. Zato je zagovornik „ultraminimalne države“ koja „zadržava monopol nad svakom uporabom sile osim one nužne u neposrednoj samoobrani, te na taj način isključuje privatnu (ili organiziranu) osvetu za učinjenu nepravdu i naplate obeštećenja, ali zaštitu i police izvršenja. Ljudi koji ne kupe ugovor o zaštiti od monopolista ne dobivaju zaštitu. Minimalna... država ekvivalentna je ultraminimalnoj državi spojenoj sa (izričito preraspodjelnim) friedmanovskim jamstvenim sustavom, koji bi se financirao iz poreznih prihoda. Prema ovom planu, svi bi ljudi, ili neki (npr. oni potrebiti) dobili besplatne (iz poreza plaćene) vaučere koji bi se mogli upotrijebiti isključivo za kupnju zaštitne police od ultraminimalne države“ (Nozick, 2003:49-50). Nozickova tendencija apsolutizacije minimalne države potpuno relativizira odnosno negira prirodne i društvene nejednakosti svodeći egzistenciju materijalno pauperiziranih ljudi na preživljavanja ovisno o neznatnoj pomoći političke vlasti: institucionalna solidarnost malo ili nikako ne postoji jer je dovoljno da čovjek bude slobodan. Politička, pravna i ekomska jednakost kakvom je tumači nova desnica je u značajnoj mjeri svojstvena neokonzervativcima. Da neokonzervativci nisu u potpunosti saglasni sa novom desnicom u poimanju egalitarizma je primjetio Zgodić konstatirajući da imaju „nepovjerljiv, ali ne i paranoičan“ odnos prema državi jer smatraju da ona mora imati „određenu ulogu u socijalnoj politici“ (Zgodić, 2015:55). Neokonzervativni pledoaje na neznatni intervencionizam države je proistakao iz respektiranja njegovih sljedbenika prema konfesionalnoj aksilogiji koja individuu obavezuje na solidarnost. Međutim, ključno da se neokonzervativci distanciraju od načela „minimalne“ jednakosti mogućnosti su okolnosti uzrokovane recesijom iz 2008. godine.

Jedna decenija ekonomskih poteškoća s globalnim implikacijama je ublažila negativan odnos neokonzervativaca u evroatlanskim zemljama prema tipovima država koje su produkt ideologija *ljevice*. U kritici kejnzijanizma i socijalno osjetljive države je dio neokonzervativaca „naglo zašutio ili barem snizio ton svog povišenog diskursa“ (Kalanj, 2010:97) jer su možda sada istog mišljenja kao George Soros koji „analizirajući neoliberalističku kriznu situaciju kapitalizma i finansijskih tržišta, kaže da to nije krah jednog sistema nego jednog svjetonazora“ (Kalanj, 2010:98). Djelomična afirmacija socijalno odgovorne države je prvenstveno svojstvo evropskih neokonzervativaca – čije populističko vođstvo u uslovima ekonomске, migrantske i izbjegličke krize dobija nezanemarljivu podršku vulgusa – što se ne može reći za neokonzervativce u Sjedinjenim Američkim Državama. Skepticizam prema multikulturalnim društvima je razlog da evropski neokonzervativci zagovaraju političku, pravnu, ekonomsku i socijanu jednakost ograničenu etnički, nacionalno

i rasno: u jednakosti može uživati samo domicilno stanovništvo zemalja starog kontinenta, ali ne i useljenici. Identitetski uslovljena jednakost je posljedica viđenja useljeničkog stanovništva, posebno onog iz azijskog i afričkog kontinenta, kao izvorišta svih postojećih problema.¹⁵ Ipak, zapadno od Evrope, oštira kritike američkih neokonzervativaca prema intervencionističkoj državi nije otupila. Administracije predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, Georgea Busha mlađeg¹⁶ i Donalda Trumpa¹⁷, su implementirali politike rukovodene

¹⁵ Nacionalizam, rasizam, ksenofobija, isključivost, agresivnost i politika straha su kod evropskih neokonzervativaca u službi države socijalno senzibilne samo prema domicilnom stanovništvu. Slučaj je to i u Švedskoj, Danskoj i Holandiji čiji pojedini politički akteri koriste neobičnu mješavinu ideja ekstremne desnice i težnji ljevice da obnovi socijalnu državu. Andrew Higgins, novinar i autor istraživanja o reakcionarnim pokretima u Europi, primjećuje: 'Danska narodna stranka pretvorila se u zaštitnika socijalne države, barem za one koji su porijeklom Danci. Tako je uvela 'šovinizam socijalne zaštite' koji sada preuzima velik broj evropskih populističkih stranaka koje optužuju strance da iskorištavaju mirovinski sustav i sustav socijalne pomoći'. U Francuskoj je nakon deportacije Leonarde Dibrani, srednjoškolke koja je uhapšena za vrijeme školskog izleta, predsjednik Saveza za narodni pokret (UMP) Jean-François Copé zagovarao ukidanje državne medicinske pomoći namijenjene strancima bez dokumenata i finansijskih resursa, pod izgovorom da to čini zbog preživljavanja francuskog sustava socijalne zaštite... Nekada davno, cilj kontroliranja imigracije predstavljao se kao nužnost da bi se zaštitilo nacionalno tržište rada od nelojalne strane konkurenkcije. Danas se on javlja u kombinaciji s moralnim križarskim pohodom kojemu je cilj lov na one koji zloupotrebljavaju 'socijalu' i prikazivanje imigranata kao grobara socijalne države' – objašnjava Alexis Spire u članku *Le Monde diplomatique* nazvan *Šovinizam u ime zaštite socijalne države*. Ubjedivanjem da su useljenici neizdrživi teret za socijalnu državu, da zloupotrebljavaju socijalnu državu i da ih nije moguće integrirati u društvo, evropski neokonzervativci nastoje dobiti podršku najbrojnije klase – radnika iz domicilnog stanovništva. Sljedbenici ove savremene konzervativne ideologije na Starom kontinentu, čak i sindikalnu borbu ograničavaju na radnike koji nisu useljenici. Upravo je zaštita radnih mjesta – ne radničkih prava – u Sjedinjenim Američkim Državama onemogućavanjem useljavanja ljudi iz drugih dijelova svijeta i onemogućavanjem kompanijama da izmjeste svoje proizvodne pogone iz ove zemlje, bilo obećanje Donalda Trumpa kojim je dobio nemalu podršku radništva u predsjedničkoj utrci.

¹⁶ Dvomandalna administracija predsjednika Georgea Busha mlađeg je permanentno slijedila neoliberalizam u implementaciji politika. Nije odstupila od neoliberalnog kursa, čak i kada su se Sjedinjene Američke Države suočavale sa različitim poteškoćama odnosno katastrofama. Jedna od njih je i prirodna katastrofa – uragan *Katrina* – iz 2005. godine u New Orleansu. Haos tokom i nakon uragana je stvorio skoro pa savršene uslove da neokonzervativna administracija predsjednika Busha mlađeg primjeni načelo negativne slobode u školstvu. Tadašnja predsjednička administracija je odlučila školstvo reformisati po uputama jednog od rodonačelnika neoliberalizma, Miltona Friedmana koji je „skupio snagu i, tri mjeseca nakon što su popustile brane, napisao komentar za *The Wall Street Journal*: 'Najveći dio njuorlinskih škola leži u ruševinama', primjećuje Friedman, 'jednako kao i domovi djece koja su ih pohađala. Djeca su se raspršila diljem zemlje. To je tragedija. Ali, istovremeno i prilika za radikalnu reformu obrazovnog sustava'. Friedmanova radikalna ideja bila je da vlada, umjesto da potroši milijardu dolara za obnovu i poboljšanje postojećeg njuorlinskog sustava javnog školstva, obiteljima podijeli vaučere kojima bi se plaćalo privatnim institucijama, koje većinom rade kao profitne ustanove – a sve bi to subvencionirala država... Administracija Georgea W. Busha podržala je planove desecima milijuna dolara kako bi njuorlinske škole pretvorila u 'charter škole', institucije koje financira javnost, ali ih vode privatni sukladno svojim pravilima“ (Klein, 2007:12-13). Transformacija školstva u uraganom uništenom New Orleansu je značila njenu privatizaciju, čime je obrazovanje postalo još manje dostupno za većinsko siromašno crnačko stanovništvo. Praktično svjedočanstvo da je za neokonzervativnu administraciju predsjednika Busha mlađeg negativna sloboda bila prioritetnija od jednakosti je i odluka Donalda Rumsfelda, ministra odbrane, da svoj resor komercijalizuje. Između ostalog, to je impliciralo da zdravstvene usluge vojnicima pružaju privatne kompanije, podsjeća Klein.

¹⁷ Svjedočanstvo neodstupanja od principa negativne slobode odnosno „minimalne“ jednakosti šansi kod američkih neokonzervativaca je odluka predsjednika Donalda Trumpa da poništi zakonsko rješenje njegovog prethodnika, Baracka Obame, kojim je milionima ljudi omogućen pristup osnovnoj zdravstvenoj zaštiti. Administracija predsjednika Trumpa je ovu odluku pravdala sljedećim riječima: Zašto bi poreski obveznik finansirao nečije liječenje? Zapravo, Trumpova administracija je „2017. godine odlučila da smanji budžetska izdvajanja na programe zaštite i pomoći, među kojima su program *Medicaid*, program zdravstvenog osiguranja djece i program socijalne zaštite invalida. S druge strane, znatno će biti povećani rashodi za vojsku i osiguranje

idejom negativne slobode odnosno „minimalne“ jednakosti šansi. Američki neokonzervativci su na tragu Nozickove „ultraminimalne“ države u kojoj se princip individualizma ostvaruje kroz „individualističkog anarhistu“ koji smatra da „kada država monopolizira uporabu sile na nekom teritoriju i kažnjava druge koji krše njezin monopol, i kad država osigurava zaštitu za sve prisiljavajući neke da kupe zaštitu za druge, ona krši moralna dodatna ograničenja glede toga kako se s pojedincima može postupati. Stoga, zaključuje on, država je u sebi nemoralna“ (Nozick, 2003:80). Razumijevanje „individualističkog anarhiste“ kod Nozicka je još jedna od verifikacija da je za konzervativce sadašnjice – novu desnicu i neokonzervativce – nemoralna distributina odnosno redistributivna uloga država u cilju egalitarnijeg društva. Zapravo, država kao takva je za njih etički upitna jer navodno narušava slobode individua. Bivstvovanje ultraminimalne države u Sjedinjenim Američkim Državama u eri administracije predsjednika Trumpa izostaje u domeni političke i pravne jednakosti useljeničkog stanovništva. Naime, obećanje 45. predsjednika najjače državne sile u svijetu da će useljenicima uskratiti pravo na državljanstvo po rođenju – jer je to nepošteno prema domicilnom stanovništvu – je manifestacija ne samo njegove skeptičnosti prema multikulturalnom društvu, nego i tržišnoekonomske pragmatičnosti izražene u stavu da pomenuto pravo Sjedinjene Američke Države košta u milijardama dolara – prenosi *Al Jazeera Balkans* u članku *Trump: Ustav ne garantira američko državljanstvo rođenjem*. Za razliku od svojeg neokonzervativnog prethodnika Busha mlađeg, pored ekonomske i socijalne jednakosti, na meti Trumpa je i politička i pravna jednakost, što je potvrda razlika i između američkih neokonzervativaca. Zajedničko američkim i evropskim neokonzervativcima na kraju druge decenije 21. vijeka je tendencija onemogućavanja političke i pravne jednakosti za useljenike u ime odbrane političke i pravne jednakosti domaćeg stanovništva. Shodno odnosu prema egalitarizmu, jednostavno je za zaključiti kakav je stav nove desnice i neokonzervativizma o politikama *ljevice* kao odgovora na privatizaciju, komercijalizaciju, robotizaciju, automatizaciju i informatizaciju. Ali, uprkos planetarnoj dominaciji *desnice* u posljednje skoro četiri decenije, Nisbet je zaključio da je budućnost socijalne države – kao sredstva „maksimalne“ jednakosti šansi – sigurna.

Konzervativac Nisbet je do ovakvog zaključka došao prije 15 godina referirajući se na misao Sir Williama Harcourta da smo svi mi socijalisti. Vjerovanje u sigurnu budućnost države koju može ugroziti samo „svjetska katastrofa“ je objasnio na sljedeći način: „Sudbonosno uključenje srednje klase i njenih vrijednosti i želja u državu blagostanja, koje je danas daleko najveći korisnik, značilo je da je prava oporba toj državi stvar prošlosti.

državne granice. Trumpov prijedlog predviđa povećanje od 469 milijardi dolara za odbranu u narednoj deceniji“ – prenosi *Al Jazeera Balkans* u tekstu *Novim budžetom pogodjeni siromašni, vojska dobitnik*.

Darežljivo socijalno i zdravstveno osiguranje, godišnje subvencije za poljoprivrednike i mala preduzeća, velik obrazovni sustav, sredstva koja se danas daju za znatne studentske stipendije i saniranje divovskih korporacija, velika davanja iz proračuna za potporu umjetnosti i humanističkih znanosti, sve to i još mnogo više čini dominantnu stvarnost države blagostanja“ (Nisbet, 2003:123). Kao „tužnim“ i „tragičnim“ ocjenjuje što se socijalni sistem povezuje sa pomoći siromašnima i ugroženima jer dobijaju malo javnih rashoda koji zapravo dominantno pripadnu srednjoj i višoj klasi. Države s jakim socijalnim sistemima jesu bile evroatlantska realnost na početku 21. vijeka kada je Nisbet konstatirao navedeno. U međuvremenu se politička, ekonomска i socijalna stvarnost u ovim državama pogoršala, naročito sa posljednjom recesijom. Privatizacija, deregulacija i mjere štednje kao neoliberalne vrijednosti u realizaciji nove desnice i neokonzervativaca čine upitnim relevantnost Nisbetove tvrdnje u sadašnjosti. Naime, možda nije katastrofalna, ali sigurno je destruktivna po socijalnu državu bio finansijski slom od prije deset godina¹⁸. Konzervativci su neoliberalizmom reafirmirali hijerarhijsko društvo kao funkcionalno društvo kojem je prihvataljiva vertikalna i horizontalna mobilnost, ali uz minimalnu ili nikakvu podršku države. Sklonost ka manje jednakosti je ostala nepromijenjena vrijednost konzervativizma. Protezala se od umjerenih, podnošljivih manifestacija do radikalnih, destruktivnih manifestacija svojstvenih fašizmu i nacizmu. Povremena blagonaklonost egalitarnijem društvu je bila konsekvensija negativnih historijskih prilika – ekonomskih i socijalnih kriza. Savremeni konzervativizam – personificiran u preovladavajućoj novoj desnici i sve malignijem neokonzervativizmu – čvrsto zauzima stranu negativne slobode, a ne jednakosti. Upravo se od početka ove studije – kao diskursa o ideološkom agonizmu u vremenu modernosti – proteže ideja slobode koja će biti u fokusu sljedećeg poglavlja.

¹⁸ Negativno dejstvo recesije nije zaobišlo ni Švedsku koja se „u ovom trenutku liberalizira brže nego bilo koja druga zemlja zapadnog svijeta. U ožujku 2012. godine, dnevne novine *Svenska Dagblat* objavile su članak s naslovom *Liberalna revolucija*. Na temelju istraživanja koja je provela organizacija *Heritage Foundation* (desni američki *think-tank*), a koje su novine bile naručile, članak se hvali da je Švedska član 'svjetske elite' u sferi privatizacije i deregulacije. Članak ponosno u sjećanje priziva 16. siječanj 2012., kada se na švedskom *eBayu* pojavila reklama za licencu za 'slobodnu školu', što je slavljenje kao veliki trijumf liberalizma... Socijalna nejednakost najdramatičnije se očituje na urbanoj razini, oštro dijeleći bogate, korporacijske i birokratske dijelove centra glavnog grada od njegovih siromašnih predgrađa. Švedska stambena politika, koja je nekoć regulirala tržište nekretnina, od početka 1990-ih sistematski se demontira... No već danas u trima najvećim gradovima Švedske svjedočimo porastu beskućništva, iscrpljenosti postojećih stambenih resursa i ozbiljnom manjku novog stambenog prostora“ – piše Catharinae Thörn u tekstu *Mit o švedskoj socijaldemokraciji u plamenu* objavljenom također u *Le Monde diplomatique*. Pored Švedske, ekonomsko i socijalno raslojavanje stanovništva se dešava među najjačim ekonomijama svijeta, zemlji ordo kapitalizma - Njemačkoj. Ured za statistiku ove države je objavio da 19 posto ili 15, 5 miliona stanovnika živi na rubu siromaštva, saopštila je *N1* televizija u članku *Svaki pet stanovnik Njemačke živi na rubu siromaštva*.

4. IDEOLOGIJA I AKSIOLOGIJA SLOBODE

Od antike do danas je sloboda u središtu razmišljanja o načinu i svrsi postojanja čovjeka. Humanizam i renesansa su valorizirali, dok je Francuska građanska revolucija potvrdila slobodu kao kontinuirani cilj. I u trećem mileniju nove ere je sloboda neupitni aksiom čovječanstva. Sloboda je dio vrijednosnog sadržaja skoro svakog političkog identiteta, za razliku od jednakosti koja „najbolje karakterizira učenja i pokrete nazvane 'ljevicom' i koje se kao takve prepoznaje...“ (Bobbio, 1998:104). Permanentna intencija maksimaliziranja slobode ne podrazumijeva izostanak ograničenja u ponašanju individude. Mnóstvo je okolnosti koje onemogućavaju bezgraničnu slobodu. Razina slobode djelovanja je određena normama – etičkim, religijskim i pravnim – odgovornošću i slobodom drugog čovjeka. Normativna ograničenja su društvena ograničenja slobode pojedinca: „Slobodno društvo nije ono u kojem se pojedincima dopušta da zadovolje svoje želje, nego ono u kojem se, redukovanjem zakonske prinude na minimum, dopušta stalno širenje opsega izbora“ (Beri, 2007:235). Suština je da ljudsko biće na individualnoj razini bude što slobodnije. Upravo je razina individualne slobode određena odgovornošću i slobodom onog drugog: „Kada se sloboda shvati kao dobrovoljno, neprisilno delovanje, to nam omogućava neku vrstu etičke evaluacije ljudskog ponašanja: tu postoji uska veza između slobode i odgovornosti. Bilo bi besmisleno hvaliti ili kuditi delovanja koja nisu dobrovoljna. Reći da je postupak osobe rezultat izbora znači reći da je ona mogla delovati drugačije i da se time akterima pripisuje racionalnost i odgovornost. U vezi s pojmom odgovornosti racionalnog aktera postoji nekoliko teškoća, ali bez takvog pojma ideja slobodnog društva bila bi neshvatljiva“ (Beri, 2007:231). Razlikujući psihičku i duhovnu manifestaciju individualne slobode, Tubić tvrdi da je ljudska sloboda ograničena i prirodom jer „nije u stanju da duhom obuhvati cijelu prirodu ni prostorno, a još manje vremenski – on se samo kreće u prostorno-vremenskom polju koje je uže od prirode. Dokaz za to je što se ovo polje istorijski širi. Time je već sloboda ljudskog stvaralaštva ograničena i stavljena u prirodne okvire nužnosti“ (Tubić, 1974:524). Razlog ideološkog agonizma je kako realizirati slobodu i koliko ljudi trebaju biti slobodni. Različiti odgovori socijaldemokratije i neoliberalizma, čije su vrijednosti prihvatali mnogi konzervativci, na ova pitanja su već djelomično data. Cilj je u nastavku detaljnije objasniti: zašto socijaldemokrate slobodu uslovjavaju sa jednakosti, zašto je za neoliberalne – novu desnicu sloboda najprioritetnija i zašto je socijaldemokratama neprihvatljiva neograničena ekonomска liberalizacija, dok to nije slučaj kod neoliberalaca – nove desnice. Socijaldemokratska i neoliberalna shvatanja slobode su ovdje uzeta u obzir jer je riječ o najdominantnijim ideologijama u posljednje četiri decenije.

4.1. Socijaldemokratija i model „pozitivne slobode“

Opis revolucionarne *ljevice* pokazuje njeno uslovljavanje slobode sa potpunom ekonomskom nezavisnosti i samoodrživosti čovjeka koja je isključivo ostvariva u socijalističkom odnosno komunističkom društvu. Samo ekonomski slobodno ljudsko biće je istinski slobodno ljudsko biće – Marxov je stav koji Tubić objašnjava ovako: „Realna sloboda je pravo da se živi slobodno, tj. bez ikakvog oblika eksploracije, no to nije nikako moguće u sistemu privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju“ (Tubić, 1974:524). Reformirana *ljevica* odnosno socijaldemokrate su odstupili od marksističkog uslovljavanja slobode sa društvenim vlasništvom nad sredstvima proizvodnje i recipirali su pozitivnu slobodu – definiranu u drugom poglavlju o teorijskom poimanju *ljevice* i *desnice* u političkim ideologijama – u tržišnoekonomskim okolnostima. Socijaldemokratski pledoaje pozitivne slobode implicira stvaranje mogućnosti da individua bude slobodna u djelovanju. Pozitivna sloboda kao vrijednost socijaldemokrata proizilazi iz njihove tvrdnje da postoje ograničenja za slobodu čovjeka koje ne može sam otkloniti odnosno proizilazi iz stava da „pojmovi slobode i jednakosti nisu simetrični. Dok je sloboda osobni status, jednakost upućuje na odnose između dva ili više bića. Dokaz za to jest smislenost iskaza 'X je slobodan' i besmislenost iskaza 'X je jednak'. Odatle i neumoljiva komičnost učinka slavne Orwellove izreke: 'Svi su jednaki, ali su neki jednakiji od drugih', dok je posve razumljiva i ne pobuđuje nikakvu veselost tvrdnja da su svi slobodni, ali neki slobodniji od drugih. Na taj način ima smisla zajedno s Hegelom tvrditi kako ima jedan poredak, despotizam, u kojem je samo jedan slobodan a svi drugi sluge, no nema smisla kad bi se kazalo kako postoji neko društvo u kojem je jednak samo jedan. To među ostalim može objasniti zbog čega se sloboda smije držati individualnim dobrom za razliku od jednakosti, koja je uvijek samo društveno dobro...“ (Bobbio, 1998:109-110). Zato socijaldemokrate ulogu vlasti uočavaju i u eliminaciji ograničenja za slobodu ili stvaranje jednakih mogućnosti za svakog člana društva.

Socijaldemokratski put ka slobodi je put jednakih mogućnosti koji se realizira u redistributivnoj državi. Ocjena Barryja je da takva država istovremeno smanjuje ličnu slobodu i poveća slobodu bez razlike jer „sigurnost koju ona pruža dovodi do širenja slobode autonomije; činjenica da ne zavise od sposobnosti plaćanja (mada su, naravno, finansirane poreskim doprinosima i doprinosima socijalne sigurnosti) znači da su važne prepreke blagostanja uklonjene ili prevaziđene. Osoba ne može biti potpuno autonomna ako nije u stanju da, zbog nedostatka resursa, donosi odluke kojima se reflektuju njene dugoročne vrednosti i ciljevi“ (Beri, 2007:307). Swift je saglasan da jednake šanse u redistributivnoj državi smanjuju slobode, ali to opravdava referirajući se na argumente Ronalda Dworkina,

Johna Rawlsa i Johna Lockea. Pa tako za Dworkina „opravdano redistributivno oporezivanje ne narušava slobodu onih koji su oporezovani zato što se njihovo polaganje prava na svojinu o kojoj je reč ne može utvrditi... On tvrdi da kada uzimamo svojinu od onih čije pravo na nju nije dokazano, ne bi trebalo da smatramo da time ograničavamo njihovu slobodu. To je zato što sud o tome šta se smatra ograničenjem slobode zavisi od suda o tome koja se vlasnička prava smatraju dokazanim“ (Swift, 2008:84). Lockovu slikovitu afirmaciju pozitivne slobode – izraženu u konstataciji da „to zlo zaslužuje ime zatočeništva, koje nas drži podalje jedino od močvara i provalija“ (Swift, 2008:85) – Swift eksplanira ovako: „Ako neko postavi ogradu kako bi nas sprečio da upadnemo u živi pesak ili padnemo s litice, ne bi trebalo da to nazivamo ograničavanjem svoje slobode... Mislim da bi to doprinelo jasnoći stvari ako bismo prihvatili da ograda doista ograničava našu slobodu, ali da je to opravdano ograničenje, što je svakako tačno“ (Swift, 2008:85). Pri tome Swift podsjeća na upozorenje Isaiaha Berlina – koji je napravio razliku između pozitivne i negativne slobode – da se pozitivna sloboda može zloupotrijebiti kao opravdanje za represiju, što je bio slučaj u totalitarnim sistemima u kojima čovjek gubi pravo na slobodno razmišljanje i djelovanje. Praktična implementacija pozitivne slobode posredstvom redistributivne države u cilju jednakosti slobode za posljedicu ima i ograničavanje ekonomskih sloboda, što „naravno, više pogađa bogate nego siromašne, kojima je sloboda biranja prijevoznog sredstva, tipa škole i načina odijevanja obično nedostupna, ne zbog javnog onemogućavanja, nego uslijed unutarnjeg gospodarskog stanja u privatnoj sferi... Bogataš gubi slobodu koju je zbiljski uživao, a siromah potencijalnu slobodu“ (Bobbio, 1998:107-108). Pri tome egalitarizacija nije uvijek na uštrb slobode. Primjer kojim Bobbio argumentira ovu konstataciju je i taj da proširivanje muškog prava glasa na žene nije ograničilo pravo glasa muškaraca. Zbog jednakih mogućnosti odnosno jednakosti slobode, socijaldemokrate ne prihvataju potpunu liberalizaciju društvenih odnosa po uzusima tržišne ekonomije.

Suprotstavljanje socijaldemokrata pankomercijalizaciji stvarnosti nije samo u svrhu da se relokacijom dijela bogatstva imućnijih učine slobodnjim socijalno ugroženi, nego i da se ograniči sloboda u poslovanju privrednih subjekata. Postavljanje ograničenja u poslovanju privrednih subjekata je uzrokovano svijesti kod socijaldemokrata da izostanak istih može ugroziti slobode drugih. Zapravo, kod socijaldemokrata postoji svijest da je naivno očekivati da će se kompanije – neprestano zahtjevajući slobode u djelovanju – samoregulirati respektirajući slobode i prava drugih društvenih aktera. Zgodić zapaža da su „korporokratske operacije i upotrebe priča o korporacijskoj društvenoj odgovornosti dio šire korporacijske ideologije“ (Zgodić, 2009:261). U funkciji pozitivne slobode kao ograničenja slobode

djelovanja kompanija, Ernest Gellner problematizira „koliko je dobar ili loš nadzor, ne njegova priroda“ (Gellner, 2001:154). Ipak, nadzor „ne smije biti tako potpun ili tako ekstreman da onemogućuje gospodarstvu održati sile protuteže naspram države. U izvjesnom smislu još vrijedi da smo 'svi mi sada socijalisti': jer ne radi se o tome da li nego koja vrsta socijalizma (tj. političkog nadzora nad proizvodnjom), koliko treba biti potpun, te kako ga se nadzire. Odgovor mora glasiti da nadzor mora biti takav da izbjegne ekološku katastrofu ili oskudicu nekih ili mogućnost učjene; no kad se te ciljeve ispuni, nadzor bi morao biti mnogo manje od potpunog“ (Gellner, 2001:154). U ekonomskoj sferi, pozitivna sloboda podrazumijeva nadzor u poslovanju kompanija, što je za Gellnera ovapločenje nekog oblika socijalizma. Vjerovatno je da se s ovom konstatacijom Gellnera neće usaglasiti mnoge socijaldemokrate za koje je limitiranje autonomije kompanija isključivo način da se sprijeći njihova samovolja ili tržišni fundamentalizam. Pozitivna sloboda, kao aksiologija socijaldemokratije, je verifikacija da ograničavanje slobode jednih znači činjenje da drugi budu slobodniji tj. pozitivna sloboda je izlaz iz prirodnog stanja kao „permanentnog rata za preživljavanje koji se vodi između svih“ (Bobbio, 1998:108). To se čini na uštrb imućnijih u korist onih koji to nisu. Cilj nije materijalno ih izjednačiti, već ostvariti jednakost slobode – ekonomske i političke.

Kejnzijski kapitalizam je izraz suštine pozitivne slobode, što Kalanj opservira sljedećim riječima: „Za razliku od Miltona Friedmana, koji je tvrdio da zakoni ekonomije imaju istu narav kao zakoni fizike, bio je skloniji mišljenju da ekonomska znanost nije egzaktna nego moralna znanost te da ekonomski zakoni nisu prirodni zakoni. Protivio se matematičkim modelima koji su odvojeni od stvarnosti i tvrdio da se njihovi zagovornici nisu uspjeli izvući iz zarobljenosti Newtonovim sjajem i zakonima fizike. Keynes je nadilazio 'čistu' ekonomsku misao inzistirajući na ulozi povijesti, psihologije, politike itd. Ekonomija je za njega 'tehnika mišljenja' a ne skup gotovih zaključaka i postavki“ (Kalanj, 2010:100). Ne pristajući na tvrdnju o naučnoj utemeljenosti ekonomije, Keynesova poruka je da se privređivanjem primarno mora realizirati sloboda čovjeka, a ne maksimalizacija profita. U iznalaženju načina da se ostvari pozitivna sloboda, potrebno je respektirati ekonomski, politički, socijalni, kulturološki i etički kontekst egzistencije društva: tržišna ekonomija ne smije biti svrha za sebe, već mora imati humanu svrhu, što se odnosi i na pozitivnu slobodu. Pozitivna sloboda, koja je instrument realizacije jednakost šansi i to u onom „radikalnom“ obliku, potvrđuje da je ekonomska sloboda uslov stvarne slobode. Istog razmišljanja su i zagovornici negativne slobode koja nalaže potpunu prepuštenost čovjeka samome sebi jer samo u takvoj situaciji može biti ekonomski slobodan i na svaki drugi način.

Negativna sloboda je sloboda sadašnjice izvedena od strane aktera neoliberalizma, nove desnice i neokonzervativizma.

4.2. Neoliberalizam i koncepcija „negativne slobode“

Negativna sloboda – također definirana u drugom poglavlju o teorijskom poimanju *ljevice i desnice* u političkim ideologijama – nije produkt neoliberalizma. Čikaški momci su recipirali negativnu slobodu kao vrijednost neoliberalizma. Negativna sloboda datira još od utemeljenja prvih ideologija. John Stuart Mill je jedan od onih koji su značajno participirali u afirmaciji negativne slobode. Barry za Millia kaže da je „često optuživan za stav da svako slobodno delovanje, bez obzira na to koliko je nemoralno, ima neku vrednost budući da je slobodno“ (Beri, 2007:253). Za Millia je negativna sloboda bila način individualizacije društva na osnovu čega je zaključio da „veliki deo stanovništva nije u stanju da uvaži slobodu...“ (Beri, 2007:254). Zato je Millovo razumijevanje negativne slobode, Barry okarakterizirao kao „elitističkim“. To, ipak, nije bila prepreka za neoliberale da akceptiraju negativnu slobodu jer su upravo u istoj uvidjeli argument za neprestanu ekonomsku liberalizaciju – privatizaciju i komercijalizaciju. Negativna sloboda postoji kada se „svi ugovori moraju štiti zakonom (uz neke izuzetke, kao što su ugovori o ropstvu), pošto bi se nesprovođenjem podrazumijevalo da država zna šta je dobro za pojedinca“ (Beri, 2007:243). Neoliberalizam, nova desnica i neokonzervativizam podrazumijevaju da se potpuna sloboda, uslovljena ekonomskom slobodom, može oživotvoriti samo negativnom slobodom ili kada je individua što autonomnija u, primarno, ekonomskom djelovanju. Friedmanovski rečeno: „Ekonomski aranžmani imaju dvostruku ulogu u promociji slobodnog društva. S jedne strane, u širem razumijevanju je sloboda ekonomskih aranžmana po sebi komponenta slobode... S druge strane, ekomska sloboda je neophodna za postignuće političke slobode“ (Friedman, 1963:8). Zanemarujući eventualno nepostojanje prilika da on ili ona budu slobodni, zagovornici negativne slobode ne pristaju na intervencionizam političke vlasti u svrhu stvaranja tih prilika. Njima je intervencija vlasti u obliku redistributivne države atak na slobodu odnosno kao imperativ postavljaju to da svako sebi stvori uslove za slobodu, pa i za onaj ključni uslov – ekonomski ili žižekovski rečeno: „Danas je npr. 'sloboda' ulog u borbi neokonzervativizma i društvene demokracije: neokonzervativci nastoje pokazati kako egalitarne demokracije, utjelovljene u socijalnoj državi, nužno vode novim oblicima ropstva, ovisnosti pojedinca o totalitarnoj državi, dok socijal-demokrati naglašavaju kako se sloboda pojedinca, da bi ona uopće imala smisla, mora oslanjati o demokratski društveni život, jednakost u ekonomskim prilikama“ (Žižek, 2002:126). Mill je opravdavao intervenciju

„samo kada delovanje pojedinaca utiče na interes drugih, a ne samo na njega ili da postoji razlika između neposrednih i posrednih posledica delovanja“ (Beri, 2007: 255) – svrha postojanja vlasti je da ne dozvoli da jedan pojedinac ugrozi slobodu drugog pojedinca. Međutim, Barry nije saglasan sa karakterizacijom negativne slobode kao „slobode gladovanja“ pod kojom podrazumijeva da se minimalizacijom egalitarizma maksimalizira sloboda.

Barry, zapravo, negira nepovezivost negativne slobode i državnog intervencionizma. Dejstvo države nije prihvatljivo kada ne uvećava slobodu. Ali, saglasan je s tim da se „istorijska veza između negativne slobode i ekonomije laissez-faire ne može osporiti i većina njenih zastupnika sklona je minimalnoj državi... Pojam izgleda neutralan u smislu da je njegova upotreba u skladu sa širokim opsegom politika. On pretenduje na to da opisuje određeni uslov slobode bez ukazivanja na to da li je dobar ili nije“ (Beri, 2007:244). Među zagovornicima negativne slobode koji nisu bili skloni minimalnoj državi je bio i Isaiah Berlin. No, da li je djelovanje vlasti u cilju uvećanja slobode opravdano, pa i onda kada to ima destruktivne posljedice? Primjer toga kako u stvarnosti izgleda intervencionizam čija je misija uvećanje ekonomske slobode, ali sa negativnim ishodom – opisala je Naomi Klein na osnovu opservacije apokaliptičnog uragana *Katrina* u New Orleansu 2005. godine: „U New Orleansu, jednakao kao i u Iraku, nije propuštena nijedna prilika za zaradu. Tvrta *Kenyon*, podružnica mega-pogrebnog konglomerata *Service Corporation International* (koja je dala znatna sredstva za Bushevu kampanju), dobila je posao skupljanja mrtvih s ulica i iz kuća. Posao je tekao nesvakidašnje sporo, tijela su se danima pržila na ulici. Spasioci i volonteri koji su radili u mrtvačnicama nisu smjeli pružati pomoć jer bi sakupljanjem leševa zadrli u *Kenyonov* poslovni teritorij. Tvrta je državi zaračunala, prosječno, 12 500 dolara pod žrtvi – poslije se suočila s optužbama za loše označavanje većeg dijela leševa. Još godinu dana nakon poplave trupla u stanju raspada i dalje su se pronalazila na tavanima“ (Klein, 2008:403). Ovakva odluka administracije predsjednika Busha mladeg je potvrda zapažanja Ha-Joon Changa, južnokorejskog ekonomiste da ne postoji izostanak intervencionizma u kapitalističkoj državi, kakve su ovom slučaju Sjedinjene Američke Države. On je tu, a manifestuje se kroz stvaranje uslova za ekonomsku liberalizaciju koja nalaže arhiviranje redistributivne države. Dakle, oni koji plediraju na negativnu slobodu, zagovoraju intervencionističku državu nedistributivnog ili nekejnjanskog tipa: intervencionizam je sredstvo negativne slobode na štetu jednakosti. Granica intervencije je u samom kapitalu, a „granica kapitala je kapital sam, to jest, kapitalistički način proizvodnje“ (Žižek, 2002:78). Na opasnost od ekonomske hiperliberalizacije skladno negativnoj slobodi je upozorio i Gellner: „Mnogo prije no što je

Hayek iznio mišljenje da će ukidanje tržišta biti 'put u ropstvo', Ferguson se pribajavao upravo suprotnoga: do njega će dovesti samo tržište, a ne njegovo ukidanje" (Gellner, 2001:71). Dakako da intervencionizam vlasti, kao doprinos negativnoj slobodi, ne počinje i završava u polju ekonomije. On je na djelu i u polju politike: „Da bi bolje zaštitili sopstvenu slobodu, građani bi trebalo da prihvate da imaju obavezu da čine neke stvari koje inače ne bi činili – da glasaju, da prate politička dešavanja, da budu spremni da daju život za svoju zemlju (da je zaštite od invazije neliberalnih spoljnih sila). Ako to ne prihvataju, država može uzeti sebi pravo da im takvu obavezu nametne. U Australiji zakon obavezuje građane da glasaju. Takvo ograničavanje slobode – nisu slobodni da ne glasaju (bar ne bez plaćanja kazne) – delom se obrazlaže time što ih to podstiče na praćenje politike i tako doprinosi zaštiti njihove sopstvene negativne slobode“ (Swift, 2008:83). Zakonsko obavezivanje građanstva da mora iskoristiti pasivno biračko pravo u Swiftovoj perspektivi je u prilog negativnoj slobodi jer je u korist građanina. Ali da li je u korist negativnoj slobodi? Zar ovakva vrsta prinude nije uskraćivanje slobode da se glasa odnosno ne glasa na izborima? Ne bi li sloboda glasanja trebala značiti pravo i da se ne glasa?

Negativna sloboda odnosno neoliberalizam još nije društvo dovelo u ropstvo, kako upozorava Gellner, ali ga je učinila atomizovanim. Atomizovano društvo, prije svega svojstveno evroatlantskim državama, je neposredna konsekvenca spomenute individualizacije kao načela negativne slobode. Riječ je o krajnjoj individualizaciji koju Heywood objašnjava izjavom Margaret Thatcher: „Društvo ne postoji, već samo pojedinci i njihove porodice“ (Hejvud, 2004:100). Individualizacija – atomizacija društva „neprestano ulijeva strah i katkada nadu, a povremeno oboje odjednom. Prema jednoj tradiciji, čovjek je isprva bio sam, a društvo ga je umjetno povezalo sa drugima u suradničku zajednicu. Realističnije viđenje počinje s nekom vrstom prirodnog zajedništva, koja je razvijeniji društveni poredak modificirala i pojedincima omogućila više slobode“ (Gellner, 2001:120). Krajnji ishod individualizacije-atomizacije je alienacija čovjeka od čovjeka, manifestiranu u sebičnosti, pohlepnosti, gramzivosti, te odsustvu solidarnosti i empatije – na šta ukazuju i kritikuju ideologije *ljevice*. Odgovor zagovornika negativne slobode na ovu kritiku je da individualizam omogućava maksimiziranje materijalnog bogatstva – blagostanja svakog člana društva, što je determinirano njegovom sposobnosti i željom: individua je isključivo odgovorna za svoj društveni status i niko drugi. Negativna sloboda je conditio sine qua non da „pojedinci djeluju poticani vlastitim interesima i žudnjama i stvaraju maksimalan dobitak za sve. Iz toga nedvojbeno slijedi da je, ako unutar ekonomije slobodnoga tržišta nešto nije u redu – visoka inflacija ili nagli porast nezaposlenosti – uzrok tome činjenica da tržište nije

potpuno slobodno“ (Klein, 2008:58). Sloboda kakvom je razumijevaju neoliberali, nova desnica i neokonzervativci je na pijedestalu vrijednosti globaliziranog svijeta. Zasluge za to najviše pripadaju novoj desnici. Nova desnica je konzervativni odgovor na globalizaciju kojim je promijenila karakter iste sukladno aksiologiji neoliberalizma. Šta znači nova desnica kao konzervativna reakcija na globalizaciju i šta znači treći put kao socijaldemokratska reakcija na globalizaciju je tema sljedećeg poglavlja.

5. IDENTITETSKO PROFILIRANJE LJEVICE I DESNICE U DOBA NEOLIBERALNE GLOBALIZACIJE

Viševjekovna intencija naroda odnosno nacija ka autarkiji je bila djelatna do druge polovine 20. vijeka. Od tada do danas je djelatna ovisnost ljudi jednih o drugima na svakom meridijanu i paraleli. Politička, ekonomska, socijalna i kulturološka dešavanja na jednom dijelu planete imaju neposredne ili posredne implikacije na drugom dijelu planete. Za stanovništvo Bosne i Hercegovine ne bi trebali biti uvijek zanemarivi društveni procesi i pojave zapadno, istočno, sjeverno ili južno od nje. Države, regije, kontinenti nisu nepoznati, usamljeni i nedodirljivi otoci, već čine jednu cijelinu nazvanu globalno selo koje je stvorila globalizacija kao konsekvenca industrijalizacije. Industrijalizacija je podrazumijevala tehnički, tehnološki i infrastrukturni razvoj omogućivši slobodnije i brže kretanje ljudi, resursa i roba širom Zemlje. Veliki geografski prostori se savladavaju u kratkom vremenskom periodu. Akcentirajući da definitivna definicija globalizacije ne postoji, Jan Aart Scholte uočava da se globalizacija – čiji su se pojedini elementi manifestovali još u epohi kolonijalizma i imperijalizma – najčešće interpretira kao internacionalizacija, liberalizacija, univerzalizacija i vesternizacija. Internacionalizacija je „rastuća transakcija i međuzavisnost dvije države. Iz ove perspektive, globalizirani svijet je mjesto gdje brojne poruke, ideje, robe, novci, investicije i ljudi prelaze granice nacionalnih država“ (Scholte, 2005:54-55). Liberalizacija je „otklanjanje zvanično nametnutih ograničenja u razmijeni resursa između država u cilju stvaranja 'otvorene' i 'bezgranične' svjetske ekonomije“ (Scholte, 2005:56). Univerzalizacija je „kulturološka, ekonomska, legislativna i politička standardizacija i homogenizacija širom svijeta“ (Scholte, 2005:57). Vesternizacija znači da su „socijalne strukture modernizma (kapitalizam, industrijalizam, racionalizam, urbanizam, individualizam, itd.) rašireni u cijelom čovječanstvu, uništavajući domicilne kulture i lokalnu autonomiju“ (Scholte, 2005:58). Globalizacija je istovremeno internacionalizacija, liberalizacija i univerzalizacija u skladu sa evroatlantskom aksiologijom. Nije pogrešno reći da globalizacija „predstavlja posebnu politiku i ideologiju“ (Fežić, 2016:16), ali interpretacije nje same, koje ističe švedski teoretičar, ukazuju da inspiraciju pronalazi u ethosu liberalizma i to dominantno u njegovoj ekonomskoj dimenziji. Scholte podsjeća da ne postoji sfera koju je zaobišla globalizacija, a neke od njih su komunikacije, putovanje, proizvodnja, tržište, novac, finansije, organizacije, vojska, ekologija, zdravstvo i legislativa.

Naravno da je ovdje u središtu interesovanja politička i ekonomska globalizacija. Politika kao takva tj. političke okolnosti poslije Prvog svjetskog rata, personificirane u arhiviranju vestfalskog shvatanja države i akceptiranju sistema kolektivne sigurnosti, su

omogućile globalizaciju kao takvu. Globalizacije ne bi bilo da na nju nisu pristale države. Pristanak država na globalizaciju je za njih značio da gubitak „pozicije suverenog aktera u kreiranju i donošenju politika... Nedržavne i nepolitičke organizacije imaju sve veći uticaj na proces upravljanja državom. U doba globalizacije sistem donošenja odluka u državi značajno je decentralizovan, odnosno u obavljanju državnih poslova niži nivoi vlasti ravnopravno participiraju. Dakle, klasični etatistički koncept političkog upravljanja uveliko je prevladan, a sveukupni suverenitet države je reduciran“ (Fejzić, 2016:15). Etatizam je supstituiran policentrizmom koji nalaže da uz nacionalne vlasti u osmišljavanju i implementaciji politika učestvuju različiti akteri – niži nivoi vlasti, organizacije civilnog društva, privredni subjekti, nadnacionalne organizacije i institucije: vladanje je ustupilo mjesto upravljanju. Suština političke globalizacije, i tu se prepoznaje najveća prednost globalizacije kao takve, je saradnja između država, saradnja države sa subnacionalnim i nadnacionalnim vlastima i drugim različitim organizacijama. Ocjena je da je upravo saradnja između država doprinijela smanjenju njihovog međusobnog ratnog ili vojnog konflikta. Iz političke globalizacije je proizašla ekomska globalizacija tj. politička internacionalizacija, liberalizacija i univerzalizacija je značila ekonomsku i svaku drugu internacionalizaciju, liberalizaciju i univerzalizaciju. Ekomska globalizacija nije značajnija od političke globalizacije, ali je osjetnija u svakodnevniči ljudi. Iz početnog, intervencionističkog oblika se 80-ih godina prošlog vijeka transformirala u neoliberalni oblik, što navodi na zaključak da je „savremena globalizacija utemeljena na suštinskim principima neoliberalne politike i ekonomije. Neoliberalizam predstavlja, u osnovi, neokonzervativno političko učenje“ (Fejzić, 2016:16). Da globalizacija postane neoliberalna, presudnu ulogu je imala konzervativna ideologija nove desnice koja je prva prihvatile ideje čikaških momaka. Primjena neoliberalizma u Sjedinjenim Američkim Državama u vrijeme vladavine Ronald Reagana i u Ujedinjenom Kraljevstvu u vrijeme vladavine Margaret Thatcher – dvjema značajnim zemljama svijeta – je značila neoliberalizaciju globalizacije. Neoliberalna globalizacija je hiperliberalizirala svjetsku ekonomiju: politika je pristala na „državnu deregulaciju i privatizaciju, slobodno tržište i reducirano javnu potrošnju“ (Fejzić, 2016:16). Globalizacija kakvom ju je oblikovala nova desnica je izazvala reakciju sa suprotnog ideološkog pola. Reakcija se desila 90-ih godina 20. vijeka u obliku trećeg puta kao pokušaja reformisanja socijaldemokratije. Dakle, nova desnica je bila reakcija na globalizaciju koja je vrijednosni sadržaj djelimično crpila iz reformske *ljevice*, dok je treći put bio reakcija na globalizaciju kakvom ju je stvorila najdominantnija konzervativna ideologija – nova desnica. Preokupacija narednog potpoglavlja će upravo biti nova desnica, a onda slijedi kritička opservacija trećeg puta.

5.1. Nova desnica kao konzervativni odgovor na globalizaciju

Najdominantnija ideologija skoro pola vijeka je nova desnica. Akteri nove desnice su najodgovorniji za stvarnost globaliziranog svijeta kakav se danas poznaje. Svijet u drugoj deceniji 21. vijeka je svijet permanentne komercijalizacije, privatizacije, individualizacije i konzervativizacije. Ove tri atribucije izražavaju bit nove desnice. Desmond S. King potvrđuje definiciju nove desnice kao sinteze liberalizma i konzervativizma: „... nova desnica se odnosi na ekonomski i politički liberalizam. Pojedine liberalne teorije su bile inspiracija za politike koje su provodili Thatcher i Reagan. Oba politička lidera su odgovore na ekonomski pitanja argumentirali liberalnim teorijama. To je bio središnji element njihove izborne platforme. Liberalni ekonomski argumenti za slobodno tržište su bili sjedinjeni sa političkim argumentima o individualizmu i reduciranim javnom sektoru. Drugi element nove desnice je argument konzervativizma koji proizilazi iz liberalnih ekonomskih politika. Političke posljedice toga su izražene u konzervativnim socijalnim i moralnim principima“ (Desmond, 1987:8). Osim formulacije nove desnice kao ideološkog sadržaja koji kombinira konzervativizam i liberalizam, neki ovaj politički identitet kvalificiraju kao radikalno *desnim*. Jedan od njih je Damir Velički. Akcentirajući da je nova desnica upotrebljavan i nejedinstven pojam, ovu ideologiju definira kao „ne samo pokušajem intelektualizacije desnog ekstremizma, nastalom po uzoru na studentski šezdesetosmaški pokret i *Novu ljevicu*, njime se često misli i na izborne uspjehe desnoekstremističkih stranaka, kao i na općenito različita neofašistička i neonacistička strujanja. Sažeto prikazano, pojam *Nove desnice* prikidan je ako se njime opisuju intelektualna strujanja koja već otprilike četiri desetljeća rade ideološko-strategijskoj obnovi desnog ekstremizma“ (Velički, 2009:78-79). Konzervativni momenat kod nove desnice je za Velička razlog da je označi kao radikalnom ideologijom. Ovu atribuciju eksplanira zapažanjem da iz „novodesne perspektive kulturne vrijednote se stvaraju samo u intaktnim društvima, a ako se ona unište, nezaustavljivo dolazi do dekadencije i propasti vrijednosti. Pojedincu se u tom svjetonazoru ne pripisuje nikakva intrinzična vrijednost, tj. njemu kao čovjeku i pojedincu, nego samo kao članu određene etnije ili narodne zajednice. Takav svjetonazor u suprotnosti je sa shvaćanjem da se čovjek treba poštovati kao čovjek, bez obzira na njegov spol, religiju ili podrijetlo“ (Velički, 2009:79). Zaštita i njegovanje kulturnih, etničkih ili nacionalnih vrijednosti jeste obilježje nove desnice, ali djelatno politička izvedba ove ideologije na navodi na zaključak da je ona radikalna. Nova desnica jeste značajnije posvećivanje ovom ili onom identitetu, ali ne i glorifikacija istih do mjere isključivosti ili netrpeljivosti prema drugom i drugaćijem. Naprotiv, multikulturalizam – kao značajka globalizacije – je ostao prepoznatljivo svojstvo i evroatlantskih država i tamo gdje su obnašali i gdje obnašaju vlast sljedbenici ove ideologije. Slijedeći šire razumijevanje nove

desnice odnosno kao „obnovi desnog ekstremizma“ posljednjih 40 godina, onda je taj trenutak ekstremizma nesumnjivo svojstven neokonzervativizmu kao novom političkom identitetu *desnice* koji je nastao u drugoj polovini 20. vijeka. Na osnovu izlaganja nove desnice kod Velička, prije bi se dalo zaključiti da je riječ o neokonzervativizmu. Zapravo, prepoznatljivost nove desnice je prije svega u njenom odnosu prema ekonomiji.

Desmond je saglasan s tim da je nova desnica bila kritika i oponent kejnzijanizmu čiji je produkt i socijalna država, a koji je prevladavao do kraja 70-ih i početka 80-ih godina 20. vijeka. Kao razlog zbog kojeg je nova desnica prihvatile ekonomski liberalizam odnosno neoliberalizam, ovaj američki autor identificira i njen strah da „proširivanje prava za pojedine grupe može limitirati odnose u hijerarhiji i autoritetu“ (Desmond, 1987:9). Za podsjetiti je da su upravo hijerarhija i autoritet – razumijevani kao prirodnim datostima – jedne od vrijednosti konzervativizma. Negativna sloboda je za novu desnicu determinanta shvatanja stvarnosti. Suština negativne slobode prema Hayeku je da svaki pojedinac „ima kontrolu nad svojim ponašanjem i sudbinom odnosno da što manje bude pod prisilom nekoga drugog...“ (Desmond, 1987: 29). Imati slobodu izbora je imperativ Hayeka i nove desnice koji nalaže neprestanu političku i ekonomsku liberalizaciju reduciranjem ingerencija države. Minimalizaciju države, sljedbenici ove konzervativne ideologije argumentiraju uvjeravanjem o neupitnoj efikasnosti i primjenjivosti tržišnih principa u bilo kojoj vrsti djelatnosti osim u „obrani države te očuvanju javnog reda i mira“ (Thatcher, 2004:366). Otuda je kapitalizam u zamisli čikaških momaka uslov za političku slobodu odnosno za novu desnicu je demokratija samo ostvariva u neoliberalizmu, što nužno za posljedicu ima nejednakost: „Pozicija nove desnice, uključujući Hayeka i Friedmana, je da jednakost – bilo da se definira u smislu materijalnih dobara ili u smislu urođenih sposobnosti – nije kompatibilna sa njihovim poimanjem slobodnog tržišta i njegove operacionalizacije. Liberali vjeruju da je slobodno tržište socijalni sistem u kojem se generiraju inovacije i bogatstvo samo u uslovima maksimalizacije individualnih izbora i sloboda; neizbjegni element ovog procesa je nejednakost“ (Desmond, 1987:38) – nejednakost je izraz hijerarhije kao kreacije prirode. Zato je u percepciji nove desnice socijalna država oponent slobodi, što je već istaknuto. Za razliku od Dworkina, Rawlsa i Lockea koji su afirmisali jednakost u obliku redistributivne države, pojedini teoretičari su ubjedjenja da ovakve i slične države atakuju na slobodu. Jedan od takvih teoretičara je i Robert Goodin koji je izrazio šest argumenata u prilog prethodnoj tvrdnji. Goodin kaže: „(1) socijalna država kroz povećanje poreza ugrožava imovinska prava; (2) socijalna država neizbjegno tendira ka uniformizaciji i standardizaciji limitirajući dostupnost usluga; (3) socijalna država je suštinski paternalistička jer daje deliberativne

direktive građanima definirajući im izbole; (4) socijalna država nameće birokratske i/ili legalne restrikcije individuama; (5) socijalna država rezultira ovisnošću mnogih građana o njoj i limitira alternativne mogućnosti i (6) socijalna država stvara grupe koje je podržavaju u obliku birokrata i prilivgovanih koji, pak, potkopavaju nastojanja da se smanji javni sektor“ (Desmond, 1987:45). Ipak, nekadašnja premijerka Ujedinjenog Kraljevstva je socijalnu državu ograničila na „osnovne standarde zdravstvene zaštite i javnog obrazovanja, besplatnih za one koji si ih ne mogu priuštiti, te sustav socijalne pomoći za one koji doista ne mogu spajati kraj s krajem također očito pripadaju u tu kategoriju“ (Thatcher, 2004:366), ali „bismo se trebali kloniti pretpostavke prema kojoj samim time što je neka usluga nužna slijedi da će ju na najbolji način izravno pružiti država, ili da mora biti besplatna“ (Thatcher, 2004:366). Ali, pitanje je kako će neko sa egzistencijalnih margina platiti privatizirane socijalne usluge. Dakle, nova desnica zahtjeva čovjeka prepustenog samom sebi, kojem je pri tome omogućena potpuna sloboda. Samo pod uslovom životne ugroženosti mu vlast može pomoći, ali je legitimno da i taj uslov ustukne pred neumoljivim tržišnoekonomskim principima – stav je ove savremene konzervativne ideologije ako je suditi na osnovu riječi Thatcher.

Antagonizam nove desnice prema socijalnoj državi u okolnostima globalizacije je Ulrich Beck okarakterisao kao „crvenim protekcionizmom“. Njemački sociolog pod ovom sintagmom podrazumijeva demoniziranje socijalne države od strane nove desnice i drugih neoliberala jer uzročnike ekonomskih problema uviđaju u javnoj potrošnji odnosno „najuspješnija gospodarstva... su uglavnom ona čija je javna potrošnja u odnosu na nacionalni dohodak niska... u zemlji u kojoj se podrazumijeva da država skrbi za svakoga, nema prostora za milosrde, niti pak potrebe za samopožrtvovanju“ (Thatcher, 2004:366). Pledoaje Thatcher za izostanak milosrda i samopožrtvovanosti je pledoaje za izostankom institucionalne solidarnosti tj. socijalne države. Zamjenu za socijalnu državu je nekadašnja premijerka Ujedinjenog Kraljevstva vidjela u dobrovoljnoj solidarnosti jer „što se više oslanjam na to da će nezainteresirane vlasti rješavati nečije životne tragedije, to ćemo manje sami to činiti – i sve će više rasti odbojni zloduh sebičnog materijalizma“ (Thatcher, 2004:367). Konstatirajući da „je naša nužnost da se brinemo za sebe, a tek nakon toga da se pobrinemo i za svoje bližnje“ i da „ne postoje prava, osim ako se najprije ne izvrše obaveze“ (Thatcher, 2004:368), *Čelična dama* proturječi svojem zagovaranju dobrovoljne solidarnosti, filantropije ili altruizma. Postavljanje sebe kao prioriteta teško može biti put ka dobrovoljnoj solidarnosti i postojanje obaveze po sebi znači nepostojanje slobode izbora: nije riječ o dobrovoljnoj, već o prinudnoj solidarnosti. Koja je razlika između solidarnosti koja je

posljedica „obaveze“ i institucionalne solidarnosti garantovane mehanizmom socijalne države? Da li to znači da egzistencija ugroženog treba zavisiti od dobre volje drugog? Zar nije cilj da se ekonomski i socijalno deklasiranom pojedincu pruži prilika za samoodrživost? Koncentracija materijalnog bogatstva je potvrda iščezavanja solidarnosti odnosno oživotvorenja „zloduha sebičnog materijalizma“.

Nova desnica se primarno ogleda u ekonomskom liberalizmu odnosno neoliberalizmu, pa tek onda u političkom sadržaju, što ne umanjuje njegov značaj. Ovaj posljednji izražaj *desnice* jeste u značajnoj mjeri recipirao liberalnu aksiologiju istovremeno zadržavajući konzervativni ethos. Glorifikacija konzervativnih političkih vrijednosti kod nove desnice je uočljiva u njenoj glorifikaciji ekonomskih liberalnih vrijednosti. Neke od tih vrijednosti su hijerarhija – što je prirodna nužnost – i individualizam koji je opisan u već istaknutoj tvrdnji Thatcher: „A, znate, društvo zapravo i ne postoji. Postoje pojedinci, muškarci i žene, i postoje obitelji“ (Thatcher, 2004:368) – porodica je na pijedestalu konzervativnih vrijednosti. Nadalje, stav Thatcher o odnosu globalizacije, države, identiteta, međunarodnog poretku i demokratije reflektira konzervativizam nove desnice: „... države su važne jer se uz njihovu pomoć lakše stvara osjećaj identiteta – osobito kad se njihove granice podudaraju s granicama nacije – a što svijet postaje 'globalizirani', ljudi se sve jače oslanjaju na taj identitet... čvrst i stabilan međunarodni poredak može se zasnivati samo na poštovanju naroda i nacionalnih država. Ma koliko poneki nacionalizmi bili manjkavi, nacionalni ponos i nacionalne institucije najbolji su temelj za funkcionalnu demokraciju. Pokušaji da se zatome nacionalne razlike, odnosno da se različiti narodi s osebujnim tradicijama stope u umjetne države, vrlo će vjerovatno propasti, možda i uz prolijevanje krvi“ (Thatcher, 2004:XXI i XXIII). Između ostalog, nova desnica je politički „u Britaniji i SAD-u razvila 'novu' moralnost u pristupu prema pitanjima seksualnosti i porodice. Naročit je naglasak na ulozi žene u porodici, naročito majke. Napad na feminizam i propitivanje tradicionalne uloge žene u porodici – suština je konzervativne nove desnice. Želja za povratkom tradicionalnih vrijednosti u Sjedinjenim Državama i Britaniji je snažan element nove desnice“ (Desmond, 1987:21). Također je za ponoviti da je iz nove desnice nastao tehomenadžerski stil političkog vođstva. Uz ove i druge konzervativne aksiome, nova desnica je prihvatile i mnoge liberalne političke aksiome poput multikulturalizma, ozakonjenja istospolnih zajednica i abortusa. Većina konzervativnih političkih stranaka u liberalnim demokratijama su stranke nove desnice. Transformacija u stranke nove desnice je prisutna i kod konzervativnih stranaka koje djeluju u

Bosni i Hercegovini¹⁹ i drugim zemljama bivše Jugoslavije. U javnom diskursu se prepoznaju kao narodnjačkim strankama ili strankama umjerene *desnice*. Riječ je o ideološkoj i djelatno političkoj adaptaciji globalizacijskim okolnostima. Ovdje je opservirana nova desnica kroz prizmu političke misli i pragme Margaret Thatcher koje su u mnogome kompatibilne sa onim u Sjedinjenim Američkim Državama i drugim evroatlantskim zemljama. Odgovor reformirane *ljevice* na uspješnu konzervativizaciju globalizacije je bio treći put koji su mnogi ocijenili kao neuspješnim.

5.2. Treći put kao socijaldemokratski odgovor na globalizaciju

Nije se dugo čekalo na odgovor reformirane *ljevice* na novu desnicu. Desilo se to u posljednjoj dekadi prethodnog vijeka kada je Anthony Giddens u Ujedinjenom Kraljevstvu utemeljio ideologiju trećeg puta. To je ideologija koja se predstavlja kao reformom, uzrokovane globalizacijom, socijaldemokratije. Da je riječ o reformskom izražaju socijalizma odnosno socijaldemokratije potvrđuje Thomas Meyer koji zapaža da je treći put „u povijesti socijalizma rabljen u različitim situacijama za mnoštvo različitih svrha. Austromarksisti su ga robili između dva svjetska rata kako bi poduprli napore da pronađu put između boljševizma i socijalizma... Nakon Drugog svjetskog rata demokratski se socijalizam u Europi proglašio trećim putem, boljim putem između dvaju ekstrema neukroćenog kapitalizma i dogmatskog komunizma... U najnovijem slučaju riječ je o pokušaju Tonyja Blaira, koji, slijedeći Clintonu i njegove savjetnike, promiče ideju ponovnog oživljavanja pojma trećeg puta kao oznake za pokušaj nove sinteze tradicionalne socijaldemokracije i neoliberalizma...“ (Meyer, 2006:5).

¹⁹ Atribucija koja se pripisuje ustavnoj strukturi Bosne i Hercegovine, kao produktom Dejtonskog mirovnog sprazuma, je i neoliberalizam. Bosna i Hercegovina je od 21. novembra 1995. godine izraz realpolitike – legitimizirana i legalizirana su vojna osvajanja, princip etničkog odnosno nacionalnog je učinjen skoro pa neprikosnovenim, te je potvrđena posthladnoratovska dominacija Sjedinjenih Američkih Država. Pod pritiskom međunarodnih aktera je uslijedila masovna privatizacija privrednih subjekata. Zanemarajući način na koji se vrši privatizacija, a sa ciljem da samo bude realizirana, ista je imala dominantno negativan ishod. Ključni domaći akteri u privatizaciji tj. tranziciji ka globaliziranom kapitalizmu su bile i ostale *desne* političke stranke. Uprkos valu privatizacije, pojedine manifestacije socijalne države, kao naslijedem socijalističke Jugoslavije, su opstale. U međuvremenu je socijalna država postala način kupovine socijalnog mira gubeći svoju stvarnu svrhu, a u cilju da političke stranke ostanu vladajuće. Nezaposlenost, siromaštvo, korupcija i druge dugogodišnje devijacije su 2014. godine kulminirale protestima u Bosni i Hercegovini. Najznačajniji ishod protesta je bila *Njemačko-britanska* inicijativa u obliku *Reformske agende* kao vodičem za ekonomsku i socijalnu poboljšanja. Na primjenu *Agende* su pristale i *desne* i *ligeve* političke stranke. Njen sadržaj je nekada manje, nekada više bio obavljen velom tajnosti, a njegova implementacija zakonski upitna. U javnom diskursu se o *Agendi* govoriti kao zahtjevu za socijalnim reformama u cilju smanjivanja javne potrošnje, liberalizacijom poslovanja i privatizacijom. Otuda je *Agenda* opisana i kao neoliberalnom. S druge strane Bodo Weber zapaža da *Agenda* ne može „predstavljati potvrdu jednodimenzionalne tvrdnje neoliberalnog uništavanja radničkih prava, niti kako druga strana tvrdi predstavljaju ključni faktor prijeko potrebne transformacije i revitalizacije bosansko-hercegovačke privrede“ (Weber, 2016:18). No, uočljivo je da se na privatizaciji u Bosni i Hercegovini najviše insistiralo u vremenu dva događaja koje bi Naomi Klein vjerovatno etiketirala kao „šokantnim“. Dakle, riječ je o ratu i protestima koji su uznenirili stanovništvo koje se u svojevrsnom stanju „šoka“ suočilo sa ekonomskim i socijalnim promjenama ne spoznavajući njihove stvarne efekte.

Reforma socijaldemokratije poslije „Drugog svjetskog rata počiva na dvije prepostavke. Prva je da je samopercepcija socijaldemokratije oblikovana primatom politike i komunitarizma u eri kejnjizijanske socijalne države i eri trećeg puta. Druga prepostavka je samopercepcija socijaldemokratije kao kontinuirane tehnokratske i korporativne politike“ (Schmidt, 2012:19). Simbioza socijaldemokratije i neoliberalizma je bila „osuda kejnjizijanske socijalne države karakterizirajući je kao zastarjelom...“ (Schmidt, 2012:22). Kalanj smatra da Giddens sa trećim putem „želi pripomoći preoblikovanju ljevice i obnovi britanskog laburizma ('novi laburizam') kao varijante socijaldemokratske ideologije. On traga za formulom 'novog lijevog centra', elaborira koncept 'pozitivne države blagostanja', protivi se neoliberalnom ideološkom fundamentalizmu, zagovara egalitarniju i pravedniju, to jest socijalnu viziju globalizacije, ali oba su ideološka vidokruga, onaj kojemu se odupire i onaj za koji se zalaže, prisutna u njegovim razmatranjima“ (Kalanj, 2010:68). U teorijskim razmatranjima ove ideologije reformirane *ljevice* se pomenuti Tony Blair, Bill Clinton i Gerhard Schröder etiketiraju kao idealtipovima trećeg puta u praktičnoj politici. Ovaj trojac je najčešća asocijacija za treći put jednako kao što su Thatcher i Reagan za novu desnicu. Između ostalih, nasljednik *Čelične dame* na premijerskoj poziciji Ujedinjenog Kraljevstva – Blair je u značajnoj mjeri zadržao neoliberalni kurs u ovoj otočnoj državi. To je vidljivo iz Meyerove analize Blairove politike.

Njemački univerzitetski profesor izdvaja tri stvari koje su svojstvene trećem putu u izvedbi Laburističke stranke sa Blairom na čelu. Jedna je bila „uvodenje socijaldemokracije godesberškog tipa²⁰, u kojoj su tradicionalne ideje socijalizacije sredstava za proizvodnju zamijenjene privrženošću temeljnim vrijednostima, a stranački se program otvorio pragmatičnim idejama o ulozi tržišta, privatnog vlasništva i države u ekonomskom procesu... Drugo, taj iskorak prema Godesbergu pratio je vrlo radikalni tip 'clintonizacije' političke komunikacije unutar strateškog vrha Laburističke stranke, koji je sve druge aspekte – uključujući stranački diskurs, ulogu stranke, pa čak i parlamentarnu laburističku frakciju – podredio vladavini percipiranih nužnosti uspešne medijske komunikacije imidža stranačkog vođe i njegova simboličkog projekta... Treća razina Blairove revolucije odnosi se na uži krug tema koje su pokrivene etiketom 'Trećeg puta': uklapanje bitnih dijelova neoliberalizma u projekt socijaldemokratije“ (Meyer, 2006:6). Iz Meyerove eksplanacije da se zaključiti da je centralni element trećeg puta prihvatanje upravo neoliberalizma koji je nalagao političarima, sljedbenicima trećeg puta da djeluju u skladu sa tehnomenadžerskim stilom vođstva čije je obilježje i ono što Esad Zgodić naziva medjakratijom koja „prekriva i degradira... ono

²⁰ Meyer podsjeća da Godesberški program njemačke Socijaldemokratske partije datira još 1959. godine. Kao njegovu suštinu je naveo odluku njemačkih socijaldemokrata da u potpunosti prekinu tradiciju izvornog socijalizma transformirajući se demokratske socijaliste, što je značilo potpuno akceptiranje tržišne ekonomije.

političko u politici i marginalizacijom partijskog... Hoće se reći: nisu više stranke potrebne da bi se došlo na vlast, samo političari koji steknu medijsku popularnost imaju šanse za izborni trijumf“ (Zgodić, 2009:308). Neoliberalizam zakonodavne vlasti Ujedinjenog Kraljevstva čiji je premijer bio Blair primjećuje i sama Thatcher: „Premijer Tony Blair i ministar financija Gordon Brown, nisu se ustručavali zasnovati svoju gospodarsku politiku na temeljima koje su osamdesetih godina postavili konzervativci. Inflacija je ostala niska – a time što je Engleska banka zadužena za monetarnu politiku umiren je City. Granične porezne stope na dohodak ostale su niske. Iako je došlo do osnaživanja sindikata, glavne reforme iz konzervativnih godina još se uvijek provode. Dakle, nije bilo povratka čistog socijalizma“ (Thatcher, 2004:369). Koliko je Čelična dama bila zadovoljna, toliko je bila i nezadovoljna politikom trećeg puta koji je tada vladajuća Laburistička stranka primjenjivala zbog „povećanja skrivenih poreza“. Pohvala Thatcher za Blaira i njegovu laburističku vlast je zapravo njena najbolja kritika s tačke posmatranja onih koji smatraju da je treći put destruirao socijaldemokratiju. Njena percepcija da samo povećanje poreza predstavlja socijalizam potvrđuje konstataciju da kvalifikacija ideologije zavisi od svake individue.

Zvjezdani trenutci trećeg puta su kratko trajali. Uspon ideologije koju su recipirale socijaldemokratske stranke evroatlantskih država²¹ je bio jednako brz njenom padu. Razlozi za njen uspon i pad je isti, a to su: „neoliberalni pristup makroekonomiji, politike orijentirane na ekonomiju ponude, bezuvjetno prihvatanje natjecanja na tržištima roba i kapitala, reforme države blagostanja s ciljem da se maksimalno poveća zapošljivost radne snage umjesto jamstva zaposlenosti ili socijalne sigurnosti kao građanskog prava i neodređeno izjašnjavanje za održivi razvoj“ (Meyer, 2006:7). Najznačajnije atribucije trećeg puta koje izdvaja Meyer navode na konkluziju da je ova ideologija možda ne više, ali u jednakoj mjeri kao i nova desnica participirala u neoliberalizaciji globalizacije. Naime, iz Meyerove analize je moguće zaključiti da je treći put bio pokušaj za koji se moglo pretpostaviti da će biti neuspješan jer je značio pomirenje nepomirljivog – socijaldemokratije i trećeg puta. Giddensov cilj da pomogne socijaldemokratiji, kako kaže Kalanj, pretvorio se u odmaganje socijaldemokratiji. Zapravo, treći put je umjesto ideologije lijevog centra, postao ideologijom radikalnog centra. Više od dvije decenije poslije nastanka trećeg puta, u većini država Starog kontinenta, socijaldemokrate su opozicija vladajućim *desničarskim* strankama. Zato se treći put – koji je

²¹ Treći put je postao i osobnost Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine. Dugogodišnji predsjednik ove političke stranke, Zlatko Lagumđija, je kao svojeg političkog uzora isticao upravo Tonyja Blaira. U svojem govoru na jednom od partijskih kongresa je Lagumđija poručio da će treći put biti budućnost kako ove političke stranke, tako i Bosne i Hercegovine. U djelovanju Socijaldemokratske partije je bilo i ostalo moguće uočiti manifestacije ideologije čiji je Giddens utemeljitelj. Najočiglednije je to bilo upravo kada je ova politička stranka stavila potpis garantirajući da će biti partner u provođenju *Reformske agende* u Bosni i Hercegovini.

postao socijalno neosjetljiv – identificira kao krivcem za trajuću krizu socijaldemokratskih političkih stranaka, prije svega onih na evropskom kontinentu, iz čega proizilazi upitnost trećeg puta kao ideologije reformirane *ljevice*: šta je to *ljevičarsko* kod trećeg puta? Globalizacija pod trećim putem nije „umjesto uvriježenog megakorporacijskog predznaka liberalnog kapitalizma, imala emancipatorski predznak“ (Ćurak, 2009:173). Blair, Clinton ili Schröder nisu bili Thatcher ili Reagan *ljevice*, već su bili isto što dvojac nove desnice za neoliberalizam. Prepoznaće to i Nerzuk Ćurak pledirajući na „skretanje globalizacije ulijevo... Dalje od Gidensovog i Blairovog trećeg puta“ (Ćurak, 2009:173). Argument kritičara trećeg puta, naročito onih na Otkupu, nije bila samo njena neoliberalna ekonomski agenda, već i militarizam kojem su bili skloni pojedini političari ove ideološke orijentacije. Pa je tako Blair bio na verbalnom udaru zbog odluke da Ujedinjeno Kraljevstvo bude među rijetkim državama koje će podržati vojnu intervenciju Sjedinjenih Američkih Država u Iraku 2003. godine. Ipak, bez obzira što im je neoliberalizam najznačajnije obilježje, treći put i nova desnica nisu isto. Razlika je u mjeri u kojoj su afirmirale neoliberalizam odnosno (ne)jednakost i u što je prva više sklonija političkim liberalnim vrijednostima, dok je potonja sklonija političkim konzervativnim vrijednostima. To je ono što je Laurent Bouvet nazvao „liberalizmom u srcu blerizma“. Ovaj francuski univerzitetski profesor ne misli da je liberalizam Blaira odnosno trećeg puta „rezultat krajnjeg preobraćanja neolaburista u tačerovski liberalizam kojim bi rukovodio jedan Tony Blair kao politička reinkarnacija Margaret Thatcher. Liberalizam je neodvojivi dio britanske naprednjačke tradicije“ (Bouvet, 2000:42). Ali, diferencije između političkog liberalizma trećeg puta i političkog konzervativizma nove desnice su bile manje bitne u odnosu su na njihovu skoro pa identičnu ekonomsku politiku, pa je Giddens sa ideologijom trećeg puta doprinio stvaranju slike svijeta čija je stvarnost ideološki monizam. Nekoliko godina poslije trećeg puta, neke od socijaldemokratskih stranaka napuštaju ovaj politički identitet odnosno postoje i nastaju socijalni akteri koji pokušavaju reaffirmisati socijaldemokratiju kakva je bila do 90-ih godina prošlog vijeka. To su svojevremeno bili grčka *SYRIZA* i španski *Podemos*, a nešto kasnije Laburistička stranka sa Jeremyjem Corbynom na čelu i Bernie Sanders kao jedan od unutarstranačkih kandidata demokrata za predsjednika Sjedinjenih Američkih Država. Intencija u sljedećem poglavljju je odgovoriti na dva pitanja: da li je moguća retradicionalizacija ideoloških svjetonazora i da li ulazimo u epohu ideološkog monizma?

6. FUTURIŠTICKE NARACIJE O IDEOLOGIJAMA SAVREMENE *LJEVICE* I *DESNICE*

U prethodnim poglavljima je napravljena historijska retrospekcija ideologija *ljevice* i *desnice*. Potvrdilo se da su sadržaji političkih identiteta kontinuirano promjenjivi zadržavajući pojedine aksiome. Konsenzus trećeg puta i nove desnice o navodnoj neminovnosti neoliberalizma je mnoge nagnuo na zaključak da je počela postideološka epoha, zanemarujući postojanost manje značajnih aktera s drugačijim političkim identitetima – onih koji se prepoznaju kao socijalističkim, komunističkim, te izvorno konzervativnim. Do ekonomskih nevolja iz 2008. godine je konsenzus bio neupitan. Od tada do danas su sve glasniji sljedbenici oba ideološka pola koji pozivaju na propitivanje dominantne globalne političke, ekonomске, socijalne i kulturološke paradigme. Srž tog poziva je povratak vrijednostima koje su bile svojstvene *ljevici* i *desnici* do osme decenije prošlog vijeka i ranije. *Ljevičari* zahtjevaju odbacivanje preovladavajućeg ekonomskog modela, smatrajući ga uzročnikom društvenih problema, dok *desničari* hoće dosljedniju egzistenciju u skladu sa tradicijom etnosa i nacije kojem pripadaju, ubjedeni da multikulturalizam i nije baš tako dobar. Zahtjevi ove vrste se u javnom diskursu nominuju i kao radikalizacijom *ljevice* i *desnice*. Nesumnjivo je da je na djelu radikalizacija u odnosu na opšteprihvачene politike i to da je riječ o radikalizaciji s potencijalno devastirajućim efektom. Posebno se to odnosi na *desnicu*, i to onu neokonzervativnu čiji su pripadnici smijeliji u ideološkoj reafirmaciji koja seže do izvornog ili autoritarnog konzervativizma. Kod *ljevice* to nije slučaj. Čini se da je manje je smijela i doslijedna u ideološkoj reafirmaciji koja najčešće doseže do pledoaja za ponovnom afirmacijom izvorne socijaldemokratije, a vrlo rijetko do izvornog ili demokratskog socijalizma. Da li ovi zahtjevi znače retradicionalizaciju ideoloških svjetonazora – pitanje je na koje će se odgovor tražiti u sljedećem potpoglavlju. Odgovor na ovo pitanje uslovjava odgovor na sljedeće pitanje: da li ulazimo u epohu ideološkog monizma? Bivstvuje li ideološki monizam je tema posljednjeg potpoglavlja. Teško je ili skoro nemoguće govoriti o ideološkoj retradicionalizaciji, ako je na djelu ideološki monizam odnosno ideološka retradicionalizacija isključuje mogućnost ideološkog monizma u savremenoj politici.

6.1. Da li je moguća retradicionalizacija ideoloških svjetonazora?

Da li je moguća retradicionalizacija ideoloških svjetonazora je pitanje na koje se ne može odgovoriti jednoznačno: obzirom da odgovor iziskuje da se ospervacijom sadašnjeg stanja stvari prognozira budućnost, nemoguće je odgovoriti sa sigurnim da ili sa sigurnim ne.

Pogled na sadašnjost podrazumijeva uvid u političkoteorijski i realpolitički sadržaj. Političkoteorijski sadržaj su stavovi aktera koje izražavaju u javnom prostoru, dok su realpolitički sadržaj njihova konkretna djela. Pa se tako u javnom prostoru nerijetko mogu lako uočiti pojedinci, stranke i druge vrste kolektiva čija ideološka opredjeljenja nisu podudarna dominantnim ideološkim opredjeljenjima. Da je to tako, jasno je iz svakodnevnog političkog diskursa koji je determiniran i programskim orijentacijama političkih stranaka. Ovdje će biti akcentirana programske orijentacije onih stranaka koje su uspjele zaokupirati pažnju evropske i svjetske javnosti, a koje nisu pripadale ili ne pripadaju establišmentu. Neke od takvih *ljevičarskih* i *desničarskih* stranaka su već spomenute. Dakako, riječ je o grčkoj *SYRIZA-i*, španskom *Podemosu*, britanskoj Laborističkoj partiji na čelu sa Jeremyjem Corbynom, *Alternative za Njemačku* i francuskog *Rassemblement Nationala* odnosno nekadašnjeg *Nacionalnog fronta*. Dakle, ovo su stranke koje su imale priliku odnosno imaju priliku da ugroze one vladajuće u svojim zemljama.

Za sada je *SYRIZA* jedina *ljevičarska* stranka kojoj treći put nije bio identitet, a koja je dobila priliku da bude vlast u Grčkoj. Program ove političke stranke je mnoge nagnuo da je etiketiraju kao radikalnom ljevicom. Peter Bratsis u članku *Je li ovo kraj narativa o „nepostojanju alternative“* objavljenom u *Slobodnom filozofskom* identificira četiri pobjednička stupa *SYRIZA-e* na izborima u Grčkoj: „Prvi stup ima za cilj zadovoljiti osnovne životne potrebe ljudi koje su mjere štednje najjače pogodile... Drugom stubu je cilj riješiti probleme s porezima i državnim prihodima... Treći stup čini plan o stvaranju tri stotine tisuća novih radnih mjesta u privatnom i javnom sektoru... Četvrti stup uključuje mjere kojima je cilj povećati participaciju javnosti u upravljanju državom...“ Svojim programom su treći put odbacili i *Podemos* i laburisti u Ujedinjenom Kraljevstvu u cilju da reafirmiraju socijalnu državu. Španska *ljevičarska* stranka zahtjeva: 'solidarni porez' koji će se naplaćivati od finansijskih kompanija, bolja regulacija finansijskog sistema, onemogućavanje bankarskih tajni u poreznim oazama, promocija socijalne ekonomije, demokratizacija političkih i ekonomskih odluka u Evrozoni, povišenje minimalne plate, osnovni univerzalni prihod za siromašne, tridesetpetosatno radno vrijeme u toku sedmice, mogućnost penzionisanja sa 65 godina starosti i dostupnost zdravstvenog osiguranja. Slične ili iste imperative postavljaju laburisti u Ujedinjenom Kraljevstvu. Njihov manifest nazvan *Za sve, ne samo za pojedince* podrazumijeva: visočije iznose oporezivanja velikih korporacija, demokratiziranje vlasničkih struktura u pojedinim privrednim subjektima tj. davanje mogućnosti da radnici budu suvlasnici, smanjivanje starosne dobi za penzionisanje, smanjivanje starosni dobi neophodne za ostvarivanje prava glasa na 16 godina i omogućavanje besplatne zdravstvene skrbi. Osim

navedenih stranaka, za ponovo je spomenuti Bernieja Sandersa, jednog od unutarstranačkih kandidata demokrata za predsjednika Sjedinjenih Američkih Država i mnoštvo kolektiva različitog karaktera čiji politički identitet nije treći put odnosno personifikacija su retraditionalizacije *ljevičarske* aksiologije, a neki od njih su *Occupy Wall Street* i *Žuti prsluci* u Francuskoj.

Upravo u Petoj republici jak oponent predsjedniku Emmanuelu Macronu je *Nacionalni front* koji je u međuvremenu promijenio naziv u *Rassemblement National*. Ova politička stranka, *Alternativa u Njemačkoj* i mnoštvo drugih se karakteriziraju kao neofašističke i neonacističke. Da li je to opravdano ili ne, svako može prosuditi na osnovu njihovih zahtjeva. Barbara Vezel u članku *Deutsche Wellea* pod nazivom *Francuska se predaje desnim zavodnicima* izdvaja neka od obećanja nekadašnjeg *Nacionalnog fronta*, a sadašnjeg *Rassemblement Nationala*, a neka od njih su zatvaranje granica prema susjedima i izlazak iz Evropske unije. Obećavala je stranka Marine Le Pen i deportaciju izbjeglica i repatrijaciju francuskih državljana neevropskog etničkog porijekla – akcentiraju Shafik Mandhai i Ahmed El Amraoui u članku *Zašto Marine Le Pen privlači mlade birače?* koji je objavila *Al Jazeera Balkans*. Kao i za stranku Le Penove, i *Alternativi za Njemačku* je u središtu identitet domicilne nacije države. Ova politička organizacija, koja uživa sve veću popularnost među Nijemcima prijeteći dvjema najjačim strankama Kršćansko-demokratskoj uniji i Socijaldemokratskoj partiji, pledira na sljedeće: zaštitu njemačke kulture, jezika i identiteta, uspostavljanje njemačke kulture kao predominantne umjesto uspostavljanja multikulturalizma, tolerantnu kritiku islama, zabranu inostranog finansiranja džamija u Njemačkoj, zatvaranje školi Kur'ana, uskraćivanje posebnih prava za muslimansku djecu u školama, bez kvota o rodnoj ravnopravnosti jer su neproduktivne i nepoštene, te kontrola imigracija. Ove dvije političke stranke još nisu dobine mogućnost da svoj izrazito *desničarski* program pretoče u djelo. Slučaj je to u većini zemalja Starog kontinenta, osim u Italiji gdje vlast trenutno obnaša koalicija koja se također kvalificira kao *desničarsko* radikalnom i populističkom odnosno neokonzervativnom. Nije evropska čizma jedina liberalna demokratija gdje postoji neokonzervativna vlast. Zapravo, značajna dominacija neokonzervativaca je počela u svjetskoj sili broj jedan – Sjedinjenim Američkim Državama.

Antimigrantska, antiizbjeglička, trgovinsko protekcionistička i ekonomski neoliberalna politika Donalda Trumpa je potvrda konstatacije da su neokonzervativci principijalniji odnosno da su u djelatnoj politici doslijedni svojem političkom identitetu, što se ne može reći i za *ljevicu* koja je na tragu izvornijih ideoloških vrijednosti, nego što je to treći put. Očit primjer za to je upravo *SYRIZA* čiji se predsjednik kao premijer Grčke odlučio na na

„sramni privatizacijski program prodavajući u bescijenje naše luke, aerodrome, morske obale, željeznice, struju, kompanije za distribuciju vode i gasa, arheološka i kulturološka dobra, teatre, rudnike i ostala profitabilna preduzeća“ – opisuje Zoe Konstantopoulou, bivša predsjednica Parlamenta Grčke, u svojem članku *Ako volite Grčku, pomozite nam da se oslobođimo Alexis Tsiprasa i njegove zombi partije* objavljenom u *Guardianu*. Zapravo, James K. Galbraith u tekstu *Budućnost ljevice u Europi* zapaža da je program „radikalne“ SYRIZA-e bio „u potpunosti kapitalistički, s ambicijom promjene tek određenih politika koje su nametnule europske institucije i MMF, a čija je provedba u Grčkoj očito polučila disfunkcionalnim i destruktivnim rezultatima“ – prenosi također *Slobodni filozofski SYRIZA-ino* upravljanje Grčkom je razočaralo mnoge koji su vjerovali da će ova politička stranka ispuniti obećanje o reanimaciji socijalne države, ali obradovalo mnoge one koji su priželjkivali da ova država ostane na putu privatizacije, deregulacije i mjera štednje. Osrvt na akcentirane političke naracije potvrđuje postojanost aktera čije ideologije nisu komplementarne onim preovladavajućim i postavlja još jedno pitanje: ako su radikalne, koliko su radikalne? Zagisurno je da nisu radikalne do te mjere da dovedu u pitanje samo kapitalističko društvo jer kao što se vidjelo, niti jedna posredno ili neposredno ne poziva na ukidanje kapitalizma kao takvog – bez obzira da li je riječ o *lijevim* ili *desnim*.

Ako je suditi na osnovu javnih istupa ideoloških protagonisti – pojedinaca i organizacija, moguće je već sada govoriti o retradicionalizaciji političkih identiteta kako u teorijskom, tako i u praktičnom smislu. Dakle, ona u ovom trenutku nije upitna. S tim da u djelatnoj politici manifestacije retradicionalizacije ideoloških svjetonazora nisu učestale jer akteri politike kojima identitet nije nova desnica ili treći put ne dobijaju šansu da pokažu i dokažu oživotvorenje ideologija nastalih prije 80-ih godina prošlog vijeka. Razlika između ideološki retradicionaliziranih *ljevičara* i *desničara* je u tome što ovi prvi problematiziraju noliberalni kapitalizam, dok ovi drugi smatraju da je multikulturalnost uzročnik nedaća globaliziranog svijeta. Za prepostaviti je da će teorijskopolitička retradicionalizacija ideoloških svjetonazora biti jednako proporcionalna nezadovoljstvom građanstva vladajućom političkom i ekonomskom paradigmom – neoliberalizmom i obratno. Trenutno su sljedeće nepoznanice: da li će se i koliko će se ideološka retradicionalizacija implementirati u praktičnoj politici u budućnosti, da li će svoje političke identitete retradicionalizirati protagonisti nove desnice i trećeg puta, koja je mjera ideološke retradicionalizacije i hoće li ideološki retradicionalizirane stranke i pokreti postati vladajuće u većini evroatlantskih zemalja? Samo će vrijeme dati odgovor na ova pitanja. Obzirom da je pozitivan odgovor na mogućnost ideološke retradicionalizacije, iz toga slijedi negacija tvrdnje o epohi ideološkog

monizma u 21. vijeku. Djelatna ostvarivost drugačijih politika u odnosu na postojeće uvjetuje ostvarivost epohe ideološkog monizma koji se tematizira u posljednjem potpoglavlju ove studije.

6.2. Da li ulazimo u epohu ideološkog monizma?

Sveprisutnost kapitalizma i demokratije je nagnula Daniela Bella, Francisa Fukuyamu i druge na tvrdnju o kraju ideologija, s jedne strane. S druge strane, postoji konstatacija da je to verifikacija ideološkog monizma ili opstojnosti samo jedne ideologije – liberalizma odnosno neoliberalizma. Samo neki od akcentiranih i eksplaniranih izraza ideološkog agonizma demantiraju oba stava. Retradicionalizacija ideoloških svjetonazora je po sebi izraz ideološkog agonizma koji poriče da momentalno ulazimo u epohu ideološkog monizma ili da će se to desiti u bližoj budućnosti. Dominacija kapitalizma i demokratije ne podrazumijeva kraj ideologije ili ideološki monizam. Diferentna razmišljanja o društvenim fundamentima – jednakosti i slobodi – su argument koji potvrđuje ideološki agonizam u savremenoj politici. Ideološki agonizam je na djelu i u sferama ljudske egzistencije koje nisu političke, ali se koriste u političke svrhe. U suprotnom, ako bi se početak 21. vijeka označio kao epohom ideološkog monizma, onda to eliminira ono što Zgodić naziva alterpolitikom pod kojom implicira „da se raščisti sa dvije postmoderne iluzije: prva govori... kako je na djelu epoha postpolitike, a druga kako je politiku, čije je, navodno, vrijeme prošlo, moguće zamijeniti vanpolitičkim diskursima i praksama poput, uzmimo, tehnokratskih, scijentokratskih i, uopće, meritokratskih kompetencija“ (Zgodić, 2008:305). Negirajući da je globalizirani svijet u vremenu postpolitike, Zgodić zaključuje da će „21. stoljeće, kao nikada u historiji, biti stoljeće politike. I to političkih konfrontacija oko onoga što je bilo, akcentirajmo to, povjesno nepoznato, prema tome, i neiskušavano, što, dakle, nikada nije bilo predmet politike“ (Zgodić, 2008:307). Pored Zgodića, Žižek i Kalanj poručuju da će nepolitičke stvari postati arenom ideološkog agonizma odnosno da je to već odavno slučaj.

Razmatrajući odnos između ideologije, utopije i moći, Kalanj se dotiče i obrazovanja i kulture koje prepoznaje kao ideološkim sredstvom države. Za slovenačkog teoretičara „moderne države, kao racionalno uređena i regulirana posebna društva, imaju ne samo represivne aparate... nego i ideološke aparate (obrazovno odgojne institucije, institucije kulturne produkcije...)“ (Kalanj, 2010:35). Kalanjova podsjeća na činjenicu da su i institucije države odraz ideologije manje ili više, uprkos suprotnim tvrdnjama. Žižek je, pak, primjetio da su ideološke diferencije predestinirane i nacionalnim identitetima: „Naime, slavni filozof

primjetio je razliku u konstrukciji wc-školjke u Francuskoj, Engleskoj i Njemačkoj, te shodno tome različit način kako svoj izmet odlažu pripadnici tih velikih europskih naroda, a zatim je povukao paralelu s općenitim predodžbama o njihovim specifičnim političkim kulturama. Englezi su, poznato je, općenito liberalni i njihov izmet pluta u vrtlogu vode. Francuzi pak svoje probleme rješavaju 'revolucionarno' kratko i efikasno, a na taj je način osmišljena i konstrukcija zahodske školjke. Nijemci su skloni kontemplaciji i proučavanju, pa stoga njihov izmet ostaje u školjci, podložan inspekciji mirisa, oblika i boje – riječi su kojima *Jutarnji list* objašnjava Žižekovo zapaženje koje opovrgava mišljenje da je antagonizam identiteta zamijenio ideološka sukobljavanja. Dakle, identitetske konfrontacije su ideološke konfrontacije jer je ideologija identitet. Pa su i nacionalni identiteti izvorište sadržaja ideologija i to prvenstveno konzervativnih. Interesantna su Žižekova objašnjenja ideoloških izražaja i u sferi kulture.

Od mnogih primjera koji su za slovenačkog teoretičara otjelotovrenje ideologije u kulturi, ovdje će biti izdvojena književnost Charlesa Dickensa. Njegovo stvaralaštvo, Žižek shvata kao „divljenje prema 'dobrim običnim ljudima', imaginarnu identifikaciju s njihovim siromašnim, ali sretnim, prisnim i neiskvarenim svijetom, slobodnim od okrutne borbe za vlast i novac. Ali (i tu leži Dickensova lažnost) odakle dikensovski pogled bulji u 'dobre obične ljude' tako da se oni doimaju dopadljivi; odakle ako ne s točke gledišta iskvarenog svijeta moći i novca?“ (Žižek, 2002:150-151). Ideologiju pronalazi i u popularnoj kulturi – *Marlboru* i *Coca-Coli*: „Uzmimo kao primjer poznatu reklamu za Marlboro: prizor s preplanulim kaubojem, širokim prerijskim ravnicama, itd. – sve to 'konotira', naravno, određenu predodžbu Amerike (zemlju radišnih poštenih ljudi, beskonačnih horizonata...)... Nije poanta da Coca-Cola 'konotira' određeni ideologjsko iskustvo shvaćanja Amerike (svježina njezinog oštrog, hladnog okusa, itd.); poanta je da to shvaćanje Amerike stječe svoj identitet identifikacijom s označiteljima 'Coke' – 'Amerika, to je Coke!'“ (Žižek, 2002:136-137). Književnost, cigarete i gazirani napitak su asocijacije slovenačkog filozofa na prisutnost ideologije i tamo gdje se ona ne očekuje. Naime, u intervjuu za *Al Jazeera* je istakao da „cijeli problem jest u značenju pojma ideologija. Za mene je ideologija sve prisutnija na razini svakodnevnog života. Živimo u vrlo čudnom razdoblju gdje, barem na zapadu, ljudi misle da su izvan ideologije. Uzmimo, recimo, prosječne ljude danas. Što je implicitna zapovijed koju dobivate od društva, obrazovanja? Ona ne glasi: žrtvujte se za viši cilj. Ona je prije: budite iskreni prema sebi, živite život punim plućima, ostvarite svoje potencijale. Ja to zovem produhovljenim hedonizmom. Ljudi to ne doživljavaju kao ideologiju, ali mislim da mi jesmo u ideologiji upravo zato što je ideologija za mene način na koji vidite i ne vidite stvari kako

biste mogli funkcionirati u svakodnevnom životu. Na primjer, činjenica da ne možemo zamisliti promjenu jest ideologija. Da vam dam još jedan primjer: jeste li primijetili kako se danas problemi rasizma i seksizma, koji su vrlo stvarni problemi, automatski prevode u probleme snošljivosti? To je ideologija“. Zapravo, Žižek podsjeća na dvije stvari. Jedna je da ideologija ima mimikrirane manifestacije i druga je da ona ne progovara samo iz institucija, već i iz svakog pojedinca: ideološki pluralizam bivstvuje na razini individua koje svoj politički identitet izražavaju više ili manje eksplisitno. Na fonu prethodno rečenog, Zgodić izdvaja sljedeću eksplanaciju Milana Polića: „Nastojeći prikriti razliku između pojedinačnog ili skupnog interesa, s jedne strane, i općeg interesa, s druge strane, ideologija pokušava prikriti i sebe kao ideologiju. Stoga – iako nužno neistina ili čak laž, jer se predstavlja pars pro toto – ideologija u pravilu nastupa kao Istina. Jer, samo tako i samo dok uspješno prikriva svoju bit ideologija može biti učinkovito sredstvo manipulacije“ (Zgodić prema Polić, 2008:25). No, prethodno rečeno nije pledoaje za panpolitikom koja je „superiorna – izvanjski nasilna ili ideološki prisilna, procesima socijalizacije i kulturnog učenja interioriziranu, svejedno – nadređenost politike prema svim likovima i kvalitetima socijalne egzistencije... U svom najradikalnijem obliku panpolitika egzistira u totalitarnim režimima... U žargonu svakodnevnog jezika izražva se u frazama, koje, inače, imanentno nose u sebi i protestni tonalitet, spam preobilja politike, kao što su: danas je sve politika, kod nas je sve politika, u životu je sve politika“ (Zgodić, 2008:130-131). Na razini pojedinca, ideološki monizam se vjerovatno nikada neće ostvariti i teško je da će se on institucionalno ostvariti. Treba biti svijestan da eventualni ideološki monizam u obliku absolutne dominacije – ako se uopšte može govoriti o absolutnom – liberalizma odnosno neoliberalizma predstavlja opasnost u obliku totalitarizacije evroatlantskih društava, na šta upozorava Hannah Arendt: „... sve ideologije sadrže totalitarne crte, ali one u potpunosti dolaze do izražaja tek u totalitarnim pokretima, što stvara varljiv utisak da su samo rasizam i komunizam totalitarni. Pre se može reći da se prava priroda svih ideologija otkrila tek u ulozi koju ideologija igra u aparatu totalitarne dominacije...“ (Arent, 1998:178). U *Izvorima totalitarizma* Arendt konstatira da absolutno principijalna primjena jedne ideologije opasnost za totalitarizaciju društva. Fašizam, nacizam i staljinizam su za nju najeklatantniji primjeri nevjerovatne ideološke principijalnosti koje su bile najveće destrukcije po ljudsku rasu u 20. vijeku. Iako neoliberalizam kao politički identitet nije postojao u vremenu Arendtove, nije isključeno da neoliberalizam sadrži devastirajući potencijal kao prethodno dvije naznačene ideologije. Zato što neoliberalizam jeste ideologija koja kao i svaka druga „kombinira naučni pristup sa relevantnim saznanjima filozofije i predstavlja se kao naučni pogled na svet. Reč ideologija naizgled implicira da ideja može da postane predmet nauke kao što su životinje predmet

zoologije...“ (Arent, 1998:476) – ovakvo objašnjenje idologije je tumačenje Keynesovog komentara neoliberalne ekonomije. Isto tako treba biti svijestan da će zaoštravanje tendencije ka ideološkom monizmu izazvati reakciju u obliku retradicionalizacije političkih identiteta, ali samo u uslovima opstanka demokratije. Dakle, monizam ove ili one ideologije je moguć uz visoku cijenu koju bi platila evroatlantska društva, a to je da prestanu biti liberalnodemokratska društva ili jednostavno da demokratija postane dio prošlosti.

ZAKLJUČAK

Studija je potvrdila generalnu hipotezu, a to je da postoji ideološki agonizam u savremenoj politici. Neke od identificiranih i objašnjenih atribucija, kontradikcija i intencija u odnosu *ljevice* i *desnice* u liberalnodemokratskim državama su negirale uvjerenje da je epoha globalizacije – postideološka epoha. Divergentno razumijevanje dvaju fundamenata – jednakosti i slobode kod *ljevice* i *desnice* bivstvuju od vremena njihovog utemeljenja do danas. Različito razumijevanje jednakosti i slobode kod političkih identiteta su razlog drugačijeg pogleda na svrhu postojanja države. Verificiralo se da je ideološki agonizam svakodnevnica koja ne podrazumijeva njihovu međusobnu isključivost odnosno uništenje jedne ili druge. Vidljivo je da se kroz historiju dešavalo da ideološki sadržaji budu slični jedni drugima po određenim pitanjima. Najčešće se to zbivalo u kriznim trenucima ili zbog imperativa realpolitike. Jedan takav trenutak je bio Prvi svjetski rat koji je tačka diferencije između klasične i savremene *ljevice* i *desnice*. Osvrt na razvoj oba politička pola je potvrdio hipotezu da postoji razlika između njihovih klasičnih i savremenih manifestacija, s tim da su zadržali pojedine aksiome koji datiraju od trenutka utemeljenja ideologija. Ono što je do danas ostalo svojstveno *ljevici* je afirmacija pozitivne slobode kroz pledoaje na socijalizam odnosno komunizam i socijalnu državu sa izuzetkom izraženim u ideologiji trećeg puta. To nije slučaj kod *desnice* čije su izvorne ideologije zagovarale pozitivnu slobodu, da bi sa novom desnicom i neokonzervativizmom recipirala negativnu slobodu. Međutim, retraditionalizacija ideoloških svjetonazora znači djelimičnu rehabilitaciju klasičnih identiteta u savremenoj politici. Također je potvrđena hipoteza da ideološki heterogeni akteri različito manifestiraju vođstvo, ali ne u potpunosti. Na oba politička pola postoje oni koji su akceptirali i tradicionalna i moderna vođstva, bez obzira što su i ona sama ideološki konstrukt. Između ostalog, na djelu je da su pojedini sljedbenici i *ljevice* i *desnice* prihvatali herojski, transakcijski ili tehnomenadžerski stil vođstva. Time je opovrgнутa hipoteza da je *ljevica* sklonija demokratskim formama odlučivanja u odnosu na *desnicu*. Objema je svojstveno i demokratsko i nedemokratsko tj. centralizovano odlučivanje.

Očekivano je bilo da će biti potvrđena hipoteza da je egalitarizam manje prihvatljiv za konzervativne ideologije. Ali i ovdje postoje iznimke. Do nastanka nove desnice, sastavni dio sadržaja ideologija konzervativizma je bila aksilogija jednakosti. I neokonzervativizam je pledoaje za neznatnu jednakost. Razlika je u mjeri jednakosti koju zagovaraju *ljevica* i *desnica*, kao i u tome što neokonzervativizam zahtjeva malo više jednakosti samo za pripadnike svojeg etnosa odnosno nationa, a ne za svakog pojedinca bez obzira na njegov identitet. Pozitivna sloboda kao vrijednost *ljevice* podrazumijeva potvrdu i sljedeće hipoteze,

a to je da ideja jednakosti neposredno povezana sa slobodom odnosno da prva uvjetuje drugu. No, ova konstatacija odnosno hipoteza nije primjenjiva u slučaju desnice čiji je ethos i neoliberalizam. Dakle, potvrda ili negacija ove hipoteze isključivo ovise o nečijem političkom identitetu. U potpunosti nije potvrđena hipoteza o istovjetnosti nove desnice i trećeg puta. Nije sporna istovjetnost između ove dvije ideologije u smislu odnosa prema neoliberalnom kapitalizmu, ali postoje neslaganja koja su isključivo političke naravi: politički je nova desnica konzervativna, dok je treći put liberalan. Djelimično su potvrđene hipoteze da se dešava retraditionalizacija ideoloških svjetonazora i da ne ulazimo u epohu ideološkog monizma. Retraditionalizacija ideoloških svjetonazora se više ogleda u političkom diskursu i retorici, a manje u praktičnoj politci u smislu konkretnih djela, što onemogućava početak epohe ideološkog monizma. Institucionalna dominacija neoliberalizma – u smislu da vlast u liberalnim demokratijama uglavnom obnašaju oni koji su zagovornici neoliberalizma ne znači i ideološki monizam. Agonizam ili svojevrsno nadmetanje, takmičenje ideologija je prisutno u institucionalnom i vaninstitucionalnom kontekstu, u političkom i nepolitičkom kontekstu.

BIBLIOGRAFIJA

Knjige:

1. Abazović, Dino (2006), *Za naciju i boga: sociološko određenje religijskog nacionalizma*, Sarajevo: Magistrat Sarajevo i Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu.
2. Arent, Hana (1998), *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
3. Beck, Ulrich (2003), *Šta je globalizacija?: zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*, Zagreb: Vizura.
4. Beri, Norman (2007), *Uvod u modernu političku teoriju*, Beograd: Službeni glasnik.
5. Betz, Hans-Georg (1994), *Radical right-wind populism in Western Europe*, New York: St. Martin Press.
6. Bobbio, Norberto (1998), *Desnica i ljevica: razlozi i značenja jednoga političkog razlikovanja*, Split: Feral Tribune.
7. Burns, James, MacGregor (2003), *Transforming leadership*, New York, Grove Press.
8. Carlyle, Thomas (1993), *On heroes, hero-worship, the heroic in history*, Los Angeles i Berkeley: University of California Press.
9. Chang, Ha-Joon (2010), *23 things they don't tell you about capitalism*, New York: Bloomsbury Press.
10. Ćurak, Nerzuk (2009), *Filozofija zagrljaja*, Sarajevo: RABIC.
11. DeMuth, Christopher; Kristol William (1995), *The Neoconservative Imagination: Essays in honor of Irving Kristol*, Washington: The AEI Press.
12. Dubiel, Helmut (2006), *Neizvjesnost i politika*, Sarajevo: RABIC.
13. Duraković, Esad (2015), *Međumuslimanski ratovi danas: krivo shvaćanje islama*, Sarajevo: Tugra.
14. Dilas, Milovan (1990), *Nova klasa*, Beograd: Narodna knjiga.
15. Eulau, Heinz; Eldersveld, Samuel J. i Janowitz, Morris (1956), *Political behavior: a reader in theory and research*, Glencoe, Illinois: Free Press.
16. Elgie, Robert (1995), *Political leadership in liberal democracies*, London: Macmillan Press.
17. Evans, Bryan i Schmidt, Ingo (2012), *Social democracy after the Cold war*, Canada: AU Press.
18. Fejzić, Elvis (2016), *Transformacija upravljanja državom: korporacijski imperijalizam na djelu*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka univerziteta u Sarajevu.
19. Friedman, Milton (1963), *Capitalism and freedom*, Chicago: The University of Chicago Press.

20. Frohlich, Norman i Oppenheimer, Joe A. (1971), *Political leadership and collective goods*, New Jersey: Princeton University Press.
21. Gellner, Ernest (2001), *Uvjeti slobode: civilno društvo i njegovi suparnici*, Zagreb: Politička kultura.
22. Groom, Lucas Franciscus Michaël (2004), *Basic income, unemployment and compensatory justice*, New York: Springer Science+Bussines Media.
23. Hamilton, Alaster (1978), *Fašizam i intelektualci 1919. – 1945.*, Beograd: Kultura.
24. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1951), *Filozofija povijesti*, Zagreb: Kultura.
25. Hejvud, Endru (2004), *Politika*, Beograd: Clio.
26. Kalanj, Rade (2010), *Ideologija, utopija, moć*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
27. King, Desmond S. (1987), *The New Right: Politics, markets and citizenship*, Chicago: The Dorsey Press.
28. Kukić, Slavo (2004), *Sociologija: teorije društvene strukture*, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
29. Klein, Naomi (2008), *Doktrina šoka: uspon kapitalizma katastrofe*, Zagreb: VBZ.
30. Lazić, Tatjana (2016), *Političko vođstvo: teorije i iskustva u savremenim demokratijama*, Sarajevo: Dobra knjiga.
31. Marks, Karl i Engels, Fridrih (1973), *Ekonomski spisi*, Sarajevo: Svjetlost.
32. Mićunović, Ljubo (1988), *Savremeni leksikon stranih reči*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada i Univerzitetska riječ.
33. Milosavljević, Olivera (2010), *Savremenici fašizma: percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941.*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
34. Monod, Jean Claude (2014), *Šta je vođa u demokraciji: politike karizme*, Zagreb: Naslijeđe.
35. Nisbet, Robert (2003), *Konzervativizam: san i stvarnost*, Zagreb: Politička kultura.
36. Nizbet, Robert (1999), *Konzervativizam: san i stvarnost*, Podgorica: CID.
37. Nozick, Robert (2003), *Anarhija, država i utopija*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
38. Lenjin, Vladimir Iljič (1979), *Država i revolucija*, Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod.
39. Piketi, Toma (2015), *Kapital u XXI veku*, Novi Sad: Akademska knjiga.
40. Scholte, Jan Aart (2005), *Globalization: A critical introduction*, New York: Palgrave Macmillan.
41. Schwarzmantel, John (2005), *Doba ideologije: političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, Zagreb: Agom.
42. Standing, Guy (2011), *The Precariat: The new dangerous class*, London: Bloomsbury Academic.

43. Swift, Adam (2008), *Politička filozofija*, Beograd: Clio.
44. Šimić, Stjepan (1999), *Teorija političke moderne*, Zenica: NIPP Naša riječ.
45. Škorić, Marko i Kišjuhas, Aleksej (2014), *Vodič kroz političke ideologije*, Novi Sad: AKO.
46. Thatcher, Margaret (2004), *Državničko umijeće: strategije za svijet koji se mijenja*, Zagreb: Školska knjiga.
47. Tubić, Risto (1974), *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmoveva*, Sarajevo: Veselin Masleša.
48. Vidaković, Zoran (1976), *Stari i novi fašizam*, Beograd: Izdavački centar Komunist.
49. Vranicki, Predrag (1975), *Historija marksizma: druga knjiga*, Zagreb: Naprijed.
50. Weber, Max (1968), *On charisma and institution building*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
51. Zgodić, Esad (2015), *O državama: prva knjiga*, Sarajevo: Dobra knjiga.
52. Zgodić, Esad (2015), *O državama: druga knjiga*, Sarajevo: Dobra knjiga.
53. Zgodić, Esad (2009), *Multiverzum vlasti*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
54. Zgodić, Esad (2008), *Realpolitika i njeni protivnici*, Tešanj/Tuzla: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj i Narodna i univerzitska biblioteka Derviš Sušić Tuzla.
55. Žižek, Slavoj (2002), *Sublimni objekt ideologije*, Zagreb: Arkzin.

Časopisi i zbornici:

1. Blezijus Julija; Dam, Johen; Krel, Kristijan; Timpe, Martin (2012), *Socijaldemokratska čitanka 1: osnove socijaldemokratije*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
2. Fejzić, Elvis; Sadiković, Elmir; Turčalo, Sead (2017), *Socijalna demokratija i socijalni kapitalizam: o mogućnostima praktične primjene u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
3. International Labour Organization (2018), *The impact technology on the quality and quantity of jobs*, Geneve: International Labour Organization.
4. Meyer, Thomas (2006), *Treći put na raskrižju*, Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
5. Van den Boomen, Berend Jan (2001), *Šta je socijaldemokratija: uvod*, Amsterdam: Alfred Mozel Stichting.
6. Weber, Bodo (2016), *Novi ZOR u BiH – Reformska agenda i međunarodne finansijske institucije: Zakašnjele strukturalne reforme ili neoliberalno umanjenje prava radnika*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

Internet izvori:

1. Al Jazeera Balkans: „Izbjeglice se moraju integrirati u njemačko društvo“, datum pristupa: 29.7.2018, tekst dostupan na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/izbjeglice-se-moraju-integrirati-u-njemacko-drustvo>
2. Al Jazeera Balkans: „Orbán poziva desnicu da se ujedini za evropske izbore“, datum pristupa: 31.7.2018, tekst dostupan na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/orban-poziva-desnicu-da-se-ujedini-za-evropske-izbore>
3. Al Jazeera Balkans: „Novim budžetom pogodeni siromašni, vojska dobitnik“, datum pristupa: 31.10.2018, tekst dostupan na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sad-novim-budzetom-pogodeni-siromasni-vojska-dobitnik>
4. Al Jazeera Balkans: „Trump: Ustav ne garantira američko državljanstvo rođenjem“, datum pristupa: 3.11.2018, tekst dostupan na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/trump-ustav-ne-garantira-americko-drzavljanstvo-rodenjem>
5. Alternative für Deutschland: „Programm“, datum pristupa: 8.12.2018, tekst dostupan na <https://www.afd.de/grundsatzprogramm/>
6. Baturina, Danijel (2013): *Konceptualiziranje socijalnog poduzetnišva i izazovi razvoja područja*, Hrčak, datum pristupa 4.11.2018, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=153653
7. Buka: „Žižek: Utopija nepromjenjivosti“, datum pristupa: 9.12.2018, tekst dostupan na <http://www.6yka.com/novosti/zizek-utopija-nepromjenjivosti>
8. Bratsis, Peter: „Je li ovo kraj narativa o 'nepostojanju alternative'?“, Slobodni filozofski, datum pristupa: 20.12.2018, tekst dostupan na <http://slobodnifilozofski.com/2015/01/peter-bratsis-je-li-ovo-kraj-narativa-o.html>
9. Čepo, Dario: *Populizam u i oko referendumu o izlasku Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske unije*, Hrčak, datum pristupa: 10.9.2018, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=266010
10. Deradi, Augustin: *Populizam i kriza demokracije*, Hrčak, datum pristupa: 10.9.2018, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=198904
11. Dinić, Ratislav: „Konzervativni populizam: zajedno protiv solidarnosti“, Peščanik, datum pristupa: 15.9.2018, tekst dostupan na: <https://pescanik.net/konzervativni-populizam-zajedno-protiv-solidarnosti/>
12. Eco, Umberto: „Vječni fašizam“, Peščanik, datum pristupa: 15.9.2018, Peščanik, tekst dostupan na: <https://pescanik.net/vjecni-fasizam/>
13. Galbraith, James K: „Budućnost ljevice u Europi“, Slobodni filozofski, datum pristupa: 20.12.2018, tekst dostupan na <http://slobodnifilozofski.com/2017/05/buducnost-ljevice-europi.html>
14. Hart, Paul't; Heyse, Liesbet; Boin, Arjen (2001): *New trends in crisis management practice and crisis management research: Setting the agenda*, tekst dostupan na https://www.researchgate.net/publication/229805064_New_Trends_in_Crisis_Management_Practice_and_Crisis_Management_Research

15. Keegan, Matthew: „Benefit or burden? The cities trying out universal basic income“, Guardian, datum pristupa: 21.10.2018, tekst dostupan na <https://www.theguardian.com/cities/2018/jun/27/benefit-or-burden-the-cities-trying-out-universal-basic-income>
16. Kišiček, Gabrijela (2008): *Usporedba ženske i muške retorike u politici*, Hrčak, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=256057
17. Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju: *Industrijski roboti i inkluzivni razvoj*, datum pristupa: 2.10.2018, tekst dostupan na https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/presspb2017d9_en.pdf
18. Konstantooulou, Zoe: „If you love Greece, help us to get rid of Alexis Tsipras and his zombie party“, Guardian, datum pristupa: 8.12.2018, tekst dostupan na <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/jul/09/greece-alexis-tsipras-syriza-austerity-eu>
19. Knight, Victoria; Simpson, David; Block Walter (2015): *Socijalna država: negativni učinci na društvo*, Hrčak, datum pristupa: 4.11.2018, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=221910
20. Krtalić, Sandra (2004): *Kakva će biti nordijska socijalna država u 21. stoljeću?*, Hrčak, datum pristupa: 16.10.2018, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=47444
21. Labour Party: „Our Manifesto“, datum pristupa: 8.12.2018, tekst dostupan na <https://labour.org.uk/manifesto/>
22. Leinart Novosel, Smiljana (2007): *Politika ravnopravnosti spolova: kako do "kritične mase" žena u parlamentima?*, Hrčak, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=32803
23. Mandhai, Shafik; El Amraoui: „Zašto Marine Le Pen privlači mlade birače?“, Al Jazeera Balkans, datum pristupa: 20.12.2018, tekst dostupan na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/zasto-marine-le-pen-privlaci-mlade-birace>
24. Montanari, Shaena: „VP-Elect Mike Pence does not accept evolution: Here's why that matters“, Forbes, datum pristupa: 3.8.2018, tekst dostupan na <https://www.forbes.com/sites/shaenamontanari/2016/11/10/vp-elect-mike-pence-does-not-accept-evolution-heres-why-that-matters/>.
25. N1 televizija: „Bog Bošnjacima poslao Aliju Izetbegovića, Turcima Erdoğana“, datum pristupa: 15.9.2018, tekst dostupan na <http://ba.n1info.com/a261530/Vijesti/Vijesti/Bog-Bosnjacima-poslao-Aliju-Izetbegovica-Turcima-Erdogana.html>
26. N1 televizija: „Ovo je Kristijanija – utopijsko naselje u Danskoj“, datum pristupa: 4.11.2018, tekst dostupan na <http://rs.n1info.com/a240095/Lifestyle/Lifestyle/Kristijanija-utopijsko-naselje-Danska.html>
27. N1 televizija: „Svaki peti stanovnik Njemačke na rubu siromaštva“, datum pristupa: 4.11.2018, tekst dostupan na <http://ba.n1info.com/a294574/Svijet/Svijet/Stopa-siromastva-u-Njemackoj.html>

28. Oxfam: *The commitment to reducing inequality index*, datum pristupa: 2.10.2018, tekst dostupan na https://d1tn3vj7xz9fdh.cloudfront.net/s3fs-public/file_attachments/rr-commitment-reduce-inequality-index-170717-en.pdf
29. Packer, George: „Populisti“, Peščanik, datum pristupa: 15.9.2018, tekst dostupan na: <https://pescanik.net/populisti/>
30. Podemos: „Program“, datum pristupa: 8.12.2018, tekst dostupan na: <https://lasonrisadeunpais.es/en/programa/>
31. Pološki Vokić, Nina; Bulat, Ivana (2013): *Što žene lideri unose u politiku – psihološka i radna obilježja, stil vođenja, interesi i perspektive*, Hrčak, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=201664
32. Sieradzka, Monika: „Debata o abortusu podijelila Poljsku“, Deutsche Welle, datum pristupa: 30.7.2018, tekst dostupan na <https://www.dw.com/bs/debata-o-abortusu-podijelila-poljsku/a-43171814>
33. Spire, Alexis: „Šovinizam u ime zaštite socijalne države“, Le Monde Diplomatique, datum pristupa: 31.10.2018, tekst dostupan na <http://lemondediplomatique.hr/sovinizam-u-ime-zastite-socijalne-drzave/>
34. Šalaj, Berto: *Suvremeni populizam*, datum pristupa: 10.9.2018, Hrčak, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=146961
35. Šikić, Goran: „Filozof Slavoj Žižek: Ideološke razlike europskih naroda vide se u njihovim zahodskim školjkama“, Jutarnji list, datum pristupa: 9.12.2018, tekst dostupan na <https://www.jutarnji.hr/kultura/film-i-tv/filozof-slavoj-zizek-ideoloske-razlike-europskih-naroda-vide-se-u-njihovim-zahodskim-skoljkama/3685113/>
36. Thörn, Catharina: „Mit o švedskoj socijaldemokraciji u plamenu“, datum pristupa: 4.11.2018, Le Monde diplomatique, tekst dostupan na <http://lemondediplomatique.hr/mit-o-svedskoj-socijaldemokraciji-u-plamenu/>
37. Varoufakis, Yanis: *The universal right to capital income*, datum pristupa: 20.10.2018, tekst dostupan na https://www.deinbge.ch/sites/default/files/uploads/the_universal_right_to_capital_income_by_yanis_varoufakis_-_project_syndicate.pdf
38. Velički, Damir: *Desni ekstremizam, radikalizam i zapadnoeuropska Nova desnica*, datum pristupa: 17.12.2018, Hrčak, tekst dostupan na <https://hrcak.srce.hr/62964>
39. Vergin, Julia: „Posljedice Trumpove zabrane abortusa“, Deutsche Welle, datum pristupa: 30.7.2018, tekst dostupan na <https://www.dw.com/bs/posljedice-trumpove-zabrane-abortusa/a-37284585>.
40. Visinski, Silvija: *Suvremeni kontekst socijalne sigurnosti kroz prizmu socijalne politike*, Hrčak, datum pristupa: 16.10.2018, tekst dostupan na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=125073
41. Vezel, Barbara: „Francuska se predaje desnim zavodnicima“, Deutsche Welle, datum pristupa: 20.12.2018, tekst dostupan na <https://www.dw.com/sr/francuska-se-predaje-desnim-zavodnicima/a-18899881>

42. Zovak, Krešimir: „Pitanje abortusa u Poljskoj“, Le Monde diplomatique, hrvatsko izdanje, datum pristupa: 30.7.2018, tekst dostupan na <https://lemondediplomatique.hr/pitanje-abortusa-u-poljskoj/>

IZJAVA O PLAGIJARIZMU

Kao student master studija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu potpisujem izjavu da sam upoznat sa Zakonom o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo i Etičkom kodeksu Univerziteta u Sarajevu.

Ovom izjavom potvrđujem da sam master rad napisao samostalno i koristeći se isključivo navedenom bibliografijom, te da ovaj rad nije korišten pri bilo kakvom drugom ocjenjivanju.

Saglasan sam da jedan primjerak mog rada bude javno dostupan preko biblioteke Fakulteta političkih nauka.

Mjesto/datum _____

Potpis _____